

Тема 1. Роль грошей в економіці, їх необхідність, сутність та функції

Питання, які необхідно розглянути.

1. Необхідність та еволюція грошей
2. Сутність грошей.
3. Функції грошей.
4. Сутність раціонування.
5. Грошові потоки в кругообігу продуктів і доходів, їх балансування.

1. Необхідність та еволюція грошей

Гроші (анг. money, нім. Geld) – один з найдавніших та значущих винаходів людства.

Грошам приділяли значну увагу найвидатніші мислителі минулих часів та сучасності. Фактично всі сучасні економічні науки беруть свій початок з вивчення проблем грошей, з намагання зрозуміти їх природу та суть.

Щоб сформувавши науковий підхід до вивчення грошей, необхідно, перед усім, дослідити їх походження. На жаль на сьогоднішній день нема однозначного пояснення цього процесу.

Існує дві концепції про походження грошей: раціоналістична та еволюційна.

Раціоналістична концепція пояснює походження грошей угодою між людьми, які впевнилися в тому, що для руху вартості в міновому обороті необхідні спеціальні інструменти.

Ця ідея має глибоке історичне коріння. Ще Арістотель в своїй праці “Нікомахова етика” писав: “Все, що бере участь в обміні, повинно бути якимось чином співставлено Для здійснення обміну повинна існувати якась одиниця (виміру). причому заснована на умовності.” В стародавньому Римі ця ідея навіть була закріплена законодавчо. В одному із

догм римського права відмічалось, що імператор декретує вартість грошей. А імператор Гай Цезар Калігула для поповнення збіднівшої казни звелів вважати грошима навіть ракушки зібрані на морському узбережжі.

В працях сучасних економістів раціоналістична концепція походження грошей також знайшла своє відображення. Так американський економіст П.Самуельсон визначає гроші як штучну соціальну умовність. Дж.К.Гелбрейт вважає, що “закріплення грошових функцій за благородними металами і іншими предметами – продукт згоди між людьми”.

Еволюційна концепція походження грошей доказує, що гроші з’явилися незалежно від волі людей в результаті тривалого розвитку обміну, коли із маси товарів виділялися особливі товари, які починали виконувати роль грошей.

Цю концепцію вивели класики політичної економії А.Сміт, Д.Рікардо, К.Маркс. Вони дійшли висновку, що появу грошей зумовили труднощі обміну продуктами праці.

В період панування певіснообщинного ладу, коли общини вели натуральне господарство, обмін носив випадковий характер.

Тільки коли виникали надлишки продуктів, які вироблялись всередині общини і було бажання з’являлась необхідність їх обміну.

З поділом праці, виділенням скотарства, землеробства, ремесел, з’являється товарне виробництво.

Тобто коли продукт завідомо виготовляється для продажу, в зв’язку з цим в обмін включаються безліч предметів суспільної праці.

Поступово учасники обміну почали виділяти окремі товари попит на які був найбільший, (сіль, зерно, хутро, худоба та ін.),

тобто вони мали найбільшу споживчу вартість на певній території.

З розвитком і ускладненням обміну такі продукти починають з охотою приймати всі учасники ринку в обмін на інші товари,

а відтак вони поступово набувають нової споживчої вартості – властивості бути загальним товарним еквівалентом. Стихійне закріплення за

одним із товарів ролі загального еквіваленту означало появу грошей в їх найпростішому вигляді.

Ці товари вже могли виконувати основні, базові функції грошей – засобу обігу та засобу вимірювання вартості. На цьому етапі товари, які виконували роль грошей, виконували подвійне навантаження. З одного боку, вони продовжували задовольняти потреби людей як звичайні товари, тобто їх можна було споживати, зі іншого – у них з’явилась нова якість, виконувати роль загального еквіваленту та інструменту обігу, тобто грошей.

З подальшим розширенням товарного виробництва та розвитком обміну ці товари, в силу своїх специфічних фізичних якостей перестали задовольняти потреби ринку. Зокрема, вони, в основному, були громіздкі, мали низьку питому вартість, не могли ділитися та зберігати свої фізичні якості.

Перелічені вимоги привели до того, що роль загального еквіваленту поступово перейшла до металів, спочатку простих (міді, заліза), потім до благородних (срібла, золота).

Подальший розвиток ринку, потреба в забезпеченні ефективного обміну привели до розмежування природної споживчої вартості грошового товару – його здатності задовольняти певну потребу людини і його специфічної споживчої вартості як грошей – здатності задовольняти потреби ринку в засобах обігу. Тобто, грошовий товар перестав виконувати роль звичайного товару, і набув здатності задовольняти будь – яку потребу людини, знеособлену абстрактну людську потребу як таку.

В подальшому з розширенням потреб ринку в засобах обігу, роль грошей перейшла до нематеріальних носіїв, які не мають ніяких споживчих якостей.

Форми грошей, їх еволюція.

Неможливо дати повний перелік предметів та форм які в різних народів в період формування ринку виконували роль грошей.

За зміни суспільних відносин, формою виразу яких є гроші, та ускладненням вимог ринку до грошей, останні періодично скидали одну форму і набували іншої, більш адекватної новим умовам. Історія грошей по суті є процесом поступового відбору окремих товарів чи особливих штучних форм, найбільш придатних виконувати функції грошей в певних ринкових умовах. Причому, гроші, в основному, розвивались в сторону зручності їх використання.

Розвиток форм грошей проходив у напрямку від повноцінних до неповноцінних.

Повноцінні – це гроші, які мають внутрішню реальну вартість, адекватну вартості товару, який виконує функції грошей, або вартості того матеріалу з якого він виготовлений.

Неповноцінні – це гроші, номінальна вартість яких (написана на монеті чи купюрі) вище вартості матеріалу який в них міститься. При чому, неповноцінні гроші набувають своєї вартості виключно в обігу.

Між епохами використання повноцінних і неповноцінних грошей, знаходиться період використання змішаних форм.

В цей час в окремих країнах використовувалися повноцінні гроші, в інших – неповноцінні. Крім того, в одних і тих самих країнах використовувалися одночасно і ті і інші. При чому, паперові гроші, які були представниками неповноцінних грошей, не мали внутрішньої вартості, проте вони тривалий час вільно обмінювались на повноцінні монети, і їх вартість, що формувалась в обміні, зближалася з вартістю матеріалу, на який вони обмінювались. Тому такі банкноти були тотожними повноцінним грошам.

Як відмічалось раніше, появи грошей передувала епоха натурального обміну, яку заступила епоха товарних грошей.

Слід врахувати, що золото і срібло, які асоціюються з грошима у нас, не відразу почали виконувати цю функцію. Обмеженість ринків, їх функціональна відокремленість, спонукала множинність товарів, що використовувалися в ролі грошей.

Як правило, це були товари які користувалися найбільшим попитом: худоба, сіль, зерно, риба, хліб, тощо. Найбільшою популярністю користувалася худоба.

До сих пір в назвах грошей де – яких країн збереглася старовинна назва худоби. Так, у Стародавній Індії худоба називалася “рупа”, а сучасна назва грошової одиниці Індії носить назву “рупія”. До речі, до цього часу в де – яких африканських племен роль грошей виконує худоба.

На зміну предметам першої необхідності, а інколи і поряд з ними, в якості грошей почали використовуватися предмети розкоші, перед усім прикраси, які по своїм властивостям були менш громіздкі, мали більшу питому вартість, довше зберігались. Це були перли, хутра, інші дорогоцінні вироби.

Інколи роль грошей виконували предмети, які не мали ні споживчої ні естетичної цінності. Навіть в наш час використовуються такі незвичні для нас гроші. Так на острові Борнео в цій якості виступають коров’ячі черепа, а на острові Яп що в Індонезії цю функцію виконують так звані Феї - кам’яні круги декількох метрів в діаметрі і вагою близько тони. Сировиною для їх виготовлення служить мінерал аргоніт. Цінність таких грошей пояснюється складністю їх виготовлення та транспортування. Продавець товару після проведення операції купівлі-продажу помічає фею своїм знаком і залишає на тому ж місті. Такі різновиди товарних грошей були надто примітивними і могли задовольнити потреби ринку тільки на ранніх етапах його розвитку.

Розвиток товарного виробництва та обміну поставив перед грошами нові вимоги: однорідність, економічну подільність, здатність довгий час, по можливості вічно, зберігати свою вартість. Ні один з вище перелічених товарів не міг задовольнити цих вимог. Таким чином, на їх місце ринок стихійно висунув метали.

Причому, це не зразу були благородні метали: золото і срібло. Поряд з ними в обігу оберталися мідні, бронзові, залізні монети. До того ж золото не завжди було дорожчим від інших металів. Історик і географ древньої Греції

Страбон розповідав: "У одного арабського племені 2 фунта золота рівнялось 1 фунту срібла, а 10 фунтів - 1 фунту заліза".

Це може пояснюватись тим, що видобуток золота може бути досить простим і дешевим. Природа сама бере на себе обов'язки по його вимиванню з надр. Людині залишається тільки вимити золотий пісок із ґрунту або зібрати зливки. Видобуток срібла пов'язаний з побудовою шахт та важкими рудокопними роботами. Видобуток заліза в чистому вигляді взагалі потребує складної технології відділення його від домішок і великих трудозатрат.

Спочатку металеві гроші виступали в вигляді безформених кусків або різних виробів.

В Китаї це були мідні або бронзові дзвіночки, мініатюрні ножі або мотиги, в Греції-залізні прутки, в Африці-наконечники списів або маненькі сокирки. До речі, назви де-яких сучасних грошових одиниць пов'язані з вагою: фунт стерлінгів-фунт срібла, марка-пів фунта.

Однак, такі форми грошей обумовлювали певні незручності. У кожній операції куплі-продажу необхідно було зважувати монетарний метал, визначати його пробу, ділити на частини.

Щоб їх уникнути, зливки стали робити однієї ваги і засвідчувати їх ваговий зіст та пробу штемпелем, тобто відповідним зображенням. Такі зливки дістали назву монет.

Назва "монета" походить від першого монетного двору, що був відкритий у Римі при храмі Юнони-Монети в третьому столітті до нашої ери. Вважається, що перші монети із природного сплаву золота та срібла (електрума) з'явилися на території Малої Азії (держави Лідія) за часів царя Креза в сьомому столітті до нашої ери.

Монета виявилася найдосконалішою формою повноцінних грошей. Вона обслуговувала економічні відносини людей майже протягом трьох тисячоліть.

За цей час монета змінювала сь і розвивалась: відомі монети квадратні, неправильної форми, овальні. Проте найбільшого розповсюдження набули

круглі монети, при чому, щоб запобігти підробці та обрізанню, по краях у їх дизайну було використано рельєфний рисунок та «зубиювання» країв.

Карбування монет із дорогоцінних металів, їх висока питома вартість обумовили необхідність виготовлення монет надто малих розмірів.

Така монета була незручна в користуванні оскільки легко губилася, що приводило до додаткових витрат монетарного металу. Таким чином з'явилися передумови до виникнення білонної монети, тобто неповноцінної розмінної з дрібною вартістю. Така монета призначалась для забезпечення нормального виконання грошових функцій основною монетою.

Аналізуючи вищесказане можна зробити висновок, що між обома концепціями існує багато спільного. Звичайно, гроші мають товарне походження, але в процесі розвитку вони часто густо губили свою внутрішню вартість і ставали тільки знаками, вартість яких декретується державою, тобто ставали продуктом згоди між людьми.

Виникнення грошей – це тривалий історичний процес зумовлений розвитком товарного виробництва та обміну. Як результат тривалого історичного процесу розвитку товару і форм вартості, гроші не можуть бути застиглим явищем, а повинні постійно розвиватися як по суті, так і за формою. Вони не можуть бути створені або відмінені рішенням державних органів поки не з'явилися адекватні їм суспільні відносини.

Необхідність грошей в економіці пояснюється тією роллю, яку гроші виконують в економіці.

По – перше, суспільна роль грошей, їх функції в економічній системі, призводять до того, що гроші виступають в якості пов'язуючої ланки між товаровиробниками.

По друге, гроші виконують роль саморостучої вартості, тобто стають капіталом. Вони функціонально включені в кругообіг промислового капіталу, і є вихідним пунктом і кінцевим результатом останнього.

По третє, за допомогою грошей відбувається створення та перерозподіл національного доходу.

По четверте, гроші є об'єктом грошово – кредитного регулювання економіки промислово розвинених країн, економічна політика яких базується на монетаристській теорії грошей.

2. Сутність грошей.

Незважаючи на багатовікову історію грошей, на сьогоднішній день в економічній теорії нема єдиного визначення що таке гроші, вчому їх суть.

А втім, визначення суті грошей є головним питанням в розвитку монетарної теорії.

Це пояснюється тим, що в визначенні суті грошей визначився суто емпіричний підхід, суть грошей визначається в основному по їх функціональному призначенню, зовнішньому прояву грошей. Такий підхід знайшов своє вираження в відомій формулі американського економіста Ф.Вокера: “Гроші – це те, що вони виконують”. Але гроші – це не застигле явище. Їх зовнішня форма, функціональне призначення розвивалось з розвитком суспільства. Тому і визначення суті грошей з точки зору функціонального підходу не може бути сталим. Те визначення суті грошей, яке було прийнятним в одній соціально-економічній формації губило свій сенс в інших соціально-економічних умовах. Тому для визначення суті грошей треба розглянути не суто прикладну роль грошей, а теоретичні проблеми, що характеризують їх суть.

Виходячи з економічної теорії, виникнення грошей пов'язане з розвитком протиріччя товару і його споживчої вартості.

На етапі негрошового обміну товару на товар, вартість не потребувала інструменту для свого виразу.

З розвитком товарного виробництва, коли продукт завідомо виготовляють на продаж, появилось протиріччя між індивідуальними витратами праці та суспільною потребою в їх результатах. На цьому етапі виникла потреба в реалізації товару, тобто вирішенню протиріччя між

вартістю та споживчою вартістю виробленого продукту. Економічною формою вирішення цього протиріччя стало стихійне виділення з товарної маси особливого товару – грошей, що взяв на себе специфічну функцію – реалізації суспільної вартості. Таким чином гроші являють собою специфічний засіб реалізації вартості. Вартість є тією базою, що робить гроші і товар економічно тотожними структурами.

Метаморфоза T – Г – T можлива тому, що ці ринкові величини мають спільну основу - вартість.

Слід відмітити, що завдяки присутності грошей в метаморфозі T-Г-T реалізується специфічне співвідношення окремого товару до всієї товарної маси, індивідуального робочого часу до загальних суспільних його витрат, відношення окремого товаровиробника до суспільного виробництва в цілому

В цьому положенні визначається суть грошей як економічного явища - виступати не тільки як простий посередник обміну, а й у ролі активного чинника розвитку товарного виробництва, особливої форми забезпечення його пропорційності. Гроші займають провідне місце не тільки в процесі обміну товарів, а й у ширшій сфері – в структурі процесу виробництва.

В процесі розвитку товарного виробництва характеристика понять “вартість”, “загальний еквівалент”, “гроші”, наповнюються новим змістом і характеризуються властивістю історизму – тобто спроможністю пристосовуватися до конкретно визначених умов виробництва та обміну товарів, що постійно змінюються.

В розглянутій площині гроші виступають не тільки як втілення вартості, але і як суспільний еталон виміру останнього. Здійснення в товарному обігу функції еталона виміру вартості є суспільною монополією грошей.

Функціонування грошей як загального вартісного еквівалента в значній мірі має в своїй основі саме цю монополію. В свою чергу це означає, що “вартість” та “грошові відносини” – органічно пов’язані між собою складові однієї економічної теорії – теорії товарно – грошових відносин.

Однак зазначене вище призначення грошей не може обмежуватися лише цією функцією. В процесі обміну за їх допомогою забезпечується реалізація не лише вартості, а і споживчої вартості товару. У зв'язку з цим важливою складовою ознакою грошей є їх здатність обслуговувати технічний бік обміну – рух споживчої вартості.

Мається на увазі взаємозалежність понять “споживча вартість товару” та “гроші, як технічний інструмент обміну”.

Це свідчить про подвійну природу грошей, розвиток двох їх форм – гроші, як уособлення загального вартісного еквіваленту, і гроші, як технічний інструмент обміну товарів.

Така подвійність грошей розкриває подвійність процесу обміну, який складається з цінової оцінки вартості товару, і безпосереднього обміну товар – гроші – товар.

Теоретичне визначення змісту та форми грошей є тільки першим етапом пізнання суті грошей. Більш високим ступенем цього пізнання є вивчення специфіки функції грошей.

Аналізуючи вище сказане можна зробити висновок:

ГРОШІ, за своїм місцем у товарному виробництві й обміні – це специфічний товар, що має властивість обмінюватися на будь – який інший товар, тобто є загальним еквівалентом.

3. Функції грошей.

Визначення функції грошей, тобто дії, “роботи”, яку виконують гроші що до обслуговування руху вартості в процесі розширеного відтворення, є наступним етапом пізнання суті грошей.

В питаннях що до функцій грошей, трактування окремих їх положень, а також кількості серед представників різних теоретичних шкіл на сьогоднішній день нема єдиної точки зору.

Давид Рікардо віддавав перевагу функції грошей як засобу обігу, у книзі англійського економіста Т.Крампа “Феномен грошей” грошові функції подано як засіб платежу, міри вартості, одиниці виміру (unite of account),

засобу обігу та засобу нагромадження багатства. В.А.Ющенко дотримується тієї точки зору, що гроші виконують три функції: засобу обігу, міри вартості та засобу нагромадження багатства. К.Маркс визнавав п'ять грошових функцій-міри вартості, засобу обігу, засобу нагромадження, засобу платежу та функцію світових грошей.

Дискусії відносно трактування окремих функцій, а також їх кількості ведуться навіть всередині різних теоретичних шкіл.

Ми розглянемо всі п'ять відомих на сьогодні основних функцій і залишаємо читачам право самим визначитися в їх кількості і трактуванні.

Міра вартості – це функція, за допомогою якої гроші забезпечують вираження і вимірювання вартості товарів, надаючи їм форму ціни. За допомогою міри вартості вартість товарів визначається так же, як за допомогою кілограма і метра визначаються вага і відстань.

Гроші, як міра вартості, дуже зручні для проведення розрахунків і проведення відповідних записів. Виражаючи ціну в одноіменних грошових одиницях, люди можуть швидко і легко співставляти і зрівнювати вартість товарів.

Якби в сучасній економіці не було грошей, суб'єктам ринку довелося би складати пропорції обміну одного товару до всієї маси інших товарів. Кількість можливих комбінацій можна розрахувати за допомогою формули:

$$N = n(n-1) / 2$$

де, n – кількість видів товару з різною ціною.

Наприклад, в економічній системі на ринку обертається 10 000 видів товару з різною ціною. Тоді загальна кількість можливих парних комбінацій цін товарів складе:

$$10\,000(10\,000 - 1) / 2 = 49\,995\,000$$

Таким чином, замість 9 999 парних комбінацій, які проводяться за допомогою грошей, нам довелося би скласти 49 995 000 комбінацій при відсутності грошей.

Найчіткіше сутність міри вартості проявлялась в умовах використання благородних металів в ролі грошей. Всі товари виражали свою вартість через золотий або срібний еквівалент і одержували ціну як певну вагову кількість цього металу.

Таким чином, на всіх, навіть на значно віддалених ринках, ціни на товари мало чим відрізнялись, оскільки в своїй основі вони мали ваговий масштаб.

З початком централізованого карбування монет державами виник масштаб цін. Він являє собою законодавчо зафіксовану вагову кількість монетарного металу, що закріплюється державою за певною грошовою одиницею.

Масштаб цін, як вагова кількість благородного металу, прийнятого за грошову одиницю, є складовою частиною міри вартості, доповнює її призначення виражати вартість товарів.

Масштаб цін був основою порівняння грошових одиниць різних держав і встановлення відповідних валютних курсів

Якщо в 1967 році 1 долар США дорівнював 0,888671 грама золота, а англійський фунт стерлінгів 2,132810, то відповідно співвідношення між цими валютами, або валютний курс, становив 1 : 2,4.

Однак, якщо на перших етапах процесу карбування монет, масштаб цін збігався з їх ваговим вмістом, то з часом в процесі еволюційного розвитку грошей на певних його етапах в цьому співвідношенні з'явилися розбіжності. Це зумовлювалося зношенням і псуванням монет, застосуванням сплавів благородних металів з більш дешевими (Золота з міддю). В результаті офіційний масштаб цін поступово відділився від реального грошового вмісту грошової одиниці.

В умовах обігу нерозмінних на золото грошових знаків механізм дії міри вартості дещо змінився.

Золото перестало виконувати роль монетарного товару, воно уже не є посередником в обміні товарами.

Тепер гроші безпосередньо вимірюють вартість товарів. Економічний суб'єкт виходячи на ринок із своїм товаром і бажаючи поміняти його на інший необхідний йому товар, через механізм ціни визначає в кінцевому варіанті мінову вартість товарів, або суму грошей, якою ці товари оцінюються на ринку і задовольняють побажання обох суб'єктів операції. В цьому в загальних рисах і полягає економічний зміст вираження функції грошей як міри вартості в сучасних умовах.

Гроші перестають виконувати функцію міри вартості в період високого рівня інфляції в державі. В 1993 році рівень інфляції в Україні склав 10260 відсотків. Населення проводило платежі за товари в основному в національній валюті, карбованцях, але оцінювало їх в доларах США. Такі дії дозволяли громадянам проводити економічні розрахунки користуючись відносно стабільною мірою вартості, в той час як реальна вартість офіційного засобу обігу дуже швидко падала. Такий поділ функцій міри вартості і засобу обігу в одній державі між двома валютами, при високому рівні інфляції, необхідний, хоча і не кращий вихід.

Гроші як міра вартості широко використовуються як на мікро так і на макрорівнях.

Так, за допомогою грошей суб'єкти економічної діяльності визначають свої витрати на виробництво, доходи від реалізації продукції, рівень рентабельності виробництва, без чого неможливо проводити зважену підприємницьку діяльність. З іншого боку неможливе зважене, раціональне регулювання економічного життя суспільства на макрорівні, якщо не будуть проводитись вартісні оцінки національного продукту, національного доходу, формування та використання бюджетних ресурсів

Засіб обігу – це функція, в якій гроші виступають як посередник в обміні товарів і забезпечують просування вартості в міновому обороті, тобто забезпечують обіг товарів.

На сьогоднішній день обміну товарів за допомогою грошей нема альтернативи, тобто обмін товарів за схемою $T - G - T$ є найбільш економічним. Використання грошей в якості засобу обігу дозволило відійти від бартерної форми розрахунків і значно зменшити витрати обігу. Обіг за допомогою грошей потребує значно менше зусиль і часу ніж бартер. Таким чином, зменшуючи витрати обігу гроші стимулюють розвиток виробництва, що в свою чергу створює додаткову масу прибутку в державі і сприяє загальному росту добробуту суспільства.

Товарообмін за допомогою грошей має ряд переваг порівняно з бартером.

По-перше, участь в товарному обміні грошей дає можливість власнику товару реалізувати його на одному ринку, а придбати інший, необхідний йому товар, на іншому.

По-друге, гроші дають можливість повну товарну метаморфозу $T - G - T$ розділити на два самостійних акта: продаж товару $T - G$. та купівлю товару $G - T$. Це дає можливість в процесі обміну товарами зробити певний розрив в часі. Тобто, свій товар реалізувати сьогодні, а інший, необхідний йому товар, придбати через де - який час.

По-третє, за допомогою грошей можна нагромаджувати вартість в її абсолютній формі, що розширює можливості виробництва, створює умови для формування додаткової маси прибутку, дає нові імпульси розвитку виробництва.

Важливою ознакою грошей є те, що гроші в їх функції засобу обігу забезпечують перебіг товарів від виробника до споживача, після чого товари виходять із сфери обігу, а гроші залишаються, переходячи від одного суб'єкта до іншого.

Важливо відмітити взаємозв'язок між кількістю грошей в обігу і товарною масою. Якщо розглядати цей взаємозв'язок на конкретний момент, то маса грошей повинна приблизно дорівнювати сумі товарних цін. Якщо цей взаємозв'язок розглядати за певний проміжок часу, то середня маса грошей в обігу повинна бути значно меншою за суму цін товарів, які необхідно реалізувати за цей же проміжок часу, оскільки кожна грошова одиниця за цей період може забезпечити реалізацію кількох товарів. Це співвідношення буде менше на величину яка визначає швидкість обігу грошей.

В певних економічних умовах сфера застосування грошей в їх функції засобу обігу звужується. Наприклад в деяких країнах з надзвичайно високим рівнем інфляції розрахунки з допомогою бартеру більш вигідні, чим з використанням грошей. оскільки втрати від знецінення грошей значно перевищують витрати та незручності пов'язані з бартерним обміном.

Швидкий розвиток ринкових відносин в тому числі широке застосування кредиту приводить до звуження сфери використання грошей як засобу обігу і розширення сфери застосування грошей як засобу платежу.

Засіб платежу – це функція, в якій гроші обслуговують погашення різноманітних боргових зобов'язань між суб'єктами економічних відносин, що виникають в процесі розширеного відтворення.

Дана функція виникла в результаті розвитку кредитних відносин в ринковому господарстві і походить з товарообороту. Якщо при функціонуванні грошей як засобу обігу має місце зустрічний рух грошей і товарів, то при їх використанні в якості засобу платежу в цьому русі мається розрив.

Подальший розвиток ринку, формування різнобічних і сталих мінових відносин між товаровиробниками, залучення до цього процесу банків в якості помічників і посередників призводить до посилення взаємної залежності і довіри між суб'єктами ринку. Тому продаж товару дедалі частіше відбувається в кредит.

Коли товари реалізуються з відстрочкою платежа, гроші при визначенні ціни ідеально виконують функцію міри вартості, але не грають ролі як засіб обігу, оскільки гроші за товар будуть виплачені тільки при настанні строку платежу. За цей час може змінитися вартість грошової одиниці, сама форма грошей, ціни на товар, позичковий відсоток тощо, тому вартість платежу не завжди відповідає вартості товару, який був реалізований в борг, або вартості грошей, які були віддані в борг.

Використання грошей в якості засобу платежу відбувається не тільки при продажі в кредит товарів. Функцію засобу платежу гроші виконують в усіх випадках коли не відбувається безпосередній обмін товару на гроші і вони виступають в якості самостійної мірної вартості. Характерними ознаками функції грошей як засобу платежу є їх односторонній рух і наявність розриву в часі між фактором передачі товару покупцеві і грошей продавцю товару.

Такий розрив виникає тому, що товари поступають в розпорядження покупця раніше, чим продавець отримує гроші. При авансових платежах гроші передаються продавцю раніше одержання від нього товару. Таким чином в обох випадках має місце неодночасний рух товарів і грошей, так як кругооборот Т-Г-Т переривається і рух грошової вартості набуває самостійності по відношенню до вартості товару.

Такий рух грошей називається платежом, а гроші виступають в функції засобу платежу, яка відображає більш високий стан в розвитку товарного виробництва і обігу.

На сучасному етапі розвитку економіки використання грошей як засобу обігу здійснюється переважно в сфері роздрібною торгівлі та при наданні послуг населенню.

Однак, навіть в цих сферах використання функції засобу обігу звужуються завдяки широкому використанню тут кредитних відносин, особливо в країнах з розвинутою ринковою економікою. Таким чином,

розширення сфери використання грошей як засобу платежу відбувається за рахунок сфери їх функції як засобу обігу.

Засіб нагромадження – це функція, в якій гроші обслуговують нагромадження вартості в її загальній абстрактній формі в процесі розширеного відтворення. В цій функції гроші перетворюються в особливий актив, який накопичується та зберігається після продажу товарів або послуг і забезпечує його власнику купівельну спроможність в майбутньому.

Ця функція виникла на певному історичному етапі, коли виробники змогли деяку частину доходу в грошовій формі зберегти, відкласти на майбутні витрати.

Така можливість змогла виникнути, коли продуктивність праці дозволила виробникові не тільки задовольнити потреби виробництва чи особистого споживання, а і робити певні накопичення. Таким чином ця функція змогла виникнути після функції засобу обігу і в результаті її подальшого розвитку, але раніше за функцію засобу платежу.

Звичайно накопичувати вартість можна не тільки в грошовій формі. В деякій мірі любий актив може виконувати роль засобу накопичення: дорогоцінності, нерухомість, цінні папери тощо.

Але гроші найбільше підходять для виконання цієї функції, оскільки вони мають абсолютну ліквідність.

Ліквідними називаються такі активи, які легко можуть бути використані як засіб платежу, або легко перетворитись в засіб платежу і мати фіксовану номінальну вартість.

Процес розвитку функції грошей, як засобу нагромадження, можна умовно розбити на три етапи.

На першому етапі нагромадження грошей мало одну визначену ціль – збереження вартості на випадок політичних, економічних, природних потрясінь. Найкраще для цієї ролі підходили звичайні куски чи бруски дорогоцінного металу або монети. У такій формі нагромаджувалося абстрактне загальне багатство, що називалося скарбом. Нагромадження

грошей, як скарбу, було стихійним наслідком виникнення надлишку продуктів у простих товаровиробників.

На другому етапі, поряд із збереженням вартості, скарб почав задовольняти потреби людини в самовираженні та естетичному задоволенні. Разом із зростанням ролі грошей в суспільстві, сильнішим ставало це бажання і в кінці кінців примітивним формам скарбу стали надавати форму предметів розкоші. Завдяки цим потребам скарб у естетичній формі пережив багато епох та суспільних формацій і продовжує функціонувати навіть у сучасних умовах майже суцільної капіталізації грошових відносин в усіх країнах незалежно від їх економічного рівня розвитку та системи господарювання.

Однак скарб у вигляді кусків чи брусків дорогоцінного металу чи в естетичній формі не приносить своєму власнику прибутку, тому на третьому етапі сформувалась ще одна форма нагромадження безпосередньо заради розширення виробництва й одержання додаткового прибутку в майбутньому. Власники грошей передавали свої скарби в борг, розміщували в банках, цінних паперах, що приносило їм прибуток у вигляді позичкового відсотка, дивідендів. Тим самим скарб перетворився на цілеспрямоване нагромадження грошей для збереження вартості в процесі розширеного відтворення. Це означало більш високий рівень розвитку даної функції. На відміну від функції нагромадження скарбу її стали називати функцією нагромадження вартості.

На відміну від першого та другого етапів розвитку функції грошей як засобу нагромадження, оскільки нагромадження втратило свою абстрактність багатства взагалі, зникла потреба тримати його у вигляді запасу дорогоцінних металів. Цю функцію, яка передбачає конкретизацію цілей і строків нагромадження вартості, стали успішно виконувати знаки грошей – паперові, депозитні, електронні.

Застосування знаків грошей – паперових, депозитних, електронних – втратило позитивний вплив на розвиток самої функції засобу

нагромадження і грошових відносин взагалі. Появилася можливість збільшити обсяги нагромадження вартості, що значно перевищували обсяги видобутку благородних металів. Інфляційні процеси в економіці, можливість знецінення грошей підштовхнули власників вартості до швидкої їх капіталізації, що в свою чергу сприяло значному збільшенню нагромаджень, розвитку банків, розширенню організації ринку цінних паперів. По суті нагромадження грошей перетворилося в нагромадження позичкового капіталу.

Необхідно відмітити, що і в таких умовах нагромадження продовжує здійснюватися як в естетичній так і в класичній формі, тобто в вигляді брусків чи монет із дорогоцінного металу особливо золота. Значні запаси золота зберігаються в державних скарбницях, центральних банках, міжнародних валютно-фінансових центрах, в приватній тезаврації.

Світові гроші – це функція, в якій гроші обслуговують рух вартості в міжнародному економічному обороті і забезпечують реалізацію взаємовідносин між країнами.

Організація світового ринку має свої специфічні особливості обумовлені наявністю державних кордонів. Тому рух вартості на цьому ринку пов'язаний з підвищеними складностями, оскільки суб'єкти економічних відносин на світовому ринку, держава, законодавчо захищає свої економічні інтереси. Таким чином в міждержавних відносинах національні грошові знаки окремих держав не можуть виконувати свої функції. Особливо гостро це відчувалося на початку формування світового ринку. Грошам, за виразом К. Маркса, доводилося скидати свої “національні мундири” і приймати форму зливків благородних металів. Тому функцію світових грошей могли виконувати тільки повноцінні реальні гроші за їх номінальною вагою з встановленою пробою.

Світові гроші – це комплекс функцій, який по суті повторює всі функції властиві грошам на внутрішньому ринку. Вони мають трояке

значення і служать загальним платіжним засобом, загальним купівельним засобом, засобом перенесення багатства із однієї країни в іншу.

В якості міжнародного платіжного засобу гроші виступають для погашення боргових зобов'язань пов'язаних із зовнішньою торгівлею, виплатою по зовнішнім позичкам, тощо. Як міжнародний купівельний засіб гроші використовуються при прямій купівлі товарів за кордоном і оплаті їх готівкою. Використання цієї функції вимагає від суб'єктів ринку попереднього нагромадження міжнародних платіжних засобів, має дещо гірші умови використання порівнянно з функцією засобу платежу і тому має дещо вузку сферу застосування.

При переміщенні світових грошей із однієї країни в іншу без зустрічного переміщення товару чи погашення боргових зобов'язань, вони матеріалізують суспільне багатство і забезпечують його переміщення. Це має місце при оплаті контрибуцій, репарацій, наданні грошової допомоги, вивезенні грошей емігрантами тощо.

На світовому економічному просторі світові гроші виконують функцію міри вартості та рахункової одиниці, оскільки там формується своя система цін.

Найскладнішим, до сьогоднішнього дня не вирішеним, є питання про форму в якій світові гроші виконують свої функції.

Має місце точка зору, що і зараз цю роль може виконувати і виконує золото. З іншої точки зору золото перестало використовуватися у будь яких платежах на світовому ринку і купівля - продаж золота розглядається там як торгівля звичайним, а не грошовим товаром, тобто центральні чи комерційні банки спочатку продають золото на ринку за іноземну валюту, а потім уже розраховуються нею по платежах.

На сучасному етапі розвитку світової економіки роль світових грошей в основному виконують національні валюти провідних держав світу. Це пояснюється інтенсивним формуванням світового ринку, взаємозв'язків та взаємозалежностей між його суб'єктами, широким використанням кредитних

відносин. В таких умовах світові гроші виступають в основному як платіжний та купівельний засоби, і національні грошові знаки навіть без внутрішньої субстанційної вартості задовольняють вимоги ринку.

Політична та економічна ситуація в світі в історичному плані дала можливість окремим державам забезпечити довіру до своїх національних гроше як реальних носіїв мінової вартості не тільки на внутрішньому, але і на міжнародних ринках. Важливо відмітити, що політика конфронтації і протистояння змінилася розумінням необхідності і вигідності співробітництва з метою спільного регулювання світового економічного простору і грошових відносин як найскладнішої її частини.

Суб’єкти міжнародних економічних відносин зацікавлені в формуванні високої довіри до національних валют, і поки в них буде впевненість у тому, що вони зможуть купувати за цю валюту необхідні їм товари, вони будуть брати їх у платіж, що підтверджується в широких масштабах сучасною практикою міжнародних розрахунків.

Однак і на сьогоднішній день золотий запас держави відіграє значну роль в стабільності національних валют і при оцінці економічного потенціалу держави обов’язково враховується золотий запас.

По суті ні одна держава не наважиться вивести свою валюту на міжнародний ринок без нагромадження золотого запасу

Золото в якості резервного засобу краще виконує свою роль, ніж національні валюти, оскільки останні схильні до знецінення Тому в умовах нестабільної економіки спостерігається бажання деяких держав якщо не збільшити, то у всякому разі стабілізувати свій золотий запас

4. Сутність раціонування

Як альтернативу грошовому обігу чи бартеру, уряд країни може ввести талони на розподіл товарів першої необхідності.

Ці талони дають право їх користувачам отримувати певну кількість необхідних товарів, чим знімається соціальна напруга в суспільстві в разі виникнення в країні економічних та політичних негараздів та виникнення товарного дефіциту.

Таким чином, обмін товарами проходить скоріше на талони, ніж на гроші, оскільки для отримання товару громадянину потрібні будуть не тільки гроші, а і талони..

Така система досить часто використовувалася в різних країнах світу і відіграла свою позитивну роль. Однак вона має ряд суттєвих недоліків.

По – перше, дуже важко досягти того, щоб кількість товарів відповідала кількості випущених в обіг талонів, в результаті чого утворюються черги, виникає соціальна напруга, і завдання раціонування стають невиконаними.

По – друге, така система обмежує право громадян на вибір товару по його кількості та якості. Ми не завжди отримуємо товари в тій кількості та тої якості, яка нам необхідна.

По - третє, в разі довгого використання ця система рушиться, оскільки при неякісному задоволенні потреб населення в товарах, в кінцевому рахунку талони стають новою грошовою одиницею і починають виконувати функції грошей з новою ринковою вартістю.

Таким чином зникають химерні переваги раціонування, і залишаються лише незручності, пов'язані з використанням двох папірців замість одного.

5. Грошові потоки в кругообігу продуктів і доходів, їх балансування.

Суспільне виробництво має товарну форму, що обумовлює двоякий вираз руху сукупного продукту; натурально - речовий та грошовий. В процесі відтворення рух вартості проявляється як два самостійні процеси - як рух продуктів і як рух грошей. Ці два поняття взаємопов'язані, тобто рух продуктів опосередковується відповідним оборотом грошей. Таким чином

виникають протилежні за напрямком але взаємопов'язані товарні та грошові потоки. Для з'ясування особливостей та закономірностей руху грошей в процесі суспільного відтворення побудуємо умовну модель відому як кругообігу продуктів і доходів.

На схемі відображені напрямки грошових потоків між суб'єктами ринку, які згруповані в чотири укрупнених групи: фірми, сімейні господарства, уряд, центральний банк.

До групи "Фірми" віднесені всі юридичні і фізичні особи, які беруть участь в створенні і реалізації національного продукту.

До групи "Сімейні господарства" віднесені усі незалежні сімейні одиниці які спільно користуються заробленим доходом і ведуть спільний сімейний бюджет. Це може бути як одна, так і декілька осіб.

Для спрощення схеми кругообігу припустимо, що в економічній системі немає інших форм власності, крім приватної. Оскільки всі фірми являються приватною власністю, всі види їх доходу належать сімейним господарствам в т. числі і прибуток в зв'язку з чим всі податки і інші платежі, що формуються бюджет виплачують сімейні господарства.

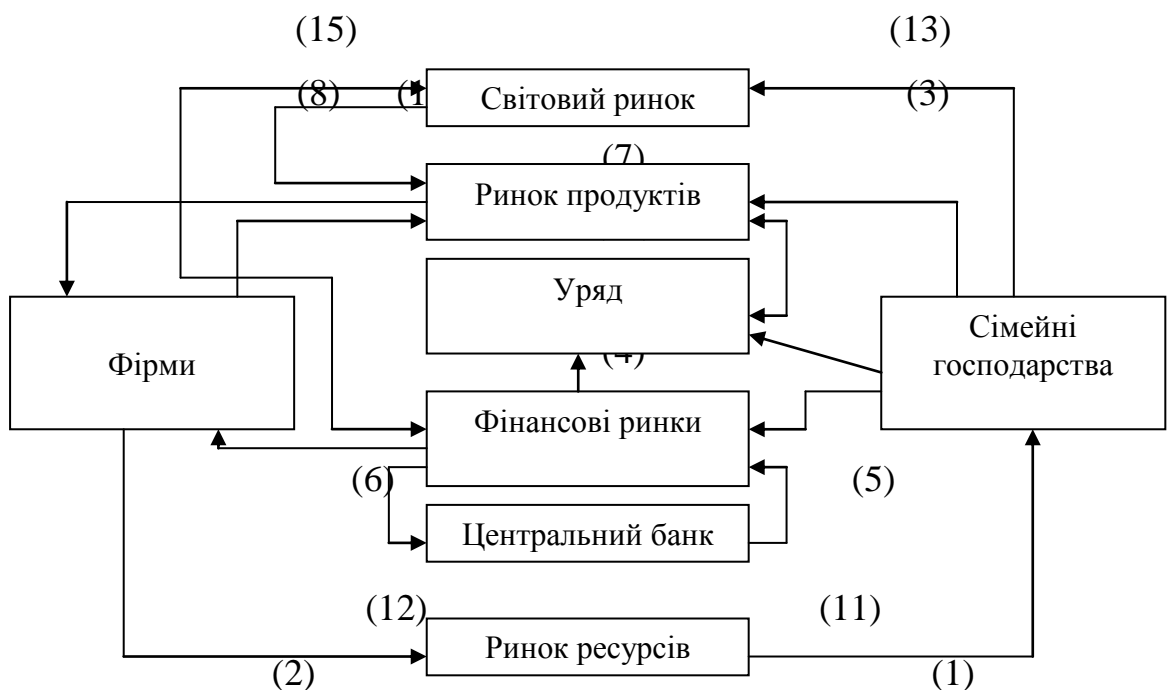

Рис. 1. Схема кругообігу продуктів і доходів

1. Національний дохід.
2. Платежі за ресурси
3. Споживання.
4. Чисті податки.
5. Заощадження.
6. Інвестиції.
7. Затрати на інвестиції.
8. Затрати на національний продукт
9. Державні позики.
10. Державні закупки.
11. Емісія грошей.
12. Вилучення грошей.
13. Імпорт
14. Експорт
15. Рух капіталу.

До групи "Уряд" віднесені всі державні структури які беруть участь в перерозподілі національного доходу та національного продукту.

До групи "Центральний банк" віднесено всі структури, які беруть участь в регулюванні грошової маси в економічній системі.

Слід відмітити, що платежі відбуваються не тільки між групами суб'єктів відображених на схемі, а також між окремими суб'єктами всередині кожної групи. Вони становлять частину сукупного грошового обороту, проте в даній схемі не відображенні.

Звичайно відносити між суб'єктами ринку здійснюються через різноманітні ринки, які на схемі згруповані в чотири види ринків.

Ринок продуктів, де реалізується створений фірмами внутрішній валовий продукт.

Ринок ресурсів, де фірми купують необхідні для процесу виробництва ресурсів.

Фінансові ринки, де акумулюються вільні фінансові ресурси, які в подальшому використовуються урядом та фірмами, та світовий ринок.

Для спрощення моделі кругообігу продуктів і доходів зроблено декілька пропусків: економічна система, відображена на схемі має певну кількість грошових ресурсів, необхідну для її нормального функціонування; всі потреби в інвестиційних ресурсах фірми беруть на внутрішньому фінансовому ринку.

Розглянемо напрямки грошових потоків відображених на схемі та їх економічний зміст.

Сімейні господарства виставляють на ринок ресурсів та реалізують трудові, інтелектуальні, сировинні, матеріальні ресурси тощо, за що отримують оплату, яка в сумі своїй буде рівнятися національному доходу, на схемі відображена як грошовий потік 1. Фірми купують ресурси на ринку ресурсів, в результаті формуються грошовий потік 2 в вигляді плати за ресурси.

Національний дохід, отриманий сімейними господарствами, в подальшому розподіляється на декілька окремих грошових потоків. Найбільша його маса направляєється на споживання, тобто на купівлю матеріальних та інших благ необхідних для нормальної життєдіяльності сімейного господарства. Таким чином формується грошовий потік 3, затрати на внутрішнє споживання.

Частина національного доходу сімейні господарство витрачують на сплату податків. Слід зауважити, що частина податків вертається до сімейних господарств в вигляді трансфертних платежів (державних пенсій, допомоги малозабезпеченим сім'ям і інше), в результаті формується грошовий потік 4, чисті податки, тобто, загальна сума податків за мінусом трансфертних платежів.

Після проведення затрат на внутрішнє споживання та на виплату податків, частина національного доходу залишається в сімейних господарствах і може в вигляді заощаджень направлятися на фінансові

ринки, тобто капіталізуватися. Цей грошовий потік відображено на схемі під номером 5, заощадження. Частина коштів повертається в вигляді видатків по вкладах та дивідендів.

Слід зауважити, що сімейні господарства не всі заощадження капіталізують, тобто вкладають їх для подальшого використання. Частину коштів вони залишають у себе, в "чулках" в національній валюті чи попередньо конвертують в іноземну. Такі дії вкрай негативна впливають на економіку держави: заощаджені таким чином кошти випадають з кругообігу і державі необхідно проводити додаткову емісію грошей, збільшується попит на іноземну валюту крім того, в моменти економічних негараздів такі заощадження є потенційними джерелом інфляції, якщо разом будуть введені в обіг. Крім того і самі сімейні господарства несуть збитки від таких заощаджень, оскільки вони обезцінюються і не дають своїм власникам ніякого доходу.

Якщо в сімейних господарствах накопичуються тимчасово вільні грошові ресурси, то фірми для розширення виробництва їх, як правило, не хватає. Таким чином формується грошовий потік 6, інвестиції, в результаті якого фінансові ресурси поступають до фірм і беруть участь в розширенні виробництва. Отримавши інвестиційні ресурси фірми витрачають їх на купівлю необхідних їм матеріальних цінностей (машин, приладів тощо). Таким чином формується грошовий потік 7, затрати на інвестиції.

Створивши додаткові потужності виробництва за рахунок "затрат на інвестиції" і придбавши необхідні ресурси за рахунок "плати за ресурси", фірми створюють внутрішній валовий продукт, який поступає на ринок продуктів на реалізацію. В результаті реалізації фірмами ВВП створюється ще один грошовий потік 8, затрати на національний продукт (ВВП).

Держава, відображена на схемі як "Уряд", як правило витрачає більше, коштів ніж отримує. Дефіцит грошових ресурсів вона може покрити в результаті запозичення коштів на фінансових ринках. В результаті формується грошовий потік 9, державні позики.

Уряд, отримавши податкові кошти та позики, проводить державні закупки на ринку продуктів, сформувавши грошовий потік 10, державні закупки.

Слід відмітити, що в державні закупки входять витрати уряду не тільки на придбання матеріальних ресурсів та послуг, а і заробітна плата державних службовців, які також приймають форму трансфертних платежі.

Використовуючи свої зв'язки з економічною системою, держава може значно впливати на кругообіг продуктів і доходів. Одним із важелів впливу на процес кругообігу є фіскальна політика, тобто політика яка відноситься до податків та державних затрат. Збільшують чисті податки уряд збільшує розмір коштів, які вилучаються в сімейних господарств. Тим самим спонукає їх зменшувати або затрати на споживання, або заощадження. У всякому разі результатом буде зменшення об'єму національного продукту (ВВП). В свою чергу зменшення податків стимулює ріст заощаджень та споживання і позитивно впливає на ріст національного продукту.

Іншим важливим важелем впливу держави на кругообіг продуктів і доходів є грошово-кредитна політика, тобто вплив на грошову масу в обігу. Уряд через центральний банк впливає на грошову масу в державі. В результаті формуються грошові потоки 11 та 12 відповідно емісія грошей та їх вилучення із обігу. Збільшуючи або зменшуючи кількість грошей в обігу, уряд може регулювати рівень інфляції, швидкість обігу грошей інші показники, які значною мірою впливають на соціально - економічний стан в державі.

Україна - відкрита економічна система. Вона зв'язана з навколишнім світом через експорт, імпорт, а також через світові фінансові ринки.

Як сімейні господарства, так і держава та фірми купують частину необхідних їм продуктів на зовнішніх ринках (для спрощення всі ці потоки показані однією стрілкою від сімейних господарств). Таким чином зменшується попит на внутрішньому ринку який переключачється на зовнішній.

Частина грошей залишає сферу внутрішнього обороту і виходить на світові ринки. В результаті формується грошовий потік 13, імпорт. Однак зв'язок з зовнішньою економічною системою неминуче приведе і до продажу національних товарів за кордон, після чого формується грошовий потік 14, експорт.

Зауважимо, що на схемі відображені грошові потоки, а не потоки товарів та послуг, тому імпорт показаний стрілкою із внутрішнього ринку, а експорт - всередину внутрішнього ринку.

Експортні та імпортні грошові потоки як правило не врівноважуються, що створює певні труднощі в грошовому обороті та в реалізації внутрішнього валового продукту.

Якщо імпорт перевищує експорт то відтік грошей валюти з економічної системи, перевищить її надходження. В цьому випадку буде відчуватись недостаток грошей на внутрішньому ринку і виникнуть ускладнення з реалізацією національного продукту. Якщо експорт підвищує імпорт то надходження грошей буде перевищувати їх відтік. В цьому випадку у внутрішньому обороті буде більше грошей ніж потрібно для реалізації обслуговування національного продукту і виникне загроза розбалансування пропозиції на ринку продуктів і зростання цін.

Для збалансування можливих диспропорцій між імпортом і експортом держава може використати зв'язки з світовими фінансовими ринками. У разі перевищення імпорту над експортом і виникнення дефіциту грошової маси уряд може використати механізми зовнішнього кредитування, залучення грошей через займи, кредити, реалізації фінансових активів. У разі перевищення експорту над імпортом і виникнення надлишку грошей в обороті, уряд може спрямувати частину коштів із внутрішнього на зовнішній ринок через надання позичок іноземним імпортерам та купівлю іноземних фінансових активів. Такі грошові потоки відображені на схемі під номером 15.

Таким чином через рух грошових коштів як на внутрішній ринок, так із нього досягається збалансування грошових потоків які зв'язують національну економіку із світовою і врешті решт забезпечується збалансування двох ключових потоків - національного доходу і національного продукту.

Розглядаючи схему можна зробити деякі висновки і припущення. По - перше, весь національний дохід, отриманий в економічній системі концентрується в сімейних господарствах. В подальшому він розподіляється на податки, які поступають в розпорядження уряду, збереження, які поступають на фінансові ринки та платежі по імпорту. Ці три способи використання грошових ресурсів носять назву "втєч". Загальна сума вказаних трьох втєч, плюс затрати на споживання завжди будуть рівні національному доходу.

По - друге, весь національний продукт, або внутрішній валовий продукт, вироблений фірмами концентрується на ринку продуктів. Тобто там сконцентрована сумарна вартість всіх готових товарів та послуг вироблених в економічній системі які сімейні господарства, уряд, фірми мають можливість придбати. На схемі відображені основні грошові потоки, через які реалізується національний продукт, це затрати на інвестиції, державні закупки та експорт. Ці три види грошових потоків носять назву "ін'єкцій". Загальна сума вказаних трьох ін'єкцій, плюс затрати на споживання завжди будуть рівні національному продукту.

Із залежності між цими компонентами можна вивести деякі корисні рівняння. Нехай: С - споживання, І-інвестиції, G- державні закупки, X - експорт, S-збереження, T- чисті податки , M - імпорт. Тоді:

$$C+I+G+X= \text{національний продукт}$$

$$C+S+T+M= \text{національний дохід}$$

Виходячи із рівності національного продукту та національного доходу, можна зробити висновок, що:

$$C+I+G+X=C+S+T+M$$

Це рівняння, в свого чергу, може бути перетворене в інше, яке показує що сума "втеч" дорівнює сумі "ін'єкцій":

$$I+G+X=S+T+M$$

Важливо відмітити, що тільки сумарні показники "втеч" та "ін'єкцій" повинні бути рівні. В окремих парах баланс частіше за все відсутній. Тобто, не обов'язково, щоб державні закупки збалансовувалися чистими податками, інвестиції - заощадженнями, затрати по імпорту - експортними надходженнями.

Незважаючи на те, що в наведеній моделі зроблено деякі припущення, вони в достатній мірі розкриває рух грошей в процесі суспільного відтворення, що дає можливість глибше зрозуміти це складне економічне явище.

Тема 2. Формування попиту на гроші, закон грошового обігу

Питання, які необхідно розглянути.

1. Сутність попиту на гроші.
2. Фактори, що формують попит на гроші.
3. Закон грошового обігу.
4. Маса грошей в обороті та грошова база. Грошові агрегати.
5. Швидкість обігу грошей.

1. Сутність попиту на гроші

Попервах здається, що вислів «попит на гроші» є чимось надуманим і позбавленим реального економічного сенсу. Від грошей ніхто не відмовляється, тому попит на них визначається їх пропозицією, навіть більше — попит завжди дорівнює пропозиції.

Звісно, така позиція має право на існування, але вона за зальним визначенням є досить поверховою. Відображаючи суто споглядальний рівень пізнання, вона не може служити підвалиною наукового аналізу суті проблеми.

Але, на жаль, такий підхід зустрічається досить часто. Він присутній і в практичній діяльності банківських емісійних центрів. Проблема надлишку грошової емісії досить часто звучить і з парламентської чи урядової трибуни України. Але, даючи оцінки стосовно надмірності грошей в обігу, потрібно знати економічно аргументовані обсяги їх потреби, реальний попит на них. Звідси є очевидною макроекономічна значущість розглядуваної проблеми. Зазначимо й те, що, на погляд багатьох представників монетарної теорії, хронічна незабезпеченість загального (сукупного) попиту на гроші може стати причиною зниження темпів економічного зростання, безробіття. Вважається, що вказана причина була одним із чинників поглиблення кризової ситуації в період великої депресії 1929—33 рр.

Водночас проблема попиту на гроші не зводиться лише до аналізу її суті та механізмів реалізації на макроеко-номічному рівні. На практиці попит на гроші формується не лише під впливом загальноекономічної ситуації, а й з урахуванням відповідних потреб фізичних і юридичних осіб, що функціонують на ринку, домашніх господарств, окремих громадян. Мотиви й характер поведінки їх на монетарному ринку досить неоднозначні. Вони мають не лише об'єктивний характер, а й значною мірою спираються на суб'єктивні оцінки економічної ситуації, особисті прагнення. Це зумовлює, з одного боку, нестабільність грошового попиту, а з іншого — породжує серйозні складності з його прогнозуванням, визначенням чолових параметрів.

Попит на гроші відрізня від попиту на товарних ринках, який формується як потік куплених товарів за певний період.

Попит на гроші виступає як запас грошей, який прагнуть мати у своєму розпорядженні економічні суб'єкти на певний момент.

Тобто, попит на гроші можна трактувати як бажання економічних суб'єктів мати певну частину свого портфеля активів (багатства) в ліквідній формі.

Якщо власники портфелів активів віддають перевагу ліквідній формі своїх активів, то це означатиме зростання попиту на гроші, і навпаки.

Такий (портфельний) підхід до вивчення попиту на гроші був застосований Дж. М. Кейнсом, котрий назвав своє трактування попиту на гроші теорією переваги ліквідності.

Трактування попиту на гроші як явища залишку відрізняється від попиту на дохід, що є явищем потоку. Хоч ці два явища тісно переплітаються, проте вони не збігаються ні за обсягами, ні за напрямками і динамікою руху.

Наприклад, економічний суб'єкт хоче мати в цьому місяці дохід 10 тис. гри., а запас грошей на кінець місяця — 4,0 тис. грн. Якщо на початку місяця у нього не було запасу грошей, то це означатиме, що його попит на гроші

зрісна 4,0 тис. грн. Для його задоволення з доходу 10,0 тис. грн. він повинен витратити на поточні потреби 6,0 тис. грн., а 4,0 тис. грн. відкласти в запас. Проте він може задовольнити свій попит на гроші й іншим шляхом, наприклад, продавши частину наявних у його портфелі активів, що не належать до запасу грошей, зокрема акції, автомобіль чи квартиру, а виручку помістити в запас. Це значить, що попит на гроші не тільки по суті відрізняється від попиту на дохід, а й має відносно самостійні джерела задоволення. За такого трактування попиту на гроші це явище набуває важливого значення в практиці управління грошовою сферою.

Наявність попиту на гроші означає, що в його межах економічні суб'єкти триматимуть гроші в себе, не «викинуть» на товарний, валютний чи фондовий ринки і не порушать сформовану там рівновагу. Тому зростання попиту на гроші розширює економічну межу емісії грошей, її зростання не зашкодить указаним ринкам, буде безінфляційним, приведе до підвищення рівня монетизації економіки.

2. Фактори, що формують попит на гроші

У теорії грошей чи не найактуальнішим було і залишається питання, чому економічні суб'єкти накопичують гроші?

Правильна відповідь на це питання створює базу для визначення економічних чинників, які впливають на обсяг і динаміку попиту на гроші, а також для формування механізму його регулювання.

У цьому питанні слід розрізняти два аспекти:

- задля яких цілей економічні суб'єкти накопичують гроші;
- які мотиви спонукають їх до цього.

Щодо цілей накопичення грошей, то вони впливають із самих функцій грошей як купівельного і платіжного засобу та як засобу нагромадження вартості (багатства).

У першому випадку метою є створення запасу купівельних і платіжних засобів, достатнього для задоволення поточних потреб економічних суб'єктів у товарах та послугах, у другому — накопичення грошей як капіталу, як форми багатства, що спроможна давати власникові дохід у вигляді процента. Може бути і третій випадок, коли накопичення певних запасів грошей підпорядковується першій і другій цілям одночасно.

Відповідно до вказаних цілей виділяються три групи мотивів попиту на гроші з боку економічних суб'єктів: транзакційний (операційний) мотив; мотив завбачливості; спекулятивний мотив.

Транзакційний мотив полягає в тому, що економічні суб'єкти постійно відчують потребу в певному запасі грошей для здійснення поточних платежів, щоб підтримати на належному рівні своє особисте та виробниче споживання. Ці гроші повинні бути в формі, придатній для їх негайного використання в платежі, тобто бути наявними (готівка чи вклади до запитання).

Запас таких грошей можна назвати поточною чи операційною касою. Він створює для власника значні зручності, бо забезпечує йому належну ліквідність і авторитет платоспроможного контрагента.

Мотив завбачливості зводиться до того, що юридичні і фізичні особи бажають мати запас грошей як ресурс купівельної спроможності, з тим щоб у будь-який час мати можливість задовольнити свої непередбачувані потреби чи скористатися перевагами несподіваних можливостей.

Непередбачувані потреби в грошових витратах зумовлюються переважно надзвичайними подіями — хвороба членів сім'ї, поломка автомобіля чи інших дорогих предметів вжитку (холодильники, комп'ютери тощо), аварії на виробництві, необхідність запровадження новітніх вузлів чи деталей замість застарілих тощо. Задоволення подібних потреб економічних суб'єктів рівноцінне гарантії їх безпеки, має надзвичайно важливе значення для їх життєдіяльності і пояснює їх бажання мати в наявності певний запас грошей. Такий запас має переважно страхове призначення.

У діяльності економічних суб'єктів трапляються також несподівані події, які не викликають непередбачуваних витрат, а навпаки, відкривають можливість їх скоротити й одержати непередбачуваний дохід. З'являється несподівана можливість поліпшити своє фінансове становище. Для цього теж потрібно мати певний запас грошей, наприклад, щоб негайно купити потрібний товар у разі раптового зниження цін, чи за низьких ринкових цін придбати цінні папери з наміром продати їх, коли вони подорожчають, чи здійснити взагалі вигідну купівлю про запас за сприятливої кон'юнктури тощо. В усіх подібних випадках рушійною силою накопичення грошей теж є мотив завбачливості.

Сформований за цим мотивом запас грошей є запасом купівельної спроможності, і з цього погляду він подібний до операційного запасу, тобто має трансформаційне призначення. Водночас він більш довготривалий, ніж операційний запас, і тому може використовуватися для одержання додаткового доходу через розміщення в довгострокові депозити, цінні папери тощо.

Спекулятивний мотив попиту на гроші полягає в тому, що економічні суб'єкти бажають мати у своєму розпорядженні певний запас грошей, з тим щоб за сприятливих умов перетворити їх у високодохідні фінансові інструменти, а при погіршенні цих умов - перетворити їх знову у грошову форму.

Ідея спекулятивного мотиву попиту на гроші привнесена в економічну теорію Дж. М. Кейнсом. Вона вважається чи не найвагомим його внеском у теорію грошей взагалі'. Головна перевага цієї ідеї Кейнса полягає в тому, що вона відкрила шлях до встановлення залежності попиту на гроші та накопичення грошей від зміни процента. Визнання цієї залежності сприяло осмисленню широких можливостей використання процента в практиці регулювання грошової маси, перетворенню його в центральний інструмент грошово-кредитної політики.

Механізм спекулятивного мотиву базується на тому, що запаси грошей і запаси фінансових інструментів розглядаються як альтернативні види активів (багатства), які дають не однаковий дохід і містять у собі не однакові ризики. Актив у формі грошей приносить мінімальний (часто нульовий) дохід і має максимальний захист від ризику. Зберігаючи гроші, індивіди втрачають доходи, які називаються альтернативною вартістю зберігання грошей. Величина її залежить від середньої норми процента за фінансовими активами та запасом грошей. Щоб не допустити зростання втрат доходів (альтернативної вартості) у разі підвищення норми процента, індивіди повинні зменшувати запас грошей, тобто попит на гроші.

Активи у формі запасів фінансових інструментів можуть приносити значний дохід, проте одержання його пов'язане з істотними ризиками. Якщо доходи від фінансових інструментів недостатньо високі чи знижуються при відчутних ризиках, пов'язаних з їх одержанням, то альтернативна вартість зберігання грошей знизиться, економічним суб'єктам буде вигідно мати запаси грошей, і їх попит на гроші зростатиме. І навпаки, при високих чи зростаючих доходах від фінансових інструментів та стабільності їх ризиковості альтернативна вартість грошей зростатиме, вони будуть віддавати перевагу накопиченню запасів цих інструментів і попит на гроші знижуватиметься.

Після Кейнса його ідея спекулятивного попиту на гроші набула істотного розвитку в працях Тобіна, Баумола та інших економістів. Зокрема, вони довели, що спекулятивний мотив впливає на весь обсяг попиту на гроші, тобто і на трансакційну, і на завбачливу його складові. Такий підхід істотно розширює роль процента як фактора формування попиту на гроші.

Значним досягненням в теорії попиту на гроші є визнання фінансового ризику як мотиваційного чинника впливу на попит на гроші. Воно помітно послабило роль процента, оскільки зростання процентного доходу супроводжується зростанням ризику його одержання. Тому інтерес економічних суб'єктів до одержання доходів може нейтралізуватися

зростаючою загрозою втрат від ризику і вони можуть віддати перевагу накопиченню грошей навіть при зростанні доходу від альтернативних активів.

Ці ідеї розвинув М. Фрідман, який зосередив своє дослідження на грошах як на одному з цілого ряду дохідних активів, до якого він відніс і звичайні товари. Попит на гроші окремих індивідів він мотивує виключно відношенням очікуваного доходу на гроші до очікуваних доходів на інші активи.

Очікуваний дохід на гроші він трактує не тільки як певні зручності від наявності запасу грошей, а й як певний рівень процентного доходу, що виплачується за поточними вкладками.

Очікуваний дохід за фінансовими активами забезпечується процентами та дивідендами.

Очікуваний дохід за товарними активами — рівнем інфляції. Якщо очікувана зміна їх співвідношення буде на користь грошей, то попит на гроші зростатиме, а якщо на користь негрошових активів — то скорочуватиметься.

У цьому зв'язку підхід до визначення попиту на гроші Фрідмана не можна розглядати як альтернативу підходу Кейнса.

Трактування Фрідмана пов'язане з трактуванням Кейнса і є його подальшим розвитком у тому плані, що попит на гроші мотивується не тільки зміною процентного доходу на облігації, як стверджував Кейнс, а й багатьма іншими чинниками (процентним доходом за вкладками, рівнем інфляції, доходом за акціями).

Відмінність трактування Фрідмана полягає в основному у його висновках, згідно з якими вплив зміни процента на попит на гроші не настільки значний, як це вважав Кейнс, бо зростання процентної ставки зачіпає не лише альтернативну вартість грошей, а й очікувані доходи на грошові вклади та інші активи і співвідношення їх рівнів може істотно не змінитися. Тому і відповідний мотив до накопичення грошей істотно не змінюється.

Але це не означає, що мотив до накопичення запасу грошей, який зумовлюється процентним доходом, зовсім зникає. Представники всіх сучасних теорій грошей визнають альтернативну вартість зберігання грошей (готівки та поточних рахунках), її вплив на бажання мати такий запас грошей і на попит на гроші в цілому. У цьому мотиві істотно послаблений спекулятивний аспект і посилений аспект дохідності активів взагалі. Тому цей мотив краще назвати мотивом капіталізації. У міру зростання процента та інших доходів на активи бажання суб'єктів мати високодохідні активи буде посилюватися, а попит на високоліквідні форми грошей (попит на гроші), навпаки — послаблюватиметься.

Чинники впливу на попит на гроші.

З'ясування мотивів, які заохочують економічних суб'єктів нагромаджувати гроші, дає можливість визначити чинники, які впливають на ці мотиви.

Ключовим чинником впливу на попит вважається зміна обсягів виробництва (або обсягів національного доходу): чим більший обсяг виробництва валового національного продукту, а отже і національного доходу, тим більшим може бути обсяг операцій щодо його реалізації і тим більшим має бути запас грошей для виконання цих операцій.

Зміна обсягу ВВП, у свою чергу, визначається двома самостійними чинниками — динамікою рівня цін, тобто рівнем інфляції, та рівнем реального обсягу виробництва, кожний з яких може діяти незалежно один від одного.

Наприклад, абсолютний рівень цін може зростати при незмінному обсязі реального виробництва, і навпаки, останній може зростати при незмінному рівні цін чи обидва показники можуть зростати водночас, але різними темпами. Тому зміну абсолютного рівня цін та реального обсягу виробництва можна розглядати як самостійні чинники впливу на попит на гроші. Вплив кожного з цих чинників є прямо пропорційним — у міру

зростання цін чи збільшення фізичного обсягу виробництва відповідно зростатиме попит на гроші, а при їх зниженні попит буде скорочуватися.

$$MД = f(Q,P)$$

Де МД – попит на гроші;

Р – рівень цін;

Q – фізичний (реальний) обсяг ВВП.

При макроекономічному підході до аналізу попиту на гроші з'являється третій чинник — швидкість обігу грошей. Чим вища швидкість обігу грошей, тим меншим буде попит на гроші, і навпаки. Тобто вплив цього показника на попит обернено пропорційний. Оскільки швидкість обігу грошей формується під впливом багатьох чинників, то всі вони опосередковано теж впливають на попит на гроші. Проте прибічники такого підходу до аналізу попиту на гроші вважають, що швидкість обігу грошей є відносно стабільною, тому її вплив на попит мало відчутний. Через це у своїх теоретичних висновках вони абстрагуються від цього чинника. Тому до формули попиту на гроші чинник швидкості, як правило, не входить.

При мікроекономічному підході до аналізу попиту на гроші швидкість обігу грошей зникає з поля зору. Замість неї використовується

Чинник зміни норми процента. На попит на гроші значно впливає тривалістю зберігання їх запасу індивідом: чим довше вони зберігаються в індивідів, тим більшим буде їх залишок і тим рідше вони передаватимуться одним індивідом іншому. А тривалість зберігання залежить від зміни очікуваного доходу на менш ліквідні (альтернативні грошам) активи, у тому числі й унаслідок зміни норми процента: у міру зростання очікуваного доходу (норми процента) на альтернативні грошам активи тривалість зберігання буде скорочуватися і попит на гроші знижуватися, а в міру зниження очікуваного доходу — зростати.

$$MД = f(R)$$

Де R – норма доходу на капіталізовані активи.

Крім цих трьох, що вже стали традиційними, почала визнавати ще ряд чинників впливу на попит, які можна умовно назвати новітніми.

Чинник накопичення багатства полягає в тому, що економічні суб'єкти, накопичуючи багатство у формі різних активів, відносно рівномірно розміщують приріст його між всіма видами активів, у тому числі й у вигляді запасу грошей. Унаслідок цього в міру збільшення маси багатства зростатиме і попит на гроші.

$$MД = f(B)$$

Де B – обсяг багатства.

Чинник інфляції впливає на попит на гроші в кількох напрямках. В умовах інфляційного зростання цін запас грошей, який мають у своєму розпорядженні економічні суб'єкти, неминуче знецінюється, і вони зазнають втрат, що само по собі провокує скорочення їх попиту на гроші. Крім того, інфляційне зростання цін неминуче підштовхує вверх ставку процента і всі інші очікувані доходи на альтернативні грошам види активів. Унаслідок цього буде зростати альтернативна вартість грошових запасів і скорочуватися попит на гроші. Разом з тим слід пам'ятати, що зростання цін є чинником позитивного впливу на попит, якщо воно не значне і не провокує інфляційних очікувань.

$$MД = f(I)$$

Де I – рівень інфляції.

Очікування погіршення кон'юнктури ринків взагалі, зокрема скорочення товарної пропозиції, посилення товарного дефіциту, погіршення

якості продукції тощо. В усіх цих випадках економічні суб'єкти віддадуть перевагу накопиченню багатства у товарній формі, а не в грошовій, і попит на гроші скоротиться.

$$MД = f(O)$$

Де O – очікування зміни ринкової кон'юнктури.

З урахуванням новітніх чинників впливу на попит на гроші, формулу його можна записати у такому вигляді:

++ - +- -

$$MД = f(Q, P, R, V, I, O)$$

де Q — реальний обсяг ВВП;

P — середній рівень цін;

R — рівень очікуваного доходу на альтернативні грошам активи;

V —обсяг багатства;

I — рівень інфляції;

O — очікування змін ринкової кон'юнктури.

Знаки (+), (-), що стоять над літерами, показують залежність зміни попиту на гроші від зміни відповідного фактора: (+) означає пряму залежність, (-) обернену.

Особливості формування попиту на гроші в умовах перехідної економіки України. Розглянуті вище мотиви, чинники та закономірності руху попиту на гроші можуть виявлятися в умовах стабільної і добре розвинутої банківської системи, високорозвинутого ринку цінних паперів, лібералізованого ціноутворення, у тому числі формування процента, вільного руху грошей по каналах обороту, низької ризиковості грошових операцій тощо. Все це забезпечує економічним суб'єктам можливість найповніше реалізувати свою мотивацію до накопичення запасів грошей.

В умовах перехідної економіки України всі перелічені умови перебувають у процесі формування, причому в його початковій стадії. Тому всі класичні чинники впливу на попит на гроші діють у деформованому вигляді.

1. Високі темпи підвищення цін провокують зростання попиту на трансакційні запаси, проте пов'язані з цим інфляційні очікування та ризики втрат від зберігання грошей примушують економічних агентів шукати захисту в альтернативних активах, віддаючи перевагу більш надійним, незважаючи навіть на їх дохідність. Ці тенденції деформують залежність трансакційної складової попиту від динаміки номінального ВВП, послаблюють вплив альтернативної вартості зберігання грошей на динаміку попиту та мотивацію переваг ліквідності, стимулюють зростання попиту на такі нетрадиційні для фінансового ринку інструменти, як інвалюта, ювелірні і мистецькі вироби, провокують відплив їх за кордон для підвищення надійності з наступною реалізацією для поповнення трансакційного запасу.

2. Високий рівень інфляції провокує зростання номінального процента. Проте реальний рівень процента підтримувати тривалий час дуже складно і він нерідко виявляється від'ємним, що робить вкладання грошей в альтернативні активи збитковим. Це спричинює високу ризиковість капіталізації грошей, послаблює мотиваційну роль альтернативної вартості зберігання грошей. Порушуються ринкові механізми зв'язку між процентом і попитом на гроші.

3. У цьому ж напрямі діє чинник недостатнього розвитку ринку цінних паперів та ринку банківських послуг. Навіть у періоди, коли реальний процент має достатнє позитивне значення, економічні суб'єкти не мають можливості швидко і надійно трансформувати свій запас грошей у запас дохідних активів. Це істотно послаблює еластичність попиту на гроші від процента, призводить до надмірного накопичення грошей у готівковій формі тощо.

Населення України протягом всього перехідного періоду, по суті, було відрізане від ринку державних цінних паперів і не мало можливості скористатися перевагами такого дохідного активу, як облігації державних позик, що їх Дж. М. Кейнс розглядав як єдину альтернативу грошовим запасам. Українське обмежений доступ населення і до такого альтернативного активу, як строкові та ощадні сертифікати через ненадійність банківських структур України.

4. Наявні структура багатства, рівень доходів та споживання в Україні в перехідний період теж істотно деформують еластичність попиту на гроші як по ВВП, так і по очікуваному рівню доходу на альтернативні активи. У структурі багатства ще незначна частка таких дорог'юцінних і високоліквідних активів, як приватне житло, будинки, земельні ділянки, сучасні автомобілі, меблі тощо. При низькому середньому рівні реальних доходів та споживання в портфелях активів випереджаючими темпами повинні зростати запаси грошей, щоб накопичити масу платіжних засобів, достатню для подальшого збільшення негрошових активів. Проте накопичення грошей пов'язане з ризиком інфляційних втрат та з ризиком банкрутства банків, що нерідко штовхає економічних суб'єктів до пошуку обхідних шляхів трансформації грошових запасів у негрошові активи, і навпаки.

Залежність попиту на гроші від класичних чинників істотно деформується також тіньовими процесами в економіці, що набули широкого розмаху в Україні. З'являються нові мотиви накопичення грошей, зокрема такі, як утаювання доходів від оподаткування та приховування кримінальних грошових доходів, відмивання тіньових грошей тощо. У всіх цих випадках зміна попиту на гроші може відбуватися незалежно від впливу класичних чинників, що знижує ефективність останніх та можливості їх використання в практиці регулювання попиту на гроші.

У перехідній економіці діють й інші чинники, що визначають особливий характер формування попиту на гроші. Проте дія всіх таких

чинників буде поступово послаблюватися, і вирішального значення набуватимуть класичні чинники. Тому вивчення механізму попиту на гроші має важливе значення для практики регулювання грошового обороту як у сучасних умовах, де його закономірності істотно деформовані, так і на перспективу, де вони діятимуть у більш чистому вигляді.

3. ЗАКОН ГРОШОВОГО ОБІГУ

Для нормального функціонування економічної системи необхідна кількість грошей, яка визначається законом грошового обігу. Сутність його полягає в тому, що протягом даного періоду для обігу необхідна лише певна, об'єктивно обумовлена маса купівельних і платіжних засобів. Кількість грошей, у середньому необхідних для обігу протягом певного часу (M_n), прямо пропорційна масі товарів і рівню їх цін та обернено пропорційна середній швидкості обігу грошової одиниці. Цю залежність можна виразити формулою:

$$M_n = \frac{P \cdot Q}{V},$$

де $P \cdot Q$ — сума цін товарів, що реалізуються за певний період, або номінальний ВВП;

V — середня кількість оборотів грошової одиниці за цей же період.

Проте не всі товари, які реалізуються, оплачуються негайно. Частина їх продається в кредит, і для їх реалізації гроші в даний момент не потрібні, що відповідно зменшує величину M_n . Водночас в обігу гроші обслуговують не тільки реалізацію товарів чи послуг, виконуючи функцію купівельного засобу, а й забезпечують погашення різних боргових зобов'язань, передусім щодо купівлі товарів у кредит, виконуючи функцію платіжного засобу. Для цього в обігу необхідна додаткова маса грошей понад ту, яка обслуговує

реалізацію товарів і послуг. Однак не всі боргові зобов'язання погашаються реальними грошима. Якщо вони мають зустрічний характер, то можуть взаємно зараховуватися без участі реальних грошей.

Якщо врахувати всі додаткові фактори, що діють на грошову масу, то кількість грошей можна виразити так:

$$M_n = \frac{\sum P \cdot Q - \sum K + \sum \Pi - \sum ВП}{V},$$

де $\sum K$ — сума продажів товарів і послуг у кредит;

$\sum \Pi$ — загальна сума платежів, строк оплати яких настав;

$\sum ВП$ — сума платежів, які погашаються шляхом взаємного зарахування боргів.

4. МАСА ГРОШЕЙ В ОБОРОТІ ТА ГРОШОВА БАЗА. ГРОШОВІ АГРЕГАТИ

Грошовий оборот забезпечується певною масою грошей, величина якої є важливою характеристикою стану грошового обороту та ринкової кон'юнктури в цілому. Зміна грошової маси безпосередньо впливає на інтенсивність обороту грошей, на формування платоспроможного попиту, на кон'юнктуру ринків, а значить — на економічний розвиток. Тому регулювання грошової маси є ключовим напрямом державної грошово-кредитної політики.

У зарубіжній літературі до 30-х років ХХ ст. панувало уявлення про грошову масу як сукупність залишків металевих грошей і розмінних банкнот у розпорядженні суб'єктів обороту. Усі інші грошові інструменти — нерозмінні банкноти, розмінна монета, депозитні вклади тощо — виділялися у поняття «засобів обігу» і не включалися в загальну масу грошей. Ситуація принципово змінилася після скасування золотомонетного стандарту.

Саме життя теж довело необхідність включати до грошової маси не тільки всі готівкові знаки, а й депозитні гроші — спочатку короткострокового характеру, а згодом і довгострокового. Більше того, окремі сучасні економісти та центральні банки до грошової маси відносять будь-які активи, котрим властива певна ліквідність (облігації державних позик, векселі, страхові поліси тощо). Це зумовлено головним чином неоднозначними, суто емпіричними підходами до визначення самої сутності грошей, яка може змінюватися залежно від цілей аналізу і використання певного елемента грошового обороту. Отже, і в саму грошову масу вони можуть включатися чи виключатися з неї відповідно до конкретної ситуації.

Під грошовою масою, або пропозицією грошей, слід розуміти всю сукупність запасів грошей у всіх їх формах, які перебувають у розпорядженні суб'єктів грошового обороту в певний момент. Складовими грошової маси є депозити економічних суб'єктів (підприємств, організацій, населення) в комерційних банків, якими вони в разі необхідності можуть користуватися, й готівки, що перебуває в обігу поза банківською системою. Грошову масу можна визначити за формулою:

$$Г_{мас.} = Г_{гот.} + Д$$

Грошова маса має певний кількісний вираз (обсяг у мільярдах чи мільйонах грошових одиниць), надзвичайно складну структуру та динаміку руху. З точки зору якісної характеристики грошової маси важливе значення має її структура, а з погляду практики її регулювання — динаміка руху обсягу та структури.

У структурному відношенні грошову масу можна розділити за кількома критеріями:

- за ступенем «готовності» окремих елементів до оборотності, тобто за ступенем їх ліквідності;
- за формою грошових засобів (готівкові, депозитні);

- за розміщенням у суб'єктів грошового обороту;
- за територіальним розміщенням та ін.

У цей перелік не входять комерційні банки, оскільки їх грошові запаси сформовані переважно з вкладів клієнтів, що вже враховані в масі грошей через їх власників.

Найбільшу складність має структуризація грошової маси за першим критерієм, оскільки немає однозначного розуміння ступеня ліквідності кожного її елемента, як і немає чіткого розмежування між власне грошима і високоліквідними фінансовими активами, які вже не є грошима.

З точки зору структуризації грошової маси, виділяють кілька її елементів, комбінацією яких можна визначати різні за складом і обсягом показники грошової маси, що називаються грошовими агрегатами.

Грошовий агрегат — це специфічний показник грошової маси, що характеризує певний набір її елементів залежно від їх ліквідності.

Кількість агрегатів, які використовуються в статистичній практиці окремих країн, не однакова, що пояснюється істотними відмінностями в елементному складі грошової маси, у спектрах активів, які розглядаються в національній практиці як гроші, у завданнях використання грошової маси в регулятивних цілях. Так, у США застосовуються чотири агрегати для визначення маси грошей, в Англії — п'ять, у Німеччині — три.

У статистичній практиці України визначаються і використовуються для цілей аналізу і регулювання чотири грошові агрегати: М0, М1, М2, М3.

Агрегат М0 відображає масу готівки, яка перебуває поза банками, тобто на руках у фізичних осіб і в касах юридичних осіб. Готівка в касах банків сюди не входить.

Агрегат М1 включає гроші в агрегаті М0 + вклади в банках, які можуть бути використані власниками негайно, без попередження банків, тобто запаси коштів на поточних рахунках та на ощадних рахунках до запитання.

Агрегат М2 — це гроші в агрегаті М1 + кошти на всіх видах строкових рахунків, кошти на рахунках капітальних вкладів та інших спеціальних рахунках.

Агрегат М3 охоплює гроші в агрегаті М2 + кошти на вкладах за трастовими операціями банків.

Наведені грошові агрегати відрізняються між собою не тільки кількісно, а й якісно. Так, агрегат М1 виражає масу грошей, яка перебуває безпосередньо в обігу, реально виконуючи функції засобів обігу та платежу, і тому є найбільш ліквідною. Вона найтісніше пов'язана з товарною масою, що проходить процес реалізації, і безпосередньо впливає на ринкову кон'юнктуру. Саме тому цей агрегат перебуває під найпильнішою увагою аналітиків та регулюючих органів.

Пильної уваги заслуговує також агрегат М0. Він має ті ж самі якісні характеристики, що й грошова маса агрегату М1, але оборот готівки здійснюється поза банками і тому регулювання і контроль за ним складніші.

В інших грошових агрегатах (М2, М3) ураховані також запаси грошей у різних організаційних формах заощаджень (строкові депозити, ощадні сертифікати, трастові вклади тощо). Ці гроші тимчасово перебувають у спокої, виконуючи для їх власників функцію нагромадження вартості. Тому ліквідність грошової маси знижується з кожним наступним агрегатом. Найбільш ліквідними і готовими обслуговувати товарооборот є гроші агрегату М0. Найнижчу ліквідність мають гроші агрегату М3, оскільки значна частина їх не може вступити в обіг без того, щоб власник заздалегідь не попередив про це банк і не зазнав певних фінансових утрат.

Водночас агрегат М0 — найвужчий показник грошової маси, оскільки характеризує лише один її елемент — готівкову масу. Найширшим агрегатом є М3, бо він охоплює всі елементи грошової маси, що перебувають в обороті.

Показник грошової бази характеризує масу грошей з боку прояву її на балансі центрального банку. Тому цей показник інколи називають ще

грошима центрального банку, який їх безпосередньо контролює і регулює, впливаючи в кінцевому підсумку і на загальну масу грошей.

Грошова база включає запаси всієї готівки, яка перебуває в обороті поза банківською системою та в касах банків, а також суму резервів комерційних банків на їх кореспондентських рахунках у центральному банку.

Величину грошової бази можна визначити за формулою:

$$Г_{\text{баз}} = Г_{\text{гот.}} + Р,$$

Де $Г_{\text{гот.}}$ — сума готівки, випущеної центральним банком і не поверненої в його фонди;

$Р$ — сума грошових коштів (резервів), які перебувають на кореспондентських рахунках банків у центральному банку.

Перший елемент ($Г_{\text{гот.}}$) грошової бази відрізняється кількісно від готівкового агрегату $М_0$ — більший на суму готівки в касах банків. Другий елемент ($Р$) грошової бази відрізняється і якісно, і кількісно від безготівкового елемента грошових агрегатів $М_1$, $М_2$, $М_3$. Він являє собою суму зобов'язань центрального банку перед комерційними. А безготівкові елементи грошових агрегатів — це зобов'язання комерційних банків перед своїми клієнтами. Вони формуються комерційними банками як за рахунок коштів, одержаних від центрального банку, тобто за рахунок $Г_{\text{рез}}$, так і за рахунок створення грошей самими комерційними банками в процесі кредитної діяльності через механізм грошово-кредитного мультиплікатора. Тому безготівкові елементи грошових агрегатів значно більші за своїм обсягом від безготівкового елемента грошової бази. Завдяки цьому загальний обсяг кожного з грошових агрегатів (крім $М_0$) перевищує обсяг грошової бази. Ступінь цього перевищення свідчить про величину грошово-кредитного мультиплікатора на рівні комерційних банків.

5. ШВИДКІСТЬ ОБІГУ ГРОШЕЙ

Швидкість обігу грошей характеризує частоту, з якою кожна одиниця наявних в обороті грошей (гривня, долар тощо) використовується в середньому для реалізації товарів і послуг за певний період (рік, квартал, місяць).

Виходячи з відомого рівняння обміну І. Фішера, величину швидкості обігу грошей можна визначити за формулою:

$$V = \frac{P \cdot Q}{M}$$

де V — швидкість обігу грошей;

P — середній рівень цін на товари та послуги;

Q — фізичний обсяг товарів та послуг, що реалізовані в даному періоді;

M — середня маса грошей, що перебуває в обороті за даний період.

З наведеної формули випливає, що величина швидкості обігу грошей прямо пропорційно пов'язана з номінальним обсягом виготовленого національного продукту ($P \cdot Q$) й обернено пропорційно — з обсягом маси грошей, що є в обороті. Визначений таким способом показник V характеризує насамперед інтенсивність використання запасу грошей в обороті (M) для оплати товарів та послуг, що реалізуються, тому величина V залежить передусім від частоти й обсягів товарних трансакцій кожним суб'єктом грошового обороту. Проте й інші — нетоварні — платежі (фіскально-бюджетні, кредитні) теж впливають на показник швидкості обігу. Особливо помітний цей вплив у показнику середньої тривалості одного обороту гривні. Вона складається з тривалості зберігання грошей у розпорядженні безпосередніх покупців на ринках продуктів, а також з

тривалості перебування їх у розпорядженні фіскально-бюджетних установ, банків та інших фінансово-кредитних інститутів, через які розподіляється і перерозподіляється частина національного доходу як головного джерела формування платіжного попиту на ринках. Якщо ця друга група суб'єктів обороту затримує гроші у своєму розпорядженні, несвоєчасно здійснює платежі за своїми зобов'язаннями, то збільшуватиметься тривалість цієї частини обороту грошей і зменшуватиметься вся швидкість їх обігу.

Показник швидкості обігу грошей можна визначати і за іншими критеріями: за середньою частотою використання грошової одиниці в оплаті доходів населення, тобто у формуванні національного доходу, він може бути визначений діленням обсягу національного доходу на масу грошей в обороті. Кількісно він майже збігатиметься з показником V , визначеним за ВВП.

НД

$V = \text{-----};$

М

За середньою частотою використання грошової одиниці у здійсненні всіх видів платежів, тобто у формуванні всього грошового обороту, він може визначатися діленням загального обсягу грошового обороту на М. Цей показник істотно відрізнятиметься від показника V , визначеного за ВВП, бо в ньому будуть враховані всі нетоварні платежі (фіскально-бюджетні, кредитні, спекулятивні тощо). Оскільки офіційна статистика загальний обсяг грошового обороту не визначає, розрахувати цей показник V практично неможливо.

Гоб.

$V = \text{-----}$

М

За частотою проходження готівки через каси банків, він може визначатися діленням загального обсягу касових оборотів усіх комерційних банків за рік на середньорічну суму готівки в обороті.

Коб.

$V = \text{-----}$

Г

Швидкість обігу грошей перебуває під впливом багатьох чинників з різнонапрямленим характером дії. Усі їх можна поділити на дві групи — ті, що діють на боці платоспроможного попиту і ті, що діють на боці пропозиції. Серед чинників першої групи головними є зміна попиту на гроші, розвиток структури споживання, культурних потреб населення тощо. Основні чинники другої групи — розвиток суспільного виробництва, ринкових відносин, інфраструктури ринку тощо.

Зміна попиту на гроші виявляється в зміні бажання економічних суб'єктів мати у своєму розпорядженні певний запас грошей як високоліквідних активів. Якщо таке бажання збільшується, то витрачання грошей буде менш інтенсивним, ніж їх надходження, і грошовий обіг уповільниться. І навпаки, якщо попит на гроші зменшується, то витрачання їх буде інтенсивнішим за надходження і грошовий обіг прискориться. Тому швидкість обігу грошей та попит на гроші можна розглядати як два взаємозв'язані показники з оберненою залежністю.

Вплив на швидкість обігу грошей з боку товарної пропозиції визначається головним чином інтенсивністю тих економічних процесів, які він обслуговує: змінами обсягу, структури й ефективності суспільного виробництва, величини і швидкості товарних потоків на стадії обміну, розвитком ринкових зв'язків, збалансованістю ринку та ін. Чим глибший поділ суспільної праці, вища її продуктивність, тим частіше і більше кожний виробник «викидатиме» товарів у сферу обігу, частіше продаватиме й

купуватиме їх, зумовлюючи прискорення обігу грошей. Але для цього потрібна належна збалансованість попиту і пропозиції на ринку, висока організованість ринкових відносин, коли виробник знає свого покупця ще до виходу з товаром на ринок. Велику роль тут відіграє розвиток маркетингу, що забезпечує максимальне прискорення товарних метаморфоз, а отже, й обігу грошей.

Зростання ефективності суспільного виробництва скорочує період нагромадження вартості для цілей відтворення, прискорюючи повернення в обіг грошей, що обслуговують цілі нагромадження в межах окремих індивідуальних капіталів. Велике значення у подоланні стримуючого впливу грошових нагромаджень на обіг грошей має розвиток кредитних відносин і банківської системи. Завдяки йому навіть незначні за обсягами нагромадження грошей знову спрямовуються у сферу обігу, прискорюючи свій рух у межах обороту всього суспільного капіталу.

Певний вплив на швидкість грошового обігу справляє розвиток економічної інфраструктури: транспорту, торгівлі (оптової і роздрібної), банківської справи (зокрема автоматизації безготівкових розрахунків), ринку цінних паперів тощо. Поліпшення справ на кожному з цих напрямів сприяє прискоренню доставки товарів від продавця до покупця і передачі грошей від платника до їх одержувача.

Зауважимо, що зміна швидкості грошового обігу не є дзеркальним відображенням зміни інтенсивності процесу суспільного відтворення. При зниженні останньої сповільнення обігу грошей відбувається лише до певної межі, поки його суб'єкти не відчують загрози знецінення грошей. За цією межею починають діяти чинники, що прискорюють обіг грошей. В умовах вільного ціноутворення споживачі починають прискорювати купівлю, щоб обігнати зростання цін й уникнути втрат від знецінення грошей. Починається купівля товарів «на всякий випадок». Коли знецінення грошей досягає значних розмірів, виникає ажіотажний попит, «втеча» від грошей до товарів, що ще більше прискорює їх обіг і зумовлює подальше знецінення.

Швидкість обігу грошей, як і їх маса, впливає на економічні процеси не своєю абсолютною величиною, а її зміною протягом певного періоду — прискоренням чи уповільненням.

Зміна швидкості обігу грошей має істотні економічні наслідки: збільшує чи зменшує пропозицію грошей в обігу і цим впливає на платоспроможний попит і на витрати обігу; ускладнює чи полегшує регулювання грошового обігу; дає узагальнююче відображення зміни інтенсивності економічних процесів, що становлять основу грошового обігу. Тому спостереження й аналіз її показників є важливими для визначення напрямів і методів регулювання грошового обороту.

Зміна швидкості обігу грошей впливає на платоспроможний попит прямо пропорційно: при її збільшенні за умови сталості товарообороту платоспроможний попит відносно збільшується, і навпаки. Прискорення обігу грошей компенсує їх масу, що може мати позитивне значення в умовах збільшення обсягів товарообороту, коли зростаюча потреба в грошах задовольнятиметься без додаткового їх випуску. Проте за умови розбалансованості економіки, коли платоспроможний попит випереджає товарну пропозицію, прискорення грошового обігу стає додатковим інфляційним фактором.

Уповільнення грошового обігу розширює місткість його сфери, тобто збільшує попит на гроші і зменшує платоспроможний попит, що позитивно впливає на його стан навіть при незмінності обсягу товарообороту. Тому заходи щодо сповільнення грошового обігу завжди входять до антиінфляційних програм як їх складова, а економічна ситуація, що характеризується уповільненням обігу грошей, є найсприятливішою для реформування грошової системи країни.

Швидкість обігу грошей — явище об'єктивне, надзвичайно складне, його важко прогнозувати та регулювати. Тому практика не виробила дійових інструментів оперативного регулювання швидкості обігу грошей для впливу на кон'юнктуру ринку.

Не випадково, представники кількісної теорії грошей тривалий час намагалися абстрагуватися від цього чинника впливу на економіку, вважаючи швидкість обігу грошей незмінною. Лише Дж. М. Кейнс довів безпідставність цього припущення і визнав, що швидкість обігу може істотно змінюватися і відчутно впливати на економіку. Тому абстрагування від цього чинника в економічних розрахунках, особливо в короткостроковій перспективі, недопустиме. Будучи пов'язаною оберненою залежністю з попитом на гроші, швидкість обігу грошей так само чутлива до зміни процента, як і попит на гроші. Оскільки ж рівень процента постійно й істотно коливається, швидкість обігу грошей, за Кейнсом, теж постійно і непрогнозовано змінюється. На цій підставі Кейнс узагалі поставив під сумнів реальність кількісної теорії грошей та можливість проведення ефективної монетарної політики і спрямував свої пошуки дійових інструментів регулювання економіки у фіскально-бюджетну сферу.

М. Фрідман — засновник сучасної монетаристської теорії — слідом за Кейнсом визнав здатність швидкості обігу грошей до коливання. Проте він не погодився з Кейнсом щодо неможливості їх прогнозувати, що дало йому підстави відновити пріоритетну роль монетарної політики в державному регулюванні економіки. Передбачення зміни V дає можливість нейтралізувати її вплив на економіку шляхом адекватної зміни маси грошей в обороті. Наприклад, якщо V уповільнюється, то нейтралізувати його вплив на ринок можна збільшенням пропозиції грошей, а якщо прискорюється — то зменшенням. Завдяки цьому вплив на масу грошей стає ефективним регулятивним заходом грошово-кредитної політики.

Тема 3. Пропозиція грошей, грошовий обіг, його інструменти

Питання, які необхідно розглянути.

1. Поняття пропозиції грошей.
2. Грошово – кредитна емісія.
3. Грошово – кредитний мультиплікатор.
4. Чинники формування пропозиції грошей.
5. Грошові знаки, способи захисту грошових знаків від підробок.
6. Ознаки платоспроможності грошей в Україні.
7. Грошовий обіг, принципи його організації та інструменти.
8. Використання платіжних карток в грошовому обороті.

1. Поняття пропозиції грошей

Пропозиція грошей — друга сила, що у взаємодії з попитом визначає кон'юнктуру грошового ринку. Як і попит на гроші, пропозиція їх є явищем залишку.

Суть пропозиції грошей полягає в тому, що економічні суб'єкти в будь-який момент мають у своєму розпорядженні певний запас грошей, які вони можуть за сприятливих обставин спрямувати в оборот.

На рівні окремого економічного суб'єкта пропозиція грошей взаємодіє з попитом на гроші як його альтернатива. Якщо фактичний запас грошей окремого індивіда перевищує його попит на гроші, а це можливо при зростанні альтернативної вартості зберігання грошей, то цей індивід пропонуватиме частину свого запасу грошей на ринок до продажу. І навпаки, при перевищенні попиту над наявним запасом індивід буде купувати їх на ринку чи іншими способами задовольняти попит. Тому на цьому рівні пропозиція і попит постійно чергуються — при зростанні рівня процента економічний суб'єкт виступатиме на ринку з пропозицією грошей, а при зниженні — з попитом на гроші.

На макроекономічному рівні всі економічні суб'єкти одночасно не можуть запропонувати на ринку грошей більше від наявного у них запасу грошей. Тобто фактична маса грошей в обороті є природною межею пропозиції грошей. Якщо ж виникає потреба збільшити пропозицію понад цю межу, що можливо при зростанні сукупного попиту на гроші, то це можна зробити тільки додатковою емісією грошей в оборот. Тому будь-яка емісія грошей розглядається як зростання пропозиції грошей на грошовому ринку, а вилучення грошей з обороту — як скорочення пропозиції грошей.

Визнання емісії грошей вирішальним чинником зміни пропозиції грошей надає останній характеру екзогенного явища, рух якого визначається не внутрішньоекономічними процесами чи мотивацією самих економічних суб'єктів, а зовнішніми чинниками, що лежать у сфері банківської діяльності. Посилаючись на екзогенність пропозиції грошей, окремі автори роблять спроби відірвати рух пропозиції грошей від руху попиту, надати йому самостійного значення. Подібний підхід загрожує розривом двох складових грошового ринку — попиту і пропозиції, втратою об'єктивних меж зміни пропозиції грошей, переходом на позиції суб'єктивізму і волонтаризму в грошово-кредитній політиці.

Дуже важливо правильно визначити співвідношення пропозиції і попиту як двох складових грошового ринку: яка з них є первинною, а яка — вторинною.

Оскільки з двох сил грошового ринку попит на гроші змінюється насамперед під впливом об'єктивних чинників, що формуються всередині сектора реальної економіки, а пропозиція грошей має переважно екзогенний характер, то тільки попит на гроші може бути первинним чинником у взаємодії з пропозицією грошей.

Остання повинна у своїй динаміці постійно орієнтуватися і прилаштовуватися до зміни попиту на гроші. Тільки за цієї умови вплив суб'єктивного фактора на кон'юнктуру грошового ринку буде мінімізованим,

а зміни ключових індикаторів ринку (маса грошей, рівень процента, рівень інфляції тощо) будуть об'єктивними і не матимуть руйнівних наслідків.

Отже, ті чинники, які визначають зміну попиту на гроші, у кінцевому підсумку визначають межі зміни пропозиції грошей.

Спробу знайти якісь інші чинники, що визначають обсяг пропозиції грошей, не зачіпаючи попиту на гроші, відкривають шлях до вольових рішень у монетарній політиці. Адже будь-які емісійні вливання (збільшення пропозиції грошей) можуть бути виправдані необхідністю фінансове забезпечити певні «гострі» потреби суспільства, виробничого інвестування, підтримання пріоритетних виробництв тощо. При цьому потреби самого обороту, тобто попит на гроші, будуть проігноровані і стабільність грошей буде підірвана.

2. Грошово – кредитна емісія

Під емісійною діяльністю центрального банку розуміють випуск в обіг грошей виключно в готівковій формі, однак в більш широкому розумінні цього слова вона означає поповнення грошового обігу всіма видами грошових коштів, які призводять до збільшення сукупного грошового обороту.

Тобто, поняття емісії грошей слід відрізнити від поняття випуску грошей. Через випуск грошей банки повсякденно забезпечують поточні потреби своїх клієнтів у готівці та в безготівкових платежах. Оскільки одночасно з випуском гроші надходять до банків, то сума надходжень покриває переважну частину випуску. І тільки та частина випуску, яка не забезпечена надходженнями грошей, є емісією.

Емісія грошей в її широкому розумінні здійснюється на двох рівнях: перший – центральні банки, другий – комерційні банки та прирівняні до них за функціональним призначенням фінансово – кредитні установи.

Центральні банки мають виключне монополне право на емісію готівки, а також на значну долю кредитної емісії. Відмінність центрального банку від інших кредитних установ є в тому, що він сам собі створює гроші для кредитування. Тобто, якщо комерційні банки або інші небанківські кредитні організації можуть проводити свої активні операції тільки шляхом перерозподілу наявних у них ресурсів, то центральний банк може їх сам собі створювати.

Емісія всієї маси грошей має кредитний характер. Кожному впровадженню в обіг певної суми грошей на фінансових рахунках в Центральному банку є відповідна кредитна позиція. Тобто, всі гроші емітовані центральним банком видаються комусь в кредит, і через певний час повинні будуть йому вернутися.

Емісія грошей центральним банком проводиться по декількох каналах:

- в процесі кредитування уряду;
- в процесі кредитування комерційних банків;
- при купівлі центральним банком іноземної валюти;
- при купівлі центральним банком цінних паперів.

Емісія проводиться шляхом проведення запису в пасиві та активі центрального банку, тим самим створюються емітовані пасиви. Емітовані таким чином кошти шляхом проведення запису переводяться на відповідний кореспондентський рахунок організації в центральному банку, яка отримує емітовані кошти. Організації в межах коштів на кореспондентському рахунку можуть перетворювати їх в готівку шляхом купівлі її в центральному банку чи на міжбанківському ринку. За продажу готівки центральні банки, як правило, стягують з покупців комісійні.

Емітовані в обіг кошти повинні бути на 100% забезпечені активами в вигляді державних або комерційних цінних паперів. За часів функціонування золота як грошей, емітовані гроші мали подвійне забезпечення.

В сучасних умовах тільки в де – яких країнах (Бельгія, США) збереглося розподілення емітованих грошей на банківські та скарбничі білети.

Банківські білети (банкноти) випускаються центральним банком для потреб обігу, і в основному, мають забезпечення.

Казначейські білети випускаються казначейством для покриття бюджетних витрат і не мають забезпечення. Як правило це купюри дрібного номіналу та розмінна монета.

В окремих випадках центральні банки проводять фідучіарну емісію – банкнотну емісію без всякого її забезпечення.

3. Грошово - кредитний мультиплікатор

Змінювати масу грошей в обороті в Україні може тільки банківська система. Збільшення чи зменшення її досягається емісійною діяльністю центрального та комерційних банків При цьому центральний банк емітує готівкові та безготівкові гроші, а комерційний банк — тільки безготівкові.

Механізм створення грошей комерційними банками дещо складніший, ніж механізм емісії НБУ, і полягає у грошово-кредитній мультиплікації їх вільних резервів та депозитних вкладів.

Грошово-кредитний мультиплікатор — це процес створення нових банківських депозитів (безготівкових грошей) при кредитуванні банками клієнтури на основі додаткових (вільних) резервів, що надійшли в банк ззовні.

Щоб краще уявити механізм грошово-кредитного мультиплікатора, розглянемо призначення та порядок формування вільних резервів банків.

Вільний резерв — це сукупність грошових коштів комерційного банку, які в даний момент є в розпорядженні банку і можуть бути використані ним для активних операцій.

Крім вільного, існує загальний банківський резерв, що являє собою всю суму грошових коштів, які є в даний момент у розпорядженні банку і не використані для активних операцій. Частину загального резерву банки повинні зберігати в грошовій формі і не використовувати для поточних потреб. Ця частина називається обов'язковим резервом. Обсяг його визначається на підставі норм обов'язкового резервування, які встановлюються НБУ у відсотках до суми банківських пасивів.

Різниця між загальним і обов'язковим резервами становить вільний резерв банку.

Формування вільного резерву можна розрахувати по формулі:

$$P_v = K + ЗК \pm МБК - ВСФ - A_0 - O_p,$$

Де: P_v – вільний резерв;

K — капітал банку;

$ЗК$ — залучені банком кошти в депозити;

$МБК$ — сальдо заборгованості банку по міжбанківському кредиту, включаючи і кредити НБУ;

$ВСФ$ — відрахування до централізованого страхового фонду;

A_0 — вкладення банку в активні операції, не повернуті на даний момент;

O_p — обов'язковий резерв.

Наявність вільного резерву — важливий показник фінансового стану банку, насамперед його спроможності виконувати свої зобов'язання перед клієнтами та задовольняти їх попит на позички. Тому цей показник виражає, з одного боку, стан поточної ліквідності банку, а з іншого — стан його поточного кредитного потенціалу. Завдяки цьому через регулювання вільних резервів банків можна впливати на їх фінансове становище та на їх діяльність щодо збільшення маси грошей в обороті.

Розглянемо механізми мультиплікації з відображенням руху коштів по балансах банків.

а) НБУ видав комерційному банку А позичку на суму 10,0 млн грн. за рахунок кредитної емісії; загальний резерв банку А збільшився на цю суму.

б) за рахунок вільного резерву банк А видав позичку підприємству на суму 8,8 млн грн., яку перерахував на його розрахунковий рахунок. Решта 1,2 млн грн. залишилась на коррахунку банку А для збільшення обов'язкового резерву, який складає 12%.

в) за рахунок одержаної позички підприємство в той самий день заплатило 8,8 млн грн. за тканину, куплену у організації, яка обслуговується банком Б. У банку Б на 8.8 млн. грн.. збільшилися загальні резерви.

г) за рахунок вільного резерву банк Б видав позичку фірмі на суму 7.75 млн грн., яку перерахував на її розрахунковий рахунок. Решта 1.05 млн грн. залишилась на коррахунку банку для збільшення обов'язкового резерву. І так далі.

Остаточну у банку А пасиви збільшилися на 10,0 млн грн., резерви — на 1,2 млн грн. і вимоги за наданими позичками — на 8,8 млн грн., тобто пасиви й активи збільшилися однаково; в банку Б пасиви збільшилися на 8.8 млн. грн., обов'язкові резерви – на 1.05 млн. грн., вимоги за наданими позичками – на 7.75 млн. грн.

Надходження грошей на суму 8,8 млн грн. з банку А в банк Б збільшили суму пасивів останнього. В його обороті відбудеться такий же рух коштів, як і в банку А: частина приросту резерву (1,05 млн грн.) залишиться на рахунку банку Б у центральному банку; в обсязі вільного резерву видана позичка (7,75 млн грн.), що призвело до витрати банком такої самої суми резерву, бо позичка була використана для платежів клієнтові іншого банку і тому гроші перейшли в банк В. Отже, пасиви банку Б збільшилися на 8,8 млн грн., резерви — на 1,05 млн грн., вимоги за наданими позичками — на 7,75 млн грн., тобто пасиви й активи зросли на 8,8 млн грн.

У всіх інших банках рух пасивів і резервів буде таким же, як у банках А та Б. Загалом по комерційних банках пасиви зросли на 83,3 млн грн., резерви — на 10,0 млн грн., надані позички — на 73,3 млн грн. Із загальної суми приросту банківських пасивів 10,0 млн грн. забезпечено за рахунок позички, одержаної в центральному банку, а 73,3 млн грн. — приріст депозитів на рахунках клієнтів — забезпечено кредитуванням їх відповідними комерційними банками.

Незважаючи на те, що кожний окремих банк надавав додаткові позички тільки в межах вільних резервів, що надійшли в його оборот, у цілому система банків створила (приростила) депозитних грошей значно більше, ніж до неї надійшло ззовні — від центрального банку. У цьому наочно виявляється участь комерційних банків у збільшенні маси грошей, що обслуговує грошовий оборот.

Рівень грошово-кредитної мультиплікації (коефіцієнт мультиплікатора) залежить від норми обов'язкового резервування і відношення (норми) готівкових грошей до всієї грошової маси в обігу і визначається за формулою:

$$K_m = \frac{1}{H_r + H_r \times (1 - H_r)}$$

Де: K_m – коефіцієнт мультиплікації;

H_r – норма обов'язкового резервування;

H_r – питома вага готівки в загальній суму грошової маси.

Грошовий мультиплікатор можна визначити і як відношення грошової пропозиції (грошової маси) до грошової бази:

Ггот. + Д

Км = -----

Ггот. + Р

Згідно з визначенням грошового мультиплікатора грошову масу (пропозицію грошей) можна визначити:

Кд. + 1

Гм = Гб -----

Кд = Нр

Де: Гм – грошова маса;

Гб – грошова база;

Кд – коефіцієнт депонування, співвідношення готівки і депозитів;

Нр. – Норма резервування, співвідношення банківських резервів та депозитів.

Коефіцієнт депонування визначається головно поведінкою населення, котре вирішує, в якій пропорції воно триматиме гроші готівкою і на депозитах.

Норма резервування визначається двома чинниками.

1. Вона залежить від норми обов'язкових резервів, яка встановлюється центральним банком.

2. Вона залежить від величини надлишкових резервів, тобто резервів, які комерційні банки мають намір тримати понад обов'язкові резерви. (Надлишкові резерви необхідні банкам для того, щоб задовольнити потреби клієнтів у готівці та бути спроможними здійснювати платежі між банками, розширювати свої активні операції).

Вирішуючи питання щодо обсягу надлишкових резервів, банки мають враховувати вплив принаймі трьох факторів.

1. Невизначеність коливань залишків на депозитах. Чим мінливіший приплив і відплив депозитів, тим більше резервів треба тримати.

2. Вартість кредиту, який потрібно взяти для задоволення обов'язкових резервних вимог у разі недостатньої кількості резервів. (Можна вважати, що вартість кредиту визначається рівнем офіційної облікової ставки центрального банку.

3. Процентний дохід, який втрачають банки тримаючи резерви. (Можна вважати, що процент такого доходу визначається ринковою процентною ставкою).

Фактичний коефіцієнт мультиплікації може істотно відхилитися від розрахункового, бо на процес мультиплікації можуть впливати й інші чинники. Наприклад, використання клієнтами банків позичених коштів для готівкових платежів перериває процес мультиплікації і знижує його рівень. Такий же вплив має зниження попиту на позички та зростання позичкового процента. В обох цих випадках знизиться обсяг надання банками позичок, уповільняться розрахунки між їх клієнтами, внаслідок чого зменшиться формування у них депозитних вкладів.

Водночас чимало чинників прискорює процес мультиплікації. Грошово-кредитний мультиплікатор може «спрацювати» не тільки при додатковому введенні грошей у банківський оборот центральним банком через кредитну емісію (у нашому прикладі — банку А). Такого самого ефекту буде досягнуто, якщо резерви одного з банків зростуть завдяки надходженню готівки на рахунок клієнта, або ж якщо певний банк збільшить свої резерви шляхом продажу частини активів на міжбанківському ринку, у тому числі і НБУ, наприклад цінних паперів.

Розрахований за цією методикою рівень мультиплікації станом на 1 січня 2000р. в Україні дорівнював 1,18 і знизився за 1999р. на 2,0%.

Процес грошово-кредитної мультиплікації відіграє важливу роль у забезпеченні пропозиції грошей відповідно до потреб економічного обороту. Проте надмірне підвищення його рівня може призвести до порушення

рівноваги на грошовому ринку і посилення інфляції. Тому важливим завданням центрального банку є правильне визначення тенденції зміни рівня мультиплікації, своєчасне регулювання його відповідно до цілей грошово-кредитної політики. Таке регулювання забезпечується зміною норми обов'язкового резервування, впливом на обсяг початкового приросту банківських резервів, впливом на використання банками вільних резервів на цілі кредитування тощо. Вживаючи ці заходи, центральний банк може досить ефективно впливати на емісійну діяльність комерційних банків для досягнення цілей грошово-кредитної політики.

4. Чинники формування пропозиції грошей

Визнання попиту на гроші об'єктивною межею для пропозиції грошей, а самої пропозиції — результатом діяльності банків може створити враження, що завданням монетарної політики банківської системи є суто технічне «підтягування» грошової маси до попиту на гроші при зміні його обсягу. Проте це лише поверхове, загальне враження. За ним криється надзвичайно складний процес зростання маси грошей (грошової пропозиції), на який, крім рішень центрального банку, впливає значна кількість інших чинників, що можуть деформувати пропозицію грошей порівняно з визначеними цілями, відхиляючи її від попиту на гроші. Тому кожний із цих чинників можна розглядати як самостійний фактор впливу на обсяг пропозиції грошей.

Запишемо пропозицію грошей у вигляді такої формули:

$$M1 = mMб$$

де $M1$ — пропозиція грошей у вигляді готівки поза банками та депозитів на поточних рахунках;

m — коефіцієнт грошово-кредитного мультиплікатора;

Мб — грошова база.

Зміна пропозиції грошей (Мі) може бути викликана дією чинників, які впливають на обсяг грошової бази та на коефіцієнт мультиплікатора.

Оскільки грошова база (Мс) перебуває під повним контролем центрального банку, то обсяг її може змінюватися внаслідок певних операцій цього банку, тому й зміна пропозиції грошей у розмірах, адекватних зміні грошової бази, є функцією центрального банку.

Зміна коефіцієнта мультиплікатора визначається не тільки рішеннями центрального банку, а й багатьма іншими чинниками, що діють незалежно від його волі, і можуть самостійно впливати на обсяг пропозиції грошей. Такими чинниками можуть бути зміни:

- норми обов'язкових резервів;
- облікової ставки;
- типової ринкової процентної ставки;
- процентної ставки за депозитами до запитання;
- обсягу багатства економічних суб'єктів;
- тінізації підприємницької діяльності;
- стану довіри до банків, банківської паніки.

Розглянемо механізм впливу кожного з цих факторів на пропозицію грошей.

Зміна норми обов'язкового резервування викликає протилежну за напрямом зміну коефіцієнта (m) мультиплікації грошової маси, оскільки він визначається за формулою

$$r = \frac{1}{m},$$

де r — норма обов'язкового резервування. Тому чим нижчою буде норма (r), тим вищим буде коефіцієнт мультиплікації, а отже більшим загальний обсяг грошової пропозиції, і навпаки.

Зміна облікової ставки впливає на грошову базу. При підвищенні облікової ставки зменшується попит комерційних банків на позички рефінансування, внаслідок чого зменшуються залишки коштів на їх коррахунках у центральному банку, тобто грошова база, скоротяться також надлишкові резерви банків та їхні можливості надавати позички, а отже і рівень мультиплікатора.

Зміни типової ринкової процентної ставки впливають на пропозицію грошей у кількох напрямках. Зокрема, при зростанні процентної ставки за позичками і облігаціями у комерційних банків розширюються можливості одержувати позички рефінансування навіть при зростанні облікової ставки, унаслідок чого зростають грошова база, банківські резерви і коефіцієнт мультиплікації, що сприяє розширенню пропозиції грошей. Водночас у цій ситуації можуть зменшуватися попит на банківські позички, зростати надлишкові резерви і скорочуватися мультиплікація депозитних грошей.

Зміна багатства призводить до зміни співвідношення між депозитною і готівковою складовими грошової маси: чим бідніші економічні суб'єкти, тим більшу частину своїх грошей вони тримають у формі готівки, і навпаки. Але оскільки депозитна складова зумовлює мультиплікативний процес, а готівкова — ні, то зміна їх співвідношення приводить до зміни загального обсягу пропозиції грошей. Так, при зростанні багатства депозитна складова грошової маси зросте швидше ніж готівкова, що посилить мультиплікаційний ефект і збільшить пропозицію грошей. Зменшення багатства матиме протилежний вплив на пропозицію грошей.

Тінізація підприємницької діяльності зумовлює зміну структури грошових запасів на користь готівки. Це послаблює мульти-плікативне збільшення депозитів, оскільки готівка виходить з банківського обороту і не використовується для цілей кредитування. Падіння рівня мультиплікації

зменшує пропозицію грошей у депозитній формі значно більше, ніж зростає готівкова маса, тому загальна грошова пропозиція скорочується в міру зростання тінізації економіки.

Низький стан довіри до банків, банківська паніка теж негативно впливають на процес мультиплікативного збільшення депозитів, бо спричиняють вилучення грошей з депозитів чи стримують їх зростання. Збільшення готівкової складової грошової маси не компенсує втрат депозитної складової, оскільки через мультиплікативний ефект вони значно перевищують суми готівкових вилучень.

Рівень мультиплікації може знижуватися і тому, що банки змушені збільшувати свої надлишкові резерви і скорочувати кредитування, з тим щоб посилити свою ліквідність на випадок відпливу вкладів.

Отже, загальний обсяг пропозиції грошей скорочується пропорційно падінню довіри до банків, а в період банківських панік таке скорочення стає лавиноподібним, здатним паралізувати всю платіжну систему країни.

Зростання процентних ставок за депозитами до запитання сприяє залученню банками готівки на поточні вклади і розширенню процесу мультиплікації депозитів, унаслідок чого зростає пропозиція грошей. У принципі за депозитами до запитання банки можуть не виплачувати процентного доходу, оскільки це «короткі» гроші, використання яких приносить банкам незначні доходи. Проте сучасна банківська практика довела доцільність виплат доходу і за такими депозитами, для чого відкриваються особливі депозитні рахунки типу нау-рахунки, супер-нау-рахунки, рахунки з автоматичним «очищенням» тощо.

Зміну пропозиції грошей через коливання коефіцієнта мультиплікації можуть викликати й інші чинники, зокрема сезонні зростання потреби населення в готівці, що призводить до зменшення поточних депозитів і зниження процесу мультиплікації, а отже — зменшення пропозиції грошей. У цьому ж напрямі діє збільшення банками надлишкових резервів

напередодні сезонного чи будь-якого іншого очікуваного зростання відпливу вкладів для забезпечення своєї ліквідності.

Аналіз факторів впливу на пропозицію грошей свідчить, що остаточний обсяг пропозиції грошей формується зусиллями чотирьох груп суб'єктів: центрального банку, комерційних банків, а також банківських вкладників та позичальників. Це робить управління пропозицією грошей досить складним завданням. Щоб вивести пропозицію грошей на запланований рівень, не досить відповідно відрегулювати грошову базу. Для цього треба ще й забезпечити відповідне мультиплікативне зростання депозитів під впливом усіх перелічених вище чинників.

5. Монетизація внутрішнього валового продукту

Монетизація валового внутрішнього продукту полягає в доведенні маси грошей в обороті до рівня, достатнього для успішної реалізації всього обсягу вироблених товарів та послуг, погашення боргових зобов'язань. З суто теоретичного погляду вирішення цієї проблеми забезпечується урівноваженням попиту і пропозиції грошей на грошовому ринку, незалежно від фактичного обсягу грошової маси. Якою б мірою остання не змінилася (уверх чи вниз), якщо пропозиція грошей відповідає попиту, наявна грошова маса є об'єктивно визначеною, тобто не надмірно великою чи малою.

З практичної точки зору, вирішення цієї проблеми є складним питанням, бо неможливо заздалегідь визначити ту нормативну величину, на яку слід орієнтувати регулювання пропозиції грошей. Тому про достатність монетизації ВВП, а значить і всієї економіки, можна судити не по відхиленню фактичного її рівня від нормативного, а з динаміки деяких індикаторів ринку, насамперед середнього рівня цін, середньої процентної ставки, стану платіжної дисципліни, рівня ліквідності банків тощо. Якщо всі такі індикатори протягом тривалого часу залишаються незмінними, то монетизацію ВВП можна вважати достатньою. Коли їх тренд виявляє

тенденцію до підвищення, то монетизація є надмірною, а якщо тенденцію до зниження, то — недостатньою

Цей ефект може бути викликаний такими чинниками:

- систематичними змінами реального обсягу ВВП;
- змінами пропозиції грошей (порівняно зі змінами реального обсягу ВВП);
- зміною швидкості обігу грошей;
- зростанням частки ВВП, що реалізується на засадах бартеру;
- змінами попиту на гроші у зв'язку зі змінами умов капіталізації грошей на грошовому ринку.

Зазначені зміни ринкових індикаторів можуть об'єктивно характеризувати стан монетизації валового продукту за умови високого рівня розвитку ринкових відносин, вільного ціноутворення, вільної конкуренції, ефективного механізму банкрутства тощо. Без цих передумов окремі індикатори можуть змінюватися незалежно від рівня монетизації і перестати виражати її стан.

Показник фактичного стану монетизації валового продукту прийнято розраховувати як частку від ділення обсягу грошової маси, що є в обороті на кінець року, до номінального річного обсягу ВВП':

$$K_m = \frac{M}{\text{ВВП}} * 100$$

де K_m — рівень монетизації;

M — маса грошей на кінець року, взята за агрегатом МЗ;

ВВП — річний обсяг національного валового внутрішнього продукту.

Розрахований за станом на 1 січня 2000 р. рівень монетизації ВВП в Україні

Взятий сам по собі цей показник не дає відповіді на питання, чи достатній він для монетизації економіки України, оскільки немає і, як зазначалося вище, не може бути нормативного (достатнього) рівня монетизації, з яким його можна було б порівняти. Тому на практиці його порівнюють з таким же показником у даній країні в попередні роки (місяці) чи в інших країнах .

Рівень монетизації ВВП в Україні протягом 1991—1995 рр. систематично знижувався з 80,2% у 1991 р. до 13,1% у 1995 р. Це дає підстави стверджувати, що забезпеченість економіки грошовою масою за цей період погіршилася, тобто відбулася демонетизація економіки. Це негативно вплинуло на стан платіжної дисципліни, а отже на розвиток економіки: поглибилися платіжна криза, широкі розмахів набув бартер, помітно знизилась ліквідність економічних суб'єктів та банків тощо.

З 1996 р. спостерігається поступове повільне піднесення рівня монетизації — з 13,1% у 1995 р. до 17,4% у 1999 р. Це можна розцінювати як прояв певного поліпшення забезпеченості економіки грошовою масою. Проте темпи його були недостатніми і не привели до помітного зміцнення платіжної дисципліни. Вона все ще залишалася в незадовільному стані, негативно впливала на економічні процеси.

Щоб терміново виправити ситуацію з монетизацією ВВП і негайно перебороти платіжну кризу, деякі економісти пропонували штучно підвищити рівень монетизації ВВП методами експансійної монетарної політики, збільшуючи пропозицію грошей незалежно від зміни попиту на гроші.

Наскільки реальні й ефективні ці пропозиції? Правильну відповідь на це питання можна знайти на підставі аналізу чинників, які обумовили зміну рівня монетизації ВВП в Україні протягом 1991—1999рр.

На першому етапі (1991—1995 рр.), демонетизація ВВП була викликана двома групами чинників:

1) тими, що провокували з боку грошей прискорене зростання Номінального обсягу ВВП — високі темпи зростання пропозиції грошей та інфляційних очікувань;

2) тими, що діяли з боку товарів і спричинювали зростання виробничих витрат і цін — стрімке подорожчання імпортованих енергоносіїв, зниження продуктивності праці, зростання витрат та збитків, скорочення обсягів виробництва тощо.

Унаслідок дії цих факторів номінальний обсяг ВВП з року в рік зростав швидше, ніж номінальна маса грошей в обороті. За 1991—1995 рр. обсяг номінального ВВП зріс у 17644,0 рази, а обсяг номінальної маси грошей — у 2887,5 разу, тобто приблизно в 6 разів повільніше. Рівно на стільки ж знизився рівень монетизації ВВП.

На другому етапі (1995—1999рр.) падіння монетизації ВВП припинилося, і рівень її став навіть зростати. Але це зростання було зумовлене не посиленням пропозиції грошей. Навпаки, темпи її зростання навіть помітно знизились — з 2887,5 разу за 1991—1995 рр. до 3,2 разу за 1995—1999 рр. Справжньою причиною перелому в тенденції монетизації ВВП стала зміна в співвідношенні між темпами зростання номінальної грошової маси і номінального обсягу ВВП на користь першої. За 1995—1999 рр. обсяг грошової маси зріс у 3,2 разу, а обсяг ВВП — у 2,4 разу. Це можна пояснити тим, що після грошової реформи 1996 р. і тривалої стабілізації курсу гривні скоротилися інфляційні очікування, підвищилася довіра до національних грошей і банківської системи, істотно знизилися темпи інфляції, що й спровокувало зростання попиту економічних суб'єктів на гроші і підштовхнуло їх до прискореного нарощування запасів грошей'.

Чи можна було ще більше наростити масу грошей методами експансійної монетарної політики? На наш погляд, не можна, бо додатково випущені гроші тільки збільшили б тиск на ціни на валютному і товарному ринках. Це спричинило б поглиблення девальвації та інфляції гривні, які й так у цей період перебували на досить високому рівні, за яким розпочалося б

прискорене зростання інфляційних очікувань і падіння рівня монетизації ВВП.

Отже, сама українська дійсність доводить, що демонетизація економіки спричинена глибокою інфляцією, внаслідок якої різко скоротився попит на гроші і відповідно була скорочена пропозиція грошей.

Ремонетизувати економіку не можливо нагнітанням пропозиції грошей, а насамперед потрібно забезпечити розвиток попиту на гроші. І лише в міру його зростання повинна збільшуватися пропозиція грошей. Тільки за цих умов емісія не призведе до інфляції, бо додаткова пропозиція грошей осяде в їх запасах, а вихід її на товарні ринки буде здійснюватися в міру зростання товарної пропозиції, не провокуючи зростання цін понад запланований рівень.

Для збільшення попиту на гроші, як єдино реального шляху ремонетизації економіки України, необхідно:

- перейти до політики економічного зростання, яка забезпечить тривале збільшення виробництва реального валового внутрішнього продукту;

- подолати бартер у відносинах між господарюючими суб'єктами;

- підвищити стабільність національних грошей та банківської системи, довіру до них усіх економічних суб'єктів;

- підтримувати на належному рівні реальну ставку депозитного процента;

- забезпечити високий рівень розвитку ринку цінних паперів та валютного ринку.

Звичайно, вирішити всі ці завдання значно важче, ніж просто збільшити пропозицію грошей. Проте йти потрібно складним шляхом, бо тільки він гарантує потрібний результат і дасть можливість уникнути старих помилок — нових гіперінфляційних збурень в економіці.

Звідси випливає ще один важливий висновок — показник монетизації ВВП безпосередньо не пов'язаний з грошовим ринком і управлінням

пропозицією грошей. Тому завдання ремонетизації економіки виходить за межі монетарної політики і повинне вирішуватися засобами загальноекономічної політики. Монетарна ж політика повинна забезпечити урівноваженість попиту і пропозиції грошей, на якому б рівні не перебувала монетизація ВВ

б. Види грошових знаків, способи захисту їх від підробок

Кожна держава намагається мати свої гроші. Вони є символом політичної та елементом економічної незалежності. Зовнішній вигляд грошей як правило відображає історію держави, її культуру та традиції, особливості природи. Кращі художники вважають за честь прийняти участь в розробці зовнішнього вигляду національних грошей.

Першоосновою створення вітчизняних грошей стала Декларація про державний суверенітет України. На її основі Кабінет Міністрів України 18 вересня 1991 року прийняв Постанову “Про створення потужностей по виготовленню національної валюти та цінних паперів”, а Президія Верховної Ради України 14 листопада того ж року – Постанову “Про національну валюту України”.

10 січня 1992 року в Україні було введено в готівковий обіг перехідну національну валюту – купони НБУ номіналами 1,3,5,10,25,50,100 карбованців (у безготівковому обігу продовжував функціонувати рубль). 12 листопада того ж року згідно з відповідним указом Президента було припинено функціонування рубля на території України і запроваджено в безготівковий обіг український карбованець.

На той час в Україні не існувало власного виробництва грошових знаків, тож вітчизняна грошова одиниця виготовлялась за кордоном: карбованці зразка 1991 року – Спеціальною банківською друкарнею у Франції, банкноти номіналом 100, 200, 500, 1000 карбованців зразка 1992 року та 2000, 5000, 10000, 20 000, 100 000 карбованців зразка 1993 року і

частину тиражу банкнот номіналом 200 000 карбованців зразка 1994 року виготовлено компанією “Томас де ля рю енд компані лімітед” в Великобританії.

Купонокарбованці всіх номіналів зразка 1994, 1995, 1996 років, а також частину тиражу номіналом 200 000 карбованців зразка 1994 року віддруковані на Банкотно – монетному дворі НБУ.

З 2 по 16 вересня 1996 року в Україні була проведена грошова реформа, в результаті чого в обіг була введена нова грошова одоніця – гривня. Обмін карбованців на гривні проводився до 31 грудня 2000 року по формулі: за 100 000 крб. 1 грн.

Банкноти номіналами 1, 2, 5, 10, 20 гривень виготовлено фірмою “Канадієн банкнот компані” в Канаді, а банкноти 50 і 100 гривень та частину тиражу банкнот 10 гривень зразка 1994 року компанією “Томас де ля рю”.

У травні 1993 року НБУ уклав контракт з англійською фірмою «Томас де ля рю компані лімітед», яким передбачалася поставка обладнання, технологій, ноу – хау та навчання спеціалістів.

В березні 1994 року відбулося офіційне відкриття Банкотної фабрики в Україні. Відтоді національна валюта друкується лише в Україні.

Банкноти номіналом 1, 5 і частина банкнот номіналом 10 гривено зразка 1994 року, 1, 2, 5 гривень зразка 1995 року, 5 гривень зразка 1997 року та 10 і 20 гривень зразка 2000 року виготовлені на Банкотно – монетному дворі НБУ.

Банкотно – монетний двір України за технологічними можливостями посідає одне із перших місць в світі. Збудований на базі колишнього київського заводу “Алмаз” він є 68 банкотно – монетним двором у світі. Найсучасніше обладнання та самі передові технології для нього були виготовлені в Швейцарії, Німеччині, Австрії, Італії, Великобританії та інших розвинених країнах.

Висока якість Українських грошей пояснюється і високою якістю банкнотного паперу виготовленого на Фабриці банкнотного паперу в м,

Малині на Житомирщині. Підприємство збудовано на базі Малинської паперової фабрики. Комплекс обладнання для неї придбано в Італії. Її урочисте відкриття відбулося 1 квітня 1997 року. Нині фабрика виготовляє банкнотний папір також для Резервного банку Індії.

Монетний двір в Україні було урочисто відкрито 23 квітня 1998 року на території банкнотного двору, хоча перші монети для України були виготовлені ще в 1992 року в Італії. Це були монети номіналом 1, 5, 10 і 25 копійок. В тому ж році монети почали карбувати на Луганському верстатобудівному заводі.

Як і банкнотний, монетний двір оснащений самим сучасним в деяких випадках унікальним обладнанням. Наприклад, нагрівальні печі з комп'ютерним програмуванням для обробки монет холодом (-70*) з метою підвищення їх твердості, лінія для обробки монет електричним струмом, тощо. Для карбування монет масового обігу використовуються роторні преси – автомати які можуть виготовляти 10 – 12 монет за секунду.

За період з 1995 по 2000 рік НБУ ввів в обіг 110 ювілейних та пам'ятних монет з мельхіору, нейзильберу, золота, срібла та біметалевих. На початку 2001 року монету “Різдво Христове” визнано переможницею Міжнародного конкурсу “Монета 2001 року” в номінації “Найбільш надихаюча монета світу”.

Розробкою зовнішнього вигляду Українських паперових грошей займався художник Лопата та дизайнер Максимов.

В Україні в обігу знаходяться банкноти двох видів: зразка 1992 року та зразка 1994 і наступних років.

Банкнота 1 гривня.

На лицьовому боці банкноти зображено портрет Володимира Великого – великого князя київського (980 - 1015). За його князювання почалося піднесення Київської Русі як державі відбулося об'єднання всіх східнослов'янських земель під владою Києва. У 988 – 989 роках Володимир Великий запровадив християнство на Русі.

На зворотньому боці банкноти зображено руїни Херсонеса (у руських літописах Корсуня). Херсонес – античне місто по близу сучасного Севастополя, засноване в 422 – 421 роках до нашої ери. Після падіння Римської імперії увійшов до складу Візантії. У 981 році містом оволоділо військо Володимира Великого.

Банкнота 2 гривні.

На лицьовому боці зображено портрет Ярослава Мудрого – великого князя Київського (1019 – 1054). За його князювання складено збірник законів “Руська правда”, остаточно утвердилося християнство, розвивалася культура. Зміцненню міжнародного становища Русі сприяли родинні зв’язки Ярослава Мудрого з правлячими династіями багатьох країн Європи.

На зворотньому боці банкноти зображено собор Святої Софії Київської – всесвітньо відомої пам’ятки історії, архітектури та монументального живопису першої половини 11 століття. Собор споруджено у період розквіту Київської Русі на місці перемоги Ярослава над печенігами в 1036 році як головний митрополичий храм. Тут Ярослав заснував першу на Русі бібліотеку, в цьому соборі він і похований.

Банкнота 5 гривень.

На лицьовому боці зображено портрет Богдана Хмельницького (1595 – 1657) – гетьмана України (1648 – 1657), видатного державного діяча та полководця, який заснував українську державу об’єднавши Превобережну та Лівобережну Україну.

На зворотньому боці банкноти зображено Іллінську церкву в селі Суботіві Черкаської області. Церква споруджена в 1653 році як родинна усипальниця Богдана Хмельницького, в якій поховано самого Богдана Хмельницького та його сина Тимоша.

Банкнота 10 гривень.

На лицьовому боці банкноти зображено портрет Івана Мазепи (1639 – 1709) – гетьмана України (1687 – 1709). Основною метою політики Мазепи

як гетьмана України було об'єднання українських земель у складі єдиної української держави і встановлення міцної гетьманської влади.

На зворотньому боці банкноти зображено Києво – печерську Лавру – головний православний монастир східних слов'ян, заснований в 1051 році. В 11 столітті монастир став центром поширення і утвердження християнства на Русі. У 16 столітті монастир одержав статус “лаври” – головного великого монастиря.

Банкнота 20 гривень.

На лицьовому боці зображено портрет Івана Франка (1856 – 1916) – видатного українського письменника, перекладача, громадського діяча, літературна спадщина якого складає більше 100 томів.

На зворотньому боці зображено Львівський оперний театр, збудований у 1900 році архітектором З. Горголевським.

Банкнота 50 гривень.

На лицьовому боці банкноти зображено портрет Михайла Грушевського (1866 – 1934) – видатного українського історика, політичного діяча та публіциста. В 1917 році м. Грушевський був обраний Головою Української Центральної Ради, а в квітні 1918 року – першим президентом Української Народної Республіки.

На зворотньому боці зображено будинок Верховної Ради України, споруджений в 1936 – 1939 роках за проектом архітектора В. Заболотного, реконструйований в 1949 році.

Банкнота 100 гривень.

На лицьовому боці банкноти зображено портрет Тараса Шевченка (1814 – 1861) – великого українського поета, художника, мислителя, який завершив процес становлення нової української літератури. Його поетичну збірку видано більше ніж 100 мовами.

На зворотньому боці зображено собор Святої Софії Київської.

Банкнота 200 гривень.

На лицьовому боці зображено портрет Лесі Українки (дійсне прізвище Лариса Петрівна Косач – Квітка – 1871 – 1913) – видатної української поетеси та громадського діяча. Народилася в місті Новоград – Волинському Житомирської області, похована в Києві. Дочка письменниці Олени Пчілки.

На зворотньому боці зображено в’їзну вежу Луцького замку.

Монети.

Розмінні монети НБУ номінальною вартістю 1,2 та 5 копійок виготовлені з металу сріблястого кольору, а вартістю 10, 25 та 50 копійок – з металу жовтого кольору.

На лицьовому боці монети (аверсі) зображено малий Державний герб України обрамлений орнаментом з обох боків із двох дубових листків і двох колосків. Від кожного колоска вертикально вгору відходять по три вістюки. Над гербом зроблено надпис “Україна”, а під гербом – рік карбування монети.

На зворотньому боці (реверсі) в центрі монети розміщено цифрове позначення номіналу, а під ним – відповідний напис “копійка”, “копійки”, “копійок”. Верхній рівень слів назви номіналу – горизонтальний, а нижній має форму випуклої до низу дуги. Номінал обрамлений стилізованим вінком із листя та ягід.

По периметру лицьовий та зворотній боки монети обрамлені суцільним випуклим кантом.

Бокова поверхня монет (гурт) номіналом 1 та 2 копійки – гладка, а номіналом 5, 10, 25, 50 копійок – рифлена.

1 копійка – нержавіюча сталь, діаметр 16.0 мм., товщина 0.8 мм., вага 1.5 гр.

2 копійки – алюмінієвий сплав, діаметр 17.3 мм, товщина 1 мм, вага 0.64 гр.

5 копійок – нержавіюча сталь, діаметр 24.0 мм, товщина 1.2 мм, вага 4.3 гр.

10 копійок – сплав на основі міді, діаметр 16.3 мм, товщина 1.2 мм, вага 1.7

25 копійок – сплав на основі міді, діаметр 20.8мм, товщине 1 мм, вага 2.9 гр.

50 копійок – сплав на основі міді, діаметр 23 мм, товщина 1.2 мм, вага 4.2 гр

Філософія захисту.

Метою будь – якого захисту, розміщеного на грошових знаках, є забезпечення такого рівня надійності, який служив би населенню та касирам інструментом – ідентифікатором. Окрема захисна ознака не є гарантованим захистом грошових знаків, тільки всі компоненти разом сприяють їх захисту..

Безсумнівною є аксіома стосовно виготовлення грошових знаків – якість є найкращим захистом від підробок грошей. Оригінальні методи друку, першокласні матеріали, кваліфіковані майстри роблять підробку грошових знаків настільки важкою або настільки дорогою, що такі дії не мають ніякого сенсу, Недарма багато фальшувальників грошей кажуть, що сучасні грошові знаки легше вкрасти , ніж підробити.

У різних країнах світу дискутується питання, чи слід повідомлювати громадян про всі елементи захисту, а також про появу у грошовому обігу підробок. Позиція Інтерполу зводиться до визнення доцільності неполіцейських методів боротьби з підробкою грошей. Лабораторні дослідження по виявленню підробок є підсумком здійсненого злочину і неефективні для розшуку і затриманням злочинців.

Українська гривня виготовляється на спеціальному білому папері, що не флюоресціює в ультрафіолетових променях (УФП). Розмір банкнот:

зразка 1992 року – 135 x 70 мм.

зразка 1994 і наступних років 133 x 66 мм.

Різні спеціальні домішки надають паперу специфічну жорсткість та “дзвінкість”.

1.Водяний знак.

Ще у минулому сторіччі головним засобом боротьби з підробкою банкнот були водяні знаки. Постійне вдосконалення технології їх виготовлення забезпечило появу деякої їх різноманітності.

Існують такі види водяних знаків: світлий, темний, двотоновий та багатотоновий.

За розташуванням водяні знаки поділяються на локальні, загальні та бігучі.

За змістом вони можуть бути у вигляді портрета, малюнка, символу, їх синтезу тощо.

1 варіант. Однотоновий, світлий, загальний водяний знак – зображення світлими лініями малого герба України, тризуба, утворене внутрішньою структурою паперу, повторюється по всій площині банкноти. Розмір водяного знака 35 x 22 мм., відстань між знаками 35 мм., розмір кроку 45мм.

2 варіант. Багатотоновий, фіксований водяний знак – повторює портрет лицьової сторони банкноти.

2.Захисна стрічка.

Захисна стрічка занурюється в папір ще в процесі його виготовлення, в деяких випадках на неї наноситься номінал і належність до держави. Вона може повністю знаходитись у паперовій масі або періодично “виринати “ на поверхню банкноти, а також мати металеві та дефракційне напилення або флюоресціювати в УФП.

1 варіант. Відсутня.

2 варіант. Захисна стрічка розташована в товщі паперу на відстані близько 15 мм від центру шириною від 0.8 до 1.3 мм і має мікротекст “Україна” або номінал банкноти. На банкноті 20 грн. 6 разів виходить на поверхню банкноти в вигляді блискучої пунктирної лінії.

3.Кольорові волокна.

Для друкуванні банкнот з другої половини 19 століття почали застосовувати папір, винайдений американцем Джеймсом Вількоксом, з так

званими “локалізованими” волокнами. У процесі виробництва паперу на місця вільні від друку додавали найтонші кольорові шовкові волокна.

Сучасні грошові знаки забезпечуються волокнами, що здатні флюоресціювати в УФП.

1 варіант. Два вида кольорових волокон жовтого та блакитного кольору, хаотично розміщених в товщі та на поверхні з обох сторін банкноти. Волокна блакитного кольору видимі при природньому світлі, жовтого – при певному збільшенні, крім того вони флюоресціюють в УФП. Довжина волокон близько 6 мм.

2 варіант. На банкнотах 1 і 2 гривні та банкнотах зразка 1997 року видимі волокна блакитного та червоного кольорів довжиною близько 6 мм. На інших банкнотах волокна невидимі, але в УФП вони флюоресціюють блакитним та жовтим кольорами. Довжина волокон – близько 4 мм.

4. Поліграфічний друк з ефектом тактильного відчуття малюнка (рельєфний друк).

Для друкування банкнот використовують глибокий, плоский та високий друк. Глибокий та високий друк дозволяють отримати тримірне зображення, яке сприймається на дотик.

Рельєфний друк використано на банкнотах обох варіантів лише на лицьовому боці: національні візерунки, пртрети, тексти, номінали.

На банкнотах 1 гривня обох варіантів рельєфний друк не використовується.

5. Знак для людей з послабленим зором.

1 варіант. Відсутній.

2 варіант. Рельєфний елемент, розміщений у лівому нижньому кутку лицьового боку банкноти (крім банкноти 1 гривня) відчутний на дотик, за яким можна визначити номінальну вартість банкноти.

На банкноті 2 гривні – горизонтальна смужка, на банкноті 5 гривень – вертикальна смужка, на банкноті 10 гривень – дві горизонтальні паралельні смужки, на банкноті 20 гривень – рівносторонній трикутник, на банкноті 50

гривень – коло, на банкноті 100 гривень – чотирикутник, на банкноті 200 гривени – дві вертикальні перелельні смужки.

6.Кодоване, латентне зображення (кіп – ефект).

Кіп – ефект полягає в тому, що коли банкнота розглядається під кутом 90*, то цього невидно, але його можна побачити, коли кут зору стає дуже гострим.

1 варіант. У правому та лівому верхніх кутках лицьового боку банкноти номіналом від 2 до 20 гривеньв місцях цифрового зображення номіналу зошифроване кодоване зображення малого герба України.

2 варіант. В правому нижньому кутку лицьового боку банкнот номіналом 50, 100 та 200 гривень розташована золотиста розетка, на тлі якої закодоване зображення номіналу банкноти.

7.Накладні (суміщені) малюнки.

Сучасний рівень поліграфії дозволяє використовувати як елемент захисту так званий накладний малюнок. Суть його полягає в тому, що з лицьового та зворотнього боку банкноти друкуються різні зображення. При розгляданні банкноти на світло вони мають ідеально збігатися, доповнюючи одини одного, та утворюючи логічно закінчені сюжети.

1 варіант. Відсутні.

2 варіант. Елементи стилізованого зображення квітки в колі на лицьовому боці зліва і доповнюючі його елементи на зворотньому боці справа. На банкноті 20 гривень – квітка.

8.Антисканерна сітка.

Розташовані під різними кутами тонкі лінії, які при копіюванні або скануванні банкноти можуть утворювати на копії так званий “муар” (захисні сітки).

1 варіант.Вся площа лицьового боку банкноти не зайнята візерунком та портретом

2 варіант. Вся площа лицьового боку банкноти не зайнята надписами, візерунками, портретом та купонним полем.

Ліве купонне поле зворотньої сторони банкноти.

9.Мікротекст.

У грошових знаків, як активний захист, використовується мікродрук, змістом якого, як правило, є номінал банкноти або належність до держави. Розташування мікротексту буває локальним, у вигляді фонові сітки або елементів малюнку. Мікродрук неозброєним оком сприймається як суцільна лінія.

1 варіант. Лицьовий бік. Під портретом, вздовж орнаменту розташована тонка лінія утворена мікротекстом “Україна”.

Фоном текстового номіналу є мікротекст слова “Україна”, який постійно повторюється.

2 варіант.Лицьовий бік. На банкноті 1 гривня з лівого краю купонного поля розміщено мікротекст слова “Україна” , що повторюється.

Набанкнотах іншого номіналу фоном портрету є мікротекст слова “НБУ”.

У верхній частині лицьового боку під словом “Україна” та над словом “Національний банк” розташована тонка лінія сформована мікротекстом “Україна”

10.Приховане зображення “мультиплекс”.

1 варіант. На всіх банкнотах в нижній частині лицьового боку справа і зліва від літерного номіналу приховане зображення відповідного цифрового номіналу.

На зворотньому боці банкнот з правої та лівої сторін лінійної горизонтальної сітки розміщено прихований прихований текст “Україна”.

Виявити означені приховані зображення можна за допомогою спеціального лінійного растра.

2 варіант. Відсутнє.

11.Знаки безперервного друку.

Знаки безперервного друку являють собою штрихи, символи або малюнки, що перетинають банкноту або малюнки, що розміщені по краях

банкноти. При сполученні протилежних країв банкноти зображення утворює єдиний замкнений малюнок, який ідеально збігається в штрихах.

1 варіант. Відсутні.

2 варіант. На лицьовому боці банкнот розміщена одна, а на зворотньому дві вертикальних візерунчатих полоски. По краях банкнот номіналом 2, 5, 10 та 20 гривень розміщені частини візерунків. При суміщенні протилежних країв банкноти вони повинні співпадати утворюючи закінчений візерунок. На банкнотах 50, 100 та 200 гривень візерунчаті полоски розміщені тільки на зворотній стороні банкнот.

12.Райдужний (ірисний) друк.

На лицьовій та зворотній стороні банкноти поступовий перехід одного кольору захисної сітки, виконаної суцільними лініями без розривів, в інший.

Використовується на обох варіантах банкнот.

13.Орловський друк.

1 варіант. Відсутній.

2 варіант. З обох сторін банкноти різкий перехід фарби одного кольору в інший без розривів і зміщення ліній малюнка.

14.Магнітний захист.

Для виготовлення банкнот використовуються магнітні фарби, що використовують спеціальний пігмент. Місця покриті такою фарбою набувають певних магнітних якостей, що дозволяє не тільки сортувати та реєструвати банкноти, але й аналізувати їх на справжність.

1 варіант. Відсутній.

2 варіант. Серійний номер чорного кольору.

15.Інфрачервоний захист.

Для друку грошей використовують метамерні фарби, які прозорі в інфрачервоній смузі спектра.

1 варіант. Усі елементи прозорі, крім:

1 гривня. Лицьовий бік – локальні орнаменти зліва і справа від портрета.

2 гривні. Лицьовий бік – захисної сітки та орнаментів поряд з портретом.

Зворотній бік – локальні орнаменти під серійним номером.

5 та 10 гривень. Лицьовий бік – захисної сітки та орнаменту поряд з портретом.

20 гривень. Лицьовий бік – захисної сітки та орнаменту поряд з портретом.

Зворотній бік – орнамент по периметру, локальні орнаменти, зображення оперного театру, серія.

2 варіант. Лицьовий бік – портрет із рамкою, візерунок з текстом “Україна” та національний банк, мікротекст, стрічка з квіткою та текстовим номіналом, підпис голови правління НБУ і правий серійний номер.

Зворотній бік – зображення малюнку, стрічка з текстом “Національний банк України”, текстовий номінал та рамка текстового номіналу.

50 гривень. Лицьовий бік – цифрове позначення номіналу, центральна частина стрічки з текстом “п’ятдесят гривень”, портрет М.Грушевського, серійний номер чорного кольору, контури центрального візерунку, золотиста розетка і вікно над нею.

Зворотній бік – розетки з номіналом, номінали в нижніх кутках, стрічки з текстами та зображення будівлі Верховної ради..

100 та 200 гривень. Лицьовий бік – усі графічні зображення, крім захисних сіток.

Зворотній бік – орнамент зліва і справа, локальні зображення, зображення будівель, стрічки з написами.

16. Ультрафіолетовий захист.

Для друку грошей широко використовують фарби, що флуоресціюють в УФП у діапазоні 250 – 400 нм. Кожен вид банкноти характеризується не тільки індивідуальним флуоресціюючим сюжетом, а в кольором флуоресценції.

1 варіант. Лицьовий бік – приховані позначення номіналу цифрами впоперек центру банкноти флюоресціюють зеленим кольором.

Зворотній бік – серійні номери, елементи локальних зображень та основного малюнка флюоресціюють зеленим, жовто – зеленим або жовто – оранжевим номіналами в залежності від номіналу банкноти.

2 варіант. Банкноти 1 – 20 гривень. Лицьовий бік – центральна частина фонового візерунку флюоресціює жовто – зеленим кольором, лівий серійний номер світло – червоним кольором.

Зворотній бік – відсутній.

Банкноти 50, 100, 200 гривень. Лицьовий бік – приховане позначення номіналу в центральній частині банкноти флюоресціює зеленим кольором, правий серійний номер – світло – червоним, золотиста розетка – жовто – зеленим кольором.

Зворотній бік – ліва частина фонової сітки жовтого кольору флюоресціює жовтим кольором..

7.Ознаки платоспроможності грошей в Україні

Ознаки платоспроможності грошей в Україні визначаються правилами, затвердженими постановою Правління НБУ №152 від 31 березня 1999 року.

Відповідно до цих правил платіжними є введені в обіг НБУ як законний засіб платежу на території України банкноти і монети, що за ознаками платіжності повністю відповідають затвердженому зразку, а також ті, що за критеріями зношення, пошкодження і дефектів відповідають установленим цими Правилами вимогам.

Залежно від зовнішнього вигляду та ступеня зношення або пошкодження, платіжні банкноти (монети) поділяються на придатні та непридатні до обігу.

Придатні – це банкноти і монети, що за ознаками платіжності та дизайну повністю відповідають встановленим НБУ зразкам, не мають пошкоджень, забруднень і зберегли естетичний зовнішній вигляд.

Допускається наявність на банкнотах незначних дефектів виробника (на банкнотах зразка 1992 року відхилення до 1 мм у більший або менший бік розміру банкноти; зміщення зображення рамки до 3 мм.), незначних забруднень.

Визначені цим пунктом банкноти і монети обов'язкові до приймання баз будь – яких обмежень всіма установами по всіх видах платежів готівкою.

Не придатні до обігу – це банкноти і монети, що в процесі використання набули нижче наведених ознак зношення, або втратили чи змінили окремі з них, а також банкноти і монети з дефектами виробника, за винятком визначених вище.

За критеріями зношення, забруднення, пошкодження і дефектів не придатні до обігу банкноти і монети в свою чергу поділяються на зношені, значно зношені та з дефектами виробника.

Зношені:

- банкноти без пошкоджень, але потерті, з ознаками фізичного зношення, із загальним та локальним забрудненням, що псує естетичний вигляд банкноти;

- банкноти, в будь – якому місті яких є плями, написи, відбитки штампів;

- надірвані або надрізані банкноти незалежно від розміру надриву, надрізу, із склеєними надривами і надрізами (склеєна ділянка не повинна заважати визначенню номіналу та справжності банкноти і склеюватися з іншими банкнотами)

- банкноти з проколами або отворами, відірваними краями і кутами;

- монети з подряпинами і зміненим початковим кольором, якщо вони зберегли зображення Малого герба України та номіналу, а також рельєфний гурт, якщо він є на затвердженому зразку.

Зношені банкноти і монети, якщо вони не викликають жодного сумніву щодо справжності та платіжності, повинні без обмежень прийматися всіма організаціями всіх форм власності до всіх видів готівкових платежів.

Установи банків приймають зношені банкноти і монети разом з виручкою підприємств та установ для проведення операцій з готівкою й обміну на придатні.

Значно зношені:

- банкноти з утраченими частинами, якщо збереглось не менше 55% початкової площі банкноти;
- банкноти, розірвані або розрізані на дві або більше частин, крім розрізаних на вузькі смуги, та склеєні (склеєна ділянка не повинна заважати визначенню справжності і склеюватися з іншими банкнотами), у тому числі з утраченими частинами, якщо не менше 55% загальної площі частин, що залишилися, безумовно належать одній банкноті;
- банкноти, розрізані на вузькі смуги та склеєні, якщо всі смуги збереглися;
- банкноти пошкоджені вогнем, водою, різними хімікатами;
- банкноти склеєні з двох половинок різних банкнот одного номіналу і дизайну, якщо ці половинки у місці склеювання за дизайном доповнюють одна одну, а їх сумарна площа не менше 75% початкової площі банкноти;
- монети деформовані, але без отворі і надломів, якщо на цих монетах збереглися зображення малого герба України і номіналу.

Банкноти і монети з дефектами виробника – банкноти і монети, що не відповідають затвердженому зразку.

Значно зношені та з дефектами виробника банкноти і монети, справжність і платіжність яких не викликає жодного сумніву, установи банків зобов'язані приймати від юридичних і фізичних осіб для обміну на придатні, а також для зарахування на вклади та поточні рахунки та в платежі

Установам банків забороняється видавати клієнтам не придатні до обігу банкноти і монети. Інші установи всіх форм власності для розрахунків з

фізичними та юридичними особами повинні використовувати в першу чергу придатні до обігу банкноти і монети.

Банкноти і монети, що викликали сумнів щодо справжності і платіжності, установи банків передають на експертизу до регіонального управління НБУ за місцем знаходження.

Як виняток, справжні банкноти що втратили платіжність внаслідок пожежі, катастрофи, іншого нещасного випадку чи стихії, можуть бути обміняні центральним сховищем НБУ. У цьому разі установа банку приймає банкноти цілісною групою (платіжні та неплатіжні) і разом із заявою власника і пояснювальними обставинами пошкодження документа передає їх в окремій упаковці до Центрального сховища.

Фальшиві банкноти і монети – це банкноти і монети, що виготовлені будь – яким способом, всупереч установленому законодавством порядку, та імітують (фальсифікують) платіжні банкноти і монети, виготовлені на замовлення НБУ.

Перероблені банкноти – це банкноти, на яких змінені зображення, що визначають номінал, рік зразка, банк – емітент, інші реквізити, і які за зовнішнім виглядом можуть бути сприйняті як справжні вищого номіналу.

8. Грошовий обіг, принципи його організації і інструменти

Грошовий обіг – це рух грошей в готівковій та безготівковій формах, яке обслуговує реалізацію товарів та нетоварні платежі.

Об’єктивною основою грошового обігу є товарне виробництво. З його допомогою обслуговується кругообіг капіталу, опосередковується обіг та обмін всього суспільного продукту, обіг товарів, а також рух ссудного капіталу.

Грошовий обіг ділиться на дві сфери: готівкову та безготівкову.

Готівковий обіг – це рух готівкових грошей. Він обслуговується банкнотами, скарбничими білетами та розмінною монетою. Питома вага готівкового обігу в загальній сумі грошового обігу постійно знижується.

Безготівковий обіг – це рух грошей, який проводиться шляхом проведення записів на рехунках клієнтів комерційних банків та небанківських установ.

Інструментами безготівкового обігу є: платіжні доручення, платіжні вимоги – доручення, чеки, акредитиви, векселі, платіжні вимоги, інкасові доручення (вимоги), платіжні картки.

Між готівковим та безготівковим обігом існує тісний взаємозв'язок. Гроші постійно переходять із однієї сфери в іншу.

9. Використання пластикових карток в грошовому обігу

Банківська пластикова картка - це інструмент безготівкових розрахунків і засіб отримання кредиту.

Перші картки сучасного вигляду з'явилися в США на початку 50-х років. Пізніше систему карткових розрахунків було введено у банках багатьох країн.

У США виникли загальнонаціональні асоціації, що об'єднували тисячі банків-учасників, мільйони людей стали власниками карток, сотні тисяч торговельних установ почали приймати картки для розрахунків при купівлі товарів у роздрібній торгівлі. Системи карткових розрахунків набули розповсюдження в багатьох країнах світу, а розрахунки набули міжнародного характеру.

З технічного погляду, кредитна картка не є платіжним інструментом. Споживач не переказує кошти, коли використовує кредитну картку. Вона гарантує продавцю, який надає послугу покупцю, що останній оплатить рахунок пізніше іншим платіжним інструментом, переважно чеком.

Платежі картками це вид платежів за дебетом у тому розумінні, що після того, як платник підпише документ або повідомить про свою згоду електронним каналом, одержувач платежу чи його банк отримують від банку платника призначену суму шляхом дебетування його рахунку.

Спочатку такі платежі супроводжувались випуском в обіг документа, подібного до чека: клієнт, розплачуючись із продавцем карткою, підписував (і у деяких випадках ще підписує) квитанцію, на якій продавець заздалегідь надрукував за допомогою невеликого штампувального засобу, а тепер найчастіше за допомогою електронного касового апарата, обладнаного спеціальним пристроєм, ім'я і банківські реквізити клієнта, нанесені на його картку.

Підписані документи (квитанції) продавець періодично передає у центральний пункт мережі платіжних карток, який через свій банк дебетує рахунки клієнтів, які підписали квитанції, відповідно, в їхніх банках. Хоча ця операція запроваджувала в обіг такий же документ, як і чек, «піонери» платіжних карток Diners Club, American Express змогли успішно розповсюдити їх завдяки ряду переваг.

- По-перше, за своїми розмірами платіжна картка значно менша, ніж чекова книжка.

- По-друге, її одразу ж почали використовувати в міжнародному масштабі, тому що обидві ці компанії з самого початку були забезпечені мережею комерсантів, які приймали картки.

- Третьою перевагою стала можливість забронювати або замовити щось телефоном, назвавши тільки номер своєї картки, і користуватися певними пільгами у комерсантів, які входять у цю мережу.

- Крім цього, такий спосіб оплати майже обов'язково передбачав надання кредиту уже в силу того факту, що передача «квитанції» і дебетування рахунку власника картки вимагає певного часу. У ряді країн, у тому числі й у США, емітентам часто вдавалося зробити цю перевагу законною, змусивши власника картки платити за неї внесок у вигляді

відсотків, які спочатку були дуже високими і поступово знижувалися. Таким чином, «розрахункова» картка також ставала і «кредитною».

Останніми роками кредит за допомогою карток став дуже цінуватися банками, оскільки він менш ризикований і прибутковий.

На наступному етапі ці картки почали використовуватися для зняття грошей з рахунку. Достатньо було нанести на картку магнітну інформацію, закодувати її секретним кодом і встановити автомати для видачі готівки, які читають інформацію, розшифровуючи і контролюючи секретний код, і видають гроші. З цього часу картка набула ще однієї функції - функції «зняття грошей з рахунку». Тоді ж банки прийняли важливе нововведення, яке тільки тепер починає використовуватись стосовно чеків: банк продавця і банк покупця не обмінюються «квитанціями», вони передають один одному тільки магнітні «зображення» цих «квитанцій».

Нарешті, ці самі картки, які служать для зняття грошей з рахунку, сьогодні часто обладнані мікропроцесором і отримали можливість використовуватись у терміналах для роздрібною торгівлі. З того часу (зокрема при де-бетуванні рахунку покупця в режимі реального часу) функції оплати і зняття грошей з рахунку суміщаються, а функція надання кредиту зникає.

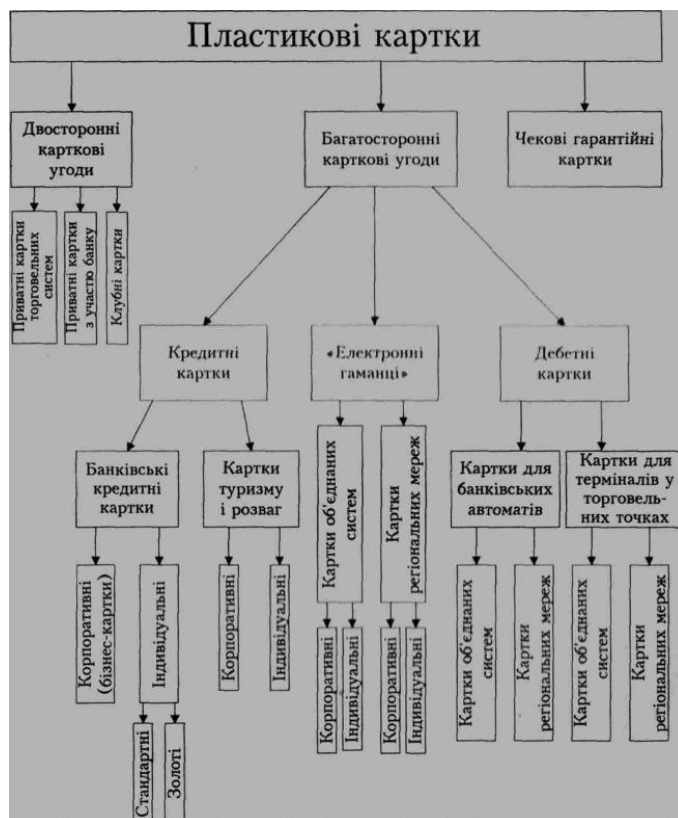
Види пластикових карток

З розвитком карткових систем з'явилися різні види пластикових карток, які розрізняються за призначенням, функціональними і технічними характеристиками.

З точки зору механізму розрахунків виділяють двосторонні і багатосторонні системи.

Двосторонні картки виникли на підставі двосторонніх угод між учасниками розрахунків, де власники карток можуть використовувати їх для купівлі товарів у замкнених мережах, які контролюються емітентом карток (універмаги, бензоколонки тощо).

Багатосторонні системи, які очолюють національні асоціації банківських карток, а також компанії, які виготовляють картки туризму та розваг

Види пластикових карток (наприклад «American Express»), надають власникам карток можливість купувати товари в кредит у різних торговельників і організацій сервісу, які визнають ці картки як платіжний засіб. Картки цих систем дозволяють також отримувати касові аванси, користуватись автоматами для зняття готівки з банківського рахунку тощо.

Інший поділ карток визначається їх функціональними характеристиками. Розрізняються кредитні і дебетні картки, а також картки типу «електронний гаманець» (electronic purse).

Перші - пов'язані з відкриттям кредитної лінії в банку, що дає можливість власнику користуватись кредитом при купівлі товарів і при отриманні касових позик.

Другі - призначені для отримання готівки в банківських автоматах або купівлі товару з розрахунком через електронні термінали. Гроші при цьому списуються з рахунку власника картки в банку.

Третій вид карток призначений для використання готівкових коштів, внесених на саму картку, при оплаті за товари або послуги.

Є відмінності у використанні карток у системах, заснованих на паперовій технології (paper-based systems), та в електронних системах (electronic systems). У «паперових» системах одержувач ставить свій підпис на торговельному рахунку або іншому документі, що підготовлений торговельником і є підтвердженням його дозволу дебетувати свій рахунок у банку. Потім торговельний рахунок скеровується емітенту картки як основа для виплати відповідної суми торговельнику (кредитування його рахунку) і списання грошей з рахунку власника картки. В електронній системі власник картки безпосередньо зв'язується з емітентом через термінал. Замість підпису на рахунку він вводить за допомогою клавіатури секретну комбінацію цифр, що при правильному наборі є санкцією на дебетування його банківського рахунку.

Розглянемо коротко основні види карток.

Банківські кредитні картки (bank credit card) призначені для купівлі товарів з використанням банківського кредиту, а також для отримання авансів у готівковій формі. Головна особливість цієї картки - відкриття банком кредитної лінії, яка використовується автоматично кожного разу, коли проводиться купівля товару або береться кредит у грошовій формі. Кредитна лінія діє в межах встановленого банком ліміту.

Кожний фінансовий заклад встановлює свої правила, що визначають можливість одержання кредиту. У деяких системах банківська кредитна картка може застосовуватись для пільгової оплати окремих видів послуг (наприклад, телефонних розмов), а також для отримання грошей у банківських автоматах. Кредитні картки випускаються в широких масштабах для платоспроможних споживачів і є для них засобом самоідентифікації.

Розрізняють індивідуальні та корпоративні картки. Індивідуальні видаються окремим клієнтам банку і можуть бути «стандартними» або «золотими». Останні призначені для осіб з високою кредитоспроможністю і передбачають пільги для користувачів.

Корпоративна картка видається організації, яка на основі такої картки може видати індивідуальні картки вибраним особам (керівникам або просто цінним співробітникам). Їм відкриваються персональні рахунки, «прив'язані» до корпоративного карткового рахунку. Відповідальність перед банком за корпоративним рахунком несе організація, а не власники індивідуальних корпоративних карток.

Згідно з багатьма прогнозами кредитні картки стануть невід'ємною частиною майбутньої системи платежів і вийдуть далеко за рамки своєї традиційної кредитної ролі.

Картки туризму і розваг. Це «платіжні» картки згідно з вищенаведеною термінологією. Випускають їх компанії, що спеціалізуються на обслуговуванні указаної сфери, наприклад «American express» і «Diners club». Картки приймаються сотнями тисяч торговельних і сервісних підприємств у цілому світі для оплати за товари і послуги, а також надають власникам різні пільги щодо бронювання авіаквитків, номерів у готелях, отримання скидок на ціни за товар, страхування життя.

Основні відмінності цього виду карток від банківських кредитних карток полягають, по-перше, у відсутності разового ліміту на купівлю і, по-друге, в обов'язку власника картки погасити заборгованість протягом місяця без права пролонгації кредиту. У разі прострочення платежу з власника картки знімається збільшений відсоток.

У вказаних системах також існують індивідуальні й корпоративні картки.

Приватні платіжні картки підприємств торгівлі й послуг. Застосування цих карток обмежено визначеною замкненою мережею торговельних установ, наприклад - системою універмагів або заправних станцій певної

компанії. Кредит надає сама компанія, вона ж отримує відсоток за позиками. Їх, інколи, називають «клубними» картками.

З 70-х років набули поширення банківські приватні картки, за допомогою яких можна здійснити купівлю в окремих магазинах зі скидкою, але випуск карток, видачу кредиту на покупки і розрахунки щодо оплати торговельних рахунків здійснює банк - учасник угоди. Інколи картки такого типу випускаються для членів окремо визначених професійних груп (пілотів, адвокатів) або осіб, які мають спільні інтереси (наприклад, філателістів).

Дебетні картки. Дебетну картку називають також карткою готівкових коштів, або карткою активів, і вона має такі характеристики своїх особливостей і функцій:

- дебетна картка - це пластикова картка, на якій є прізвище та ім'я її власника як клієнта певної фінансової установи, де він має на рахунку грошові кошти; тут можуть бути також зазначені види операцій, що виконуються за цим рахунком;

- дебетна картка має магнітне кодування і зчитується ЕОМ. Це — зручний інструмент для проведення автоматизованих платіжних операцій за допомогою терміналів;

- дебетна картка є для власника зручним засобом виконання платіжних операцій шляхом прямого зменшення розмірів його фінансових активів замість збільшення зобов'язань чи боргу;

- дебетна картка з відповідною системою зв'язку є потенційно можливою заміною готівкових коштів або звичайних чеків у багатьох платіжних операціях у сфері індивідуальних розрахунків.

Дебетні картки можуть бути використані:

- для зняття грошових сум у відділенні банку;
- у мережі автоматів-касирів;
- як незалежні замітники чеків у торговельних закладах.

Дебетна картка, з юридичного погляду, може стати кредитною, якщо вона наділяється будь-якою специфічною рисою кредиту (наприклад -

можливістю надання кредитного овердрафту). Можна сказати, що картка, яка служить виключно для кредитних операцій, очевидно, є кредитною. Та, яка може бути використана тільки в автоматах-касирах або для прямих дебетових операцій у торговельних точках, є дебетною картою. Дебетна картка починає відігравати більш важливу роль у зв'язку з розвитком системи електронного переказу фінансових коштів. Окрім кредитних операцій, вона знаходить застосування в автоматах-касирах і гарантійних операціях з чеками.

У майбутньому дебетна картка може стати основним інструментом фінансових операцій у магазинах роздрібної торгівлі і відіграти ключову роль у системі надання фінансових послуг, яка значно відрізнятиметься від існуючої системи.

Ринок дебетних карток усе ще далекий від насичення, і чисельність їх потенційних споживачів безперервно зростає у міру того, як ця картка поступово входить у повсякденне життя.

Практика свідчить, що в першу чергу послугами дебетних карток зможуть користуватися особи, які:

- частіше від інших користуються банківськими послугами;
- виписують велику кількість чеків;
- мають нижче середнього сальдо чекових рахунків;
- мають фінансові ресурси вищі за середні;
- мають картки для оплати за поїздки (у тому числі - туристичні) і розваги;
- користуються всім набором можливостей банківських карток або карток для оплати за послуги магазинів;
- мають дохід вище за середній;
- відносяться до категорії швидше молодих, ніж старших сімей. Таким чином, дебетні картки потенційно можуть задовольняти велику різноманітність споживчих потреб.

Картки для банківських автоматів. Це – різновид дебетних карток, які дають можливість власнику рахунку в банку отримувати готівку в межах залишку коштів на рахунку через автоматичні пристрої, які встановлені в банку, торговельних залах, на вокзалах. При наявності грошової картки можна одержати готівку протягом доби, а також у вихідні та святкові дні. Крім цього, власник позбавлений необхідності відвідувати своє відділення банку і може користуватися автоматами, розташованими в торговельних центрах, на вокзалах тощо.

Банки встановлюють ліміт щоденного зняття грошей з рахунку через автомати - до 200 доларів. За останні роки в багатьох країнах автомати, які належать різним банкам, об'єднуються в мережі колективного користування, які охоплюють певний район або мають загальнодержавний характер. Такі великі мережі автоматів (наприклад, Plus у США) дають можливість здійснювати операції в глобальному масштабі.

Деякі типи автоматів виконують більш широкий спектр операцій, крім простого зняття грошей з рахунку; вони дозволяють, наприклад, вносити гроші на вклад, робити внесок для погашення позики, одержувати виписку про стан банківського рахунку, переказувати гроші з одного рахунку на інший (наприклад, з ощадного - на поточний).

Слід зазначити, що картка для автоматів пов'язана не з кредитною лінією, як у випадку з банківською кредитною картою, а з поточним або ощадним рахунком власника картки в банку. Тому в більшості банків система розрахунків за цими картками адміністративно і функціонально відокремлена від системи банківських карток.

Картки для купівлі через термінали в торговельних пунктах. Картки цього виду (POS - Point of Sale) також відносяться до розряду дебетних.

Вони «прив'язані» до чекового або ощадного рахунку власника картки і не передбачають автоматичного надання кредиту. Картка POS виконує функції банківського чека, однак її застосування більш надійне, оскільки ідентифікація власника проводиться в момент здійснення операції і гроші

перераховуються на банківський рахунок торговельного підприємства негайно.

За останній час набули поширення дебетні картки власних мереж, їх ни пускають банки, які беруть участь у регіональних системах торговельних терміналів, не підключених до загальнонаціональних комунікацій. Банки приваблюють ті обставини, що в цьому випадку не потрібно платити комісійні за передачу інформації загальними комунікаціями.

Вище зазначалося, що при використанні POS-карток сума купівлі негайно знімається з рахунку покупця. Це не вигідно останньому, тому що при інших формах розрахунків (чек, кредитна картка) він одержує відстрочення платежу. Для торговельників угоди на обслуговування POS-карток обходяться дорожче, ніж при використанні чеків. Це зумовило відносно повільні темпи збільшення кількості операцій з картками вказаного типу.

Чекові гарантійні картки. Ці картки видаються власникам поточних рахунків у банку для ідентифікації чекодавця і гарантії платежу за чеком. Картка базується на кредитній лінії, яка дозволяє власнику рахунку користуватися кредитом (овердрафтом). При цьому банк гарантує торговельнику одержання грошей за чеком у межах встановленого ліміту в тому випадку, якщо на рахунку чекодавця відсутня необхідна сума.

Основні правила користування чековою гарантійною картою:

- підписи на чеку і на картці повинні бути ідентичні;
- сума чека не повинна перевищувати ліміту, зазначеного на картці;
- якщо сума виплати за чеком перевищує суму коштів на рахунку, з власника знімаються комісійні за використання кредитної лінії і відсотки за овердрафт.

«Електронні гаманці». Це картки, що призначені для оплати різноманітних товарів або послуг у багатьох підприємствах торгівлі та сфери послуг. Потенційно можуть використовуватися як усередині однієї країни, так і в міжнародних масштабах, але інколи їх використання обмежується

певним регіоном. Платіжна спроможність таких карток обумовлена певною сумою, яку власник картки попередньо вносить емітенту цієї картки або його агенту. Кошти можуть вноситися безпосередньо на картку готівкою або з використанням депозитного рахунку власника картки. Надається можливість багаторазового «завантаження електронного гаманця».

На поточний момент «електронні гаманці» ще не одержали широкого розповсюдження в жодній державі світу, однак у багатьох країнах розгортаються експериментальні проекти щодо запровадження кількох різних схем організації такої системи. Передбачається, що незалежно від вибору остаточної схеми функціонування «електронних гаманців», вони поступово замінюватимуть готівку при виконанні дрібних індивідуальних (таких, що не повторюються) платежів.

Ще одна класифікація пластикових карток пов'язана з їхніми технологічними особливостями. Найбільш розповсюджені картки двох видів - з магнітною смугою і з вбудованою мікросхемою (які мають назви chip card - чіп-картка, або smart card - смарт-картка, чи «інтелектуальна» картка).

Картки з магнітною смугою мають на звороті магнітну смугу, де записані дані, необхідні для ідентифікації особи власника картки при її використанні в банківських автоматах і електронних терміналах торговельних закладів:

- банківські реквізити власника картки, тобто адреса, код його банку і відділення, а також номер його рахунку;
- розпізнавальний напис, що відповідає секретному персональному коду власника;
- строк дії картки;
- максимальна сума, яку має в розпорядженні власник картки і яка зменшується при кожному знятті коштів із рахунку.

На початку 80-х років цю інформацію було використано для часткової автоматизації розрахунків. Перш за все, щоб замінити операцію механічного друкування банківських реквізитів і коду клієнта на квитанціях, комерсантів

почали забезпечувати новими пристроями, які можуть читати цю інформацію і видавати відповідну квитанцію. Ці ж пристрої видають касовий звіт і можуть акумулювати суми і підготовляти їх до переказу в банк. Тим самим вони дозволяють уникнути нагромадження квитанцій у центрах їх обробки.

На наступному етапі було впроваджено систему платежів у реальному часі за допомогою електронних платіжних терміналів: завдяки тій самій магнітній картці клієнт може через касу магазину, обладнаного такими терміналами, безпосередньо пов'язаними з його банком, віддати розпорядження зняти гроші з його рахунку й одразу ж внести їх на рахунок продавця.

Коли картка встановлена у відповідні зчитуючі пристрої, індивідуальні дані власника передаються комунікаційними мережами для одержання дозволу на проведення операції. На картках великих міжнародних карткових асоціацій Visa і Master Card магнітна смуга має кілька доріжок для фіксації необхідних відомостей у закодованій формі. На одній з доріжок записано персональний Ідентифікаційний номер (PIN – Personal Identification Number), який вводиться власником картки за допомогою спеціальної клавіатури при використанні ним банківських автоматів і терміналів POS. Набрані цифри порівнюються з PIN-кодом, що записаний на смугі. У випадку, якщо вони не збігаються, власнику дається можливість зробити ще кілька спроб набору PIN-коду. Потім картка вилучається або повертається власнику (єврокартка).

Картка з мікросхемою була винайдена у Франції 1974 року. Вбудована в картку мікросхема (чіп) складається із запам'ятовуючих пристроїв для збереження інформації та процесора, який є комп'ютером і здатний обробляти інформацію, записану в запам'ятовуючих пристроях. Ці мікропроцесори постійно вдосконалюються для розширення функціональних можливостей картки і підвищення її надійності. Такі картки називають також «інтелектуальними» картками, або смарт-картками.

На основі записаних у мікросхемі відомостей транзакція з використанням картки може здійснюватись в автономному режимі (off - line),

тобто без безпосереднього зв'язку з центральним процесором банківської комп'ютерної системи в момент здійснення трансакції. Оскільки картка сама зберігає в пам'яті суму коштів, які є на банківському рахунку, то авторизації тут не потрібно: якщо ліміт перевищений, трансакція не відбудеться. Якщо ж сума трансакції менша від суми ліміту, то в момент її здійснення сума вільного ліміту буде зменшена і записується новий залишок, який може бути використаний при наступній купівлі. При внесенні грошей на рахунок ліміт поновлюється, про що робиться новий запис у мікросхемі.

Картка з мікросхемою має чимало переваг перед картою з магнітною смугою:

- якщо картка з магнітною смугою є лише пасивним засобом збереження інформації, то картка з мікросхемою може реагувати і записувати в свою пам'ять інформацію про попередньо виконані трансакції;
- інформаційні можливості смарт-картки значно ширші, ніж у карток з магнітною смугою;
- можливість оперативного поновлення даних у пам'яті мікропроцесора.

Важливою перевагою картки з мікропроцесором є її висока надійність.

Дуже швидко злочинці навчилися розпізнавати секретні коди карток з магнітною смугою, викрадати й використовувати ці картки або виготовляти фальшиві і використовувати їх в автоматах для видачі готівки. Наприклад, у 1990 році збитки компаній Visa і Master Card у результаті таких махінацій оцінювались у 500 млн. доларів. Мікросхему імітувати набагато важче. Вона має декілька ступенів захисту і підробити інформацію, записану в ній, дуже важко або зовсім неможливо. Якщо картка викрадена і новий власник захоче скористатись нею для одержання грошей через автомат, то при неправильному введенні PIN-коду мікросхема руйнується і картку не можна більше використовувати.

Інформаційні можливості картки з мікросхемою значно ширші, ніж у карток з магнітною смугою (якщо картка з магнітною смугою дозволяє

зберігати інформацію обсягом в 1 Кб, тобто 1024 біти, то картка з мікросхемою - 8 Кб, із збільшенням у найближчому майбутньому до 16 Кб, а в подальшому навіть до 64 Кб із використанням іншої технології). Крім того, її перевагою є можливість оперативного поновлення даних у пам'яті мікропроцесора.

Картки з мікросхемою мають відносно високу вартість (у 5-7 разів вищу порівняно з магнітною карткою). Крім того, їх введення в обіг у країнах, які з початку створення системи карткових розрахунків орієнтувались на магнітні картки, ускладнюється. Там встановлені десятки і сотні тисяч одиниць обладнання, не пристосованого для зчитування інформації з мікросхеми, а заміна цього обладнання на пристрої, сумісні зі смарт-картками, вимагала б значних капіталовкладень. Тому експерти не чекають швидкого впровадження смарт-карток у таких країнах, як США, Канада, Бельгія тощо.

Останні нововведення в технології карток - це лазер і голографія. Оптична пам'ять і запис за допомогою лазера не тільки забезпечують візуальне відображення інформації на картці, а й дозволяє збільшити ємність пам'яті до 1,2 Мб. Але це все тільки пасивні картки, якщо на них немає мікропроцесора.

Зараз найнижчу собівартість мають картки з магнітною смугою завдяки їх масовому виготовленню, однак собівартість карток з мікросхемою найближчим часом повинна значно знизитися, враховуючи можливості їх широкого розповсюдження.

Кредитні та дебетні картки можуть існувати як на основі пластикових карток з магнітною смугою, так і на основі карток з мікросхемою, але «електронний гаманець» може бути реалізований лише у вигляді смарт-картки. Більшість емітентів замінюють існуючі картки з магнітною смугою на картки з мікросхемою, щоб усі види карткових послуг (кредитні, дебетні та «електронного гаманця») можна було надавати з використанням однієї

картки. Крім того, смарт-картки забезпечують значно більший захист від шахрайства.

Тема 4. Грошовий ринок

Питання, які необхідно розглянути.

1. Сутність та особливості функціонування грошового ринку.
2. Інституційна модель грошового ринку.
3. Структура грошового ринку.
4. Заощадження та інвестиції в механізмі грошового ринку.

1. Сутність та особливості функціонування грошового ринку

Грошовим ринком звичайно називають особливий сектор ринку, на якому здійснюється купівля та продаж грошей як специфічного товару, формуються попит, пропозиція та ціна на цей товар.

На перший погляд може скластися враження, що купівля-продаж грошей, а отже й особливий грошовий ринок, — це нонсенс, оскільки гроші слугують загальним еквівалентом і обмінювати їх на гроші немає сенсу. Якщо ж їх купувати-продавати у формі обміну на звичайні товари, то для цього окремий ринок не потрібний, бо такий обмін систематично здійснюється на звичайних товарних ринках. Проте гроші тут не є цільовим об'єктом ринкових відносин. Ними виступають матеріальні блага — продукти праці та ресурси, які одним суб'єктам ринку потрібно продати, а іншим — купити. Гроші виконують тут допоміжну, інструментну роль, обслуговуючи обіг цих благ. При цьому покупці товарів, які віддають за них свої гроші, повністю втрачають право власності на них, оскільки одержують у власність еквівалентну вартість у товарній формі. З іншого боку, продавці товарів отримують у повну свою власність еквівалентну суму грошей і розпоряджаються нею без будь-якого зв'язку з проданими товарами. Тому такі ринки справедливо називають товарними, а не грошовими.

Специфіка грошей як абсолютно ліквідного товару зумовлює істотну специфіку їх переміщення між суб'єктами грошового ринку, а також усіх інструментів та самого механізму функціонування цього ринку.

Традиційні поняття «продаж» і «купівля», що склалися на товарних ринках, неприйнятні для грошового ринку. Самі гроші виступають тут зовсім в іншому статусі порівняно з товарними ринками. Іншого змісту набувають і такі ринкові явища, як ціна, попит, пропозиція.

Передача грошей від одного суб'єкта грошового ринку до іншого набуває сенсу лише тоді, коли у одного з них вони є вільними, а в іншого їх немає. Здійснюється така передача або у формі прямої позички під зобов'язання повернути кошти у встановлений строк, або у формі купівлі особливих фінансових інструментів (облігацій, акцій, векселів, депозитних сертифікатів тощо). Таку передачу грошей лише умовно можна назвати купівлею чи продажем.

Ця умовність виявляється у тому, що власник грошей (продавець) при передачі їх своєму контрагентові не втрачає права власності на відповідну суму грошей (а тільки право розпоряджатися ними) і може повернути їх у своє розпорядження на заздалегідь визначених умовах.

Більше того, у момент передачі грошей контрагенту продавець не одержує їх реального еквівалента, тобто продаж грошей не є еквівалентною операцією, як на товарних ринках. Відповідно покупець грошей не одержує на них права власності, а тільки право розпорядження ними як ліквідністю, і то тимчасово, на певний період. Тому покупець грошей не відчужує на користь продавця еквівалентну суму вартості в товарній формі.

Принципово змінюються статус грошей і цілі їх купівлі-продажу на грошовому ринку. З допоміжного засобу обігу товарів на товарних ринках гроші перетворюються тут у визначальний об'єкт ринкових відносин, у їх самоціль. На грошовому ринку власник грошей хоче передати їх у чуже розпорядження прямо, а не в обмін на реальне благо, а покупець хоче одержати їх у своє розпорядження на таких же засадах. Тому на цьому ринку

вартість переміщується між його суб'єктами лише в грошовій формі, в односторонньому порядку з поверненням до власника. А метою такого переміщення грошей стає одержання додаткового доходу. Продавець грошей прагне одержати додатковий дохід, що називається процентом (процентним доходом). Покупець грошей має намір одержати додатковий дохід від розширення виробничої діяльності.

Завдяки вказаним особливостям грошового ринку продаж грошей тут виступає у формі передачі цих грошей їх власниками своїм контрагентам у тимчасове користування в обмін на такі інструменти, які надають їм можливість зберегти право власності на ці гроші — відновити право розпорядження ними та одержати процентний дохід. Відповідно купівля грошей є формою одержання суб'єктами ринку у своє розпорядження певної суми грошей в обмін на вказані інструменти.

Такий механізм купівлі-продажу грошей зумовлює важливу роль спеціальних інструментів у функціонуванні грошового ринку. Вони покликані забезпечити на цьому ринку рух визначального об'єкта — грошей. З цього погляду роль зазначених інструментів аналогічна ролі грошей на товарних ринках.

За своїм характером усі інструменти грошового ринку є певними зобов'язаннями покупців перед продавцями грошей. Залежно від виду зобов'язання їх можна поділити на неборгові і боргові.

До неборгових належать зобов'язання з надання права участі в управлінні діяльністю покупця грошей та в його доходах, завдяки чому за продавцем грошей зберігається не тільки право власності на них, а й певною мірою і право розпорядження ними. Такі зобов'язання мають форму акцій. До цієї групи можна віднести також деривативні інструменти, інші функціональні угоди (наприклад страхові).

До боргових відносять усі зобов'язання, за якими покупець грошей зобов'язується повернути продавцеві одержану від нього суму і сплатити по ній дохід. Такими зобов'язаннями оформляються операції купівлі-продажу

грошей з передачею права розпоряджатися ними на певний строк. Щоб відновити це право за продавцем грошей, потрібно повернути відповідну суму грошей в його розпорядження (готівкою чи перерахуванням на його поточний рахунок) з одночасним погашенням боргового зобов'язання.

Боргові зобов'язання як інструменти грошового ринку, у свою чергу, можна поділити на кілька видів залежно від міри і умов передачі продавцем покупцю прав розпорядження відповідними сумами грошей:

- депозитні зобов'язання, за якими продавці передають гроші у повне розпорядження покупцям за умови їх повернення (з визначенням чи без визначення його терміну) і сплати (чи без сплати) процентного доходу. Такими зобов'язаннями оформляється переважно залучення грошей банками від їх клієнтів. Вони мають форму угод на відкриття поточних та строкових рахунків, угод депозитних та ощадних вкладів (сертифікатів), трастових вкладів тощо;

^позичкові зобов'язання, за якими продавці, передаючи гроші покупцям, вносять певні обмеження в права останніх розпоряджатися цими грошима: визначають, на які цілі вони можуть бути використані, вимагають особливих гарантій їх повернення, визначають ступінь ефективності (окупності) витрат чи проектів, що фінансуються за рахунок позичених коштів. Такі зобов'язання мають форму кредитних угод, облігацій, бондів, векселів тощо.

Інструменти грошового ринку, обслуговуючи переміщення грошей між його суб'єктами, самі набувають певної вартості і можуть ставати об'єктом купівлі-продажу у формі цінних паперів. У зв'язку з цим можна говорити про специфічний ринок цінних паперів, який є однією з форм існування грошового ринку. Потенційно в цінний папір може перетворитися будь-який інструмент грошового ринку. Проте економічно доцільною подібна трансформація може бути тільки для інструментів середньо- та довгострокової дії. Якраз їх власники, що продали свої гроші на тривалий строк, частіше змушені продавати їх на ринку, не дочекавшись закінчення

терміну дії, щоб повернути гроші у свій оборот, ніж власники інструментів короткої дії. Це стосується, зокрема, акцій, державних і корпоративних облігацій, казначейських векселів, деривативів, довгострокових депозитних сертифікатів, іпотечних зобов'язань тощо '.

Усі види інструментів грошового ринку можна виділити у такі три групи: позичкові угоди, включаючи й депозитні, на підставі яких здійснюються відносини банків з їх клієнтами щодо формування і розміщення кредитних ресурсів; цінні папери, з допомогою яких реалізуються переважно прямі відносини між продавцями і покупцями грошей; валютні цінності, які використовуються у взаємовідносинах між власниками двох різних валют.

До інструментів грошового ринку з певною умовністю можна віднести також іноземну валюту, оскільки з її допомогою приводяться в односторонній рух національні гроші за тією ж схемою, що і з допомогою цінних паперів. Проте за економічною сутністю іноземна валюта істотно відрізняється від цінних паперів, що зумовлює виділення валютних операцій в окремий вид ринку—валютний.

Як зазначалося вище, інструменти грошового ринку самі набувають здатності до обігу. Найбільшою мірою ця здатність властива цінним паперам і валютним цінностям, що дає підстави виділити відповідні ділянки грошового ринку в самостійні ринки — цінних паперів та валютний. У розвинутих ринкових економіках поширена також купівля-продаж банківських позичкових вимог та зобов'язань, що дає підстави говорити про ринок позичкових угод як про самостійний вид грошового ринку.

Умовний характер має і ціна на грошовому ринку. Ціна грошей має форму процента (процентного доходу) на позичені чи залучені кошти, що істотно відрізняє її від звичайної ціни на товарних ринках. Розмір процента визначається не величиною вартості, яку містять у собі куплені (позичені чи залучені) гроші, а їх споживною вартістю — здатністю приносити покупцю додатковий дохід чи блага, необхідні для задоволення особистих чи

виробничих потреб. Чим більшою буде ця здатність і чим довше покупець користуватиметься одержаними грошима, тим більшою буде сума його процентних платежів.

Незважаючи на істотні відмінності основних елементів грошового і товарного ринків, механізми їх взаємодії, зокрема попиту, пропозиції і ціни, на кожному з цих ринків однакові. На грошовому ринку, як і на товарному, діють сили попиту і пропозиції, а механізм їх урівноваження забезпечує стабільність процента як ціни грошей. Це й дало підстави назвати грошовим ринком ту специфічну сферу грошових відносин, де здійснюється перелив грошових коштів на безеквівалентній, але звороті і й основі.

Суб'єктами цього ринку є юридичні та фізичні особи, які здійснюють операції купівлі-продажу грошей.

Усі ці операції можна розділити на три групи: з продажу грошей, з купівлі грошей і посередницькі.

В операціях з продажу грошей беруть участь сімейні господарства, фірми і структури державного управління, в операціях з купівлі грошей — ті самі економічні суб'єкти: фірми, сімейні господарства, структури державного управління'. У посередницьких операціях ключовими суб'єктами є так звані фінансові посередники — банки, інвестиційні та фінансові компанії, страхові компанії, пенсійні фонди, кредитні товариства тощо.

Усі вони спочатку акумулюють у себе грошові кошти, купуючи їх у продавців, а потім від свого імені розміщують їх, пропонуючи покупцям. Особливе місце серед суб'єктів грошового ринку займають центральні банки. Будучи банками банків, вони можуть обслуговувати міжбанківські відносини на грошовому ринку, наприклад здійснювати операції рефінансування, регулювати міжбанківські операції, валютні операції тощо.

Підсумовуючи розгляд сутності грошового ринку, слід зауважити, що це питання є дискусійним і недостатньо висвітленим у літературі. У радянській літературі грошовий ринок ототожнювали або з ринком позичкових капіталів, або з ринком короткострокових фінансових активів'. У

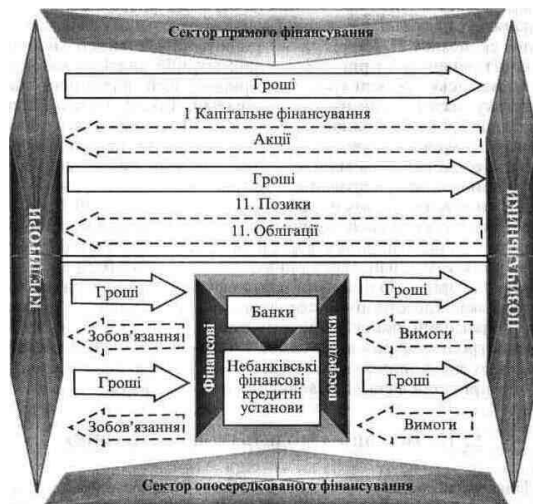
західній літературі грошовий ринок нерідко ототожнюють з фінансовим ринком. З таким підходом можна погодитися, якщо сам фінансовий ринок трактувати широко — як особливий сектор ринку, на якому формуються і балансуються попит і пропозиція на всі види фінансових активів, а значить, і на гроші. Саме такої точки зору дотримується англійський економіст Л. Харріс, який ставить знак рівності між грошовим і фінансовим ринками і з цих позицій аналізує класичну та кейнсіанську моделі грошового ринку. Цей підхід поступово утверджується й у вітчизняній літературі. Так, А. Гальчинський розглядає грошовий ринок як самостійний механізм, за допомогою якого урівноважуються попит і пропозиція на гроші. Як і Л. Харріс, А. Гальчинський основну увагу приділяє механізму формування попиту і пропозиції на гроші.

У фундаментальному американському підручнику Ф. С. Миш-кіна «Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків» поняття грошового ринку взагалі не згадується. Автор оперує лише поняттям фінансового ринку, ототожнюючи його з ринком цінних паперів. Подібний підхід властивий і для українського підручника «Інвестиції», автор якого — М. Мертенс — ототожнює фінансовий ринок з ринком цінних паперів. При такому підході грошовий ринок як самостійний об'єкт аналізу зникає з поля зору дослідників, що істотно обмежує можливості пізнання закономірностей функціонування монетарної сфери.

2. Інституційна модель грошового ринку

Надзвичайно складна сутність та багатолікість існування грошового ринку істотно ускладнюють розуміння механізму його функціонування. Для полегшення цього завдання побудуємо ін-ституційну модель грошового ринку, яка відображає взаємозв'язки між суб'єктами грошового ринку, що реалізуються через потоки грошей та інструментів.

У загальному вигляді інституційну модель грошового ринку можна подати як схему потоків грошей та інструментів між трьома групами економічних суб'єктів: тими, що заощаджують гроші; тими, що запозичують гроші; фінансовими посередниками.

Інституцій на модель грошового ринку

Кредиторами можуть бути будь-які економічні суб'єкти, що заощадили грошові кошти. Це насамперед сімейні господарства (населення), а також фірми, урядові структури, включаючи органи місцевого самоврядування, іноземні фізичні та юридичні особи. Позичальниками можуть бути ті ж види економічних суб'єктів, але на перше місце за частотою і обсягом запозичень слід поставити ділові фірми, а потім — урядові структури, сімейні господарства, іноземців. Стрілки, що показують рух грошей, спрямовані від кредиторів до позичальників, а стрілки, що відображають рух інструментів, — від позичальників до кредиторів.

За інституційним критерієм грошовий ринок можна поділити на два сектори:

- сектор прямого фінансування;
- сектор опосередкованого фінансування.

У секторі прямого фінансування зв'язки між продавцями і покупцями грошей здійснюються безпосередньо, і всі питання купівлі-продажу вони

вирішують самотійно один з одним. Функціонуючі тут брокери та дилери виконують скоріше технічну роль звичайних посередників, допомагаючи їм швидше знайти один одного.

У цьому секторі виділяють два канали руху грошей:

- канал капітального фінансування, по якому покупці назавжди залучають кошти у свій оборот; для цього використовуються як інструмент акції;

- канал запозичень, по якому покупці тимчасово залучають кошти в свій оборот, використовуючи для цього як інструмент облігації та інші подібні цінні папери.

Наявність сектора прямого фінансування має важливе економічне значення. Для покупців грошей розширюються можливості вибору найвигідніших умов купівлі, зниження ціни грошей та скорочення плати за користування позиками. Продавець грошей тут може знати свого покупця «в обличчя», що дає можливість вибирати найбільш надійних позичальників, уникати зайвих ризиків. Завдяки цим перевагам сектор прямого фінансування розвивається досить інтенсивно в структурі грошового ринку. Крім того, наявність цього сектора загострює конкурентну боротьбу між фінансовими посередниками на грошовому ринку, примушує їх знижувати ціни та розширювати асортимент своїх послуг для суб'єктів цього ринку.

У секторі опосередкованого фінансування зв'язки між продавцями і покупцями грошей реалізуються через фінансових посередників, які спочатку акумулюють у себе ресурси, а потім продають їх кінцевим покупцям від свого імені. Вони створюють власні зобов'язання й вимоги, які можуть бути самотійними інструментами грошового ринку, зумовлювати появу нових грошових потоків. Тому фінансові посередники цього сектора істотно відрізняються від технічних посередників першого сектора як за своєю роллю в економіці, так і за технологічними процесами функціонування. Вони активно діють у напрямі мобілізації грошових коштів у тих суб'єктів ринку, які їх заощадили, і цілеспрямовано розміщують їх

серед тих суб'єктів, які мають потребу у додаткових грошах, допомагаючи тим самим швидше, зручніше і вигідно перемістити вільні гроші від кредиторів до позичальників. Цю свою діяльність, яка ще називається фінансовим посередництвом, посередники здійснюють заради одержання прибутку, що робить її важливою сферою бізнесу.

Сектор опосередкованого фінансування є об'єктивно необхідною складовою грошового ринку. Він не просто доповнює сектор прямого фінансування, а створює спеціальний механізм реалізації тих зв'язків між кредиторами і позичальниками, які не можуть бути реалізовані через сектор прямого фінансування. Насамперед мова йде про зв'язки, установлення яких вимагає великих витрат грошей і часу на пошуки і вивчення контрагента, чи реалізація яких пов'язана зі значними ризиками. Завдяки діяльності фінансових посередників вдається найбільш повно реалізувати всі можливості і вигоди, які властиві грошовому ринку взагалі. Тому між секторами прямого й опосередкованого фінансування існують не тільки конкурентна боротьба, а й інтеграційні процеси, зокрема активне проникнення фінансових посередників у сектор прямого фінансування як технічних посередників, кредиторів та позичальників.

За характером посередницьких операцій розрізняється багато видів фінансових посередників: банки, страхові компанії, інвестиційні, фінансові та трастові компанії, пенсійні фонди, кредитні товариства тощо. За місцем на грошовому ринку їх можна розділити на дві групи: банки та небанківські фінансово-кредитні установи.

Виокремлення банків в окрему групу зумовлено тим, що вони мають значно ширші можливості оперувати на грошовому ринку, ніж інші інституції. Тому банки займають ключове положення в секторі опосередкованого фінансування. Це зумовлено двома рисами, притаманними банкам:

- 1) вони не тільки можуть акумулювати вільні кошти кредиторів, а й самі створювати депозитні грошові кошти в процесі кредитної діяльності;

2) вони здійснюють розрахунково-касове обслуговування всіх інших фінансово-кредитних інституцій, а тому можуть мобілізувати, а отже — тимчасово використати, вільні кошти останніх.

3. Структура грошового ринку

Для вивчення механізму функціонування грошового ринку важливе значення має також його структуризація. Вичленення окремих сегментів ринку можна здійснити за кількома критеріями:

за видами інструментів, що застосовуються для переміщення грошей від продавців до покупців;

за інституційними ознаками грошових потоків;

за економічним призначенням грошових коштів, що купуються на ринку.

За першим критерієм, у грошовому ринку можна виділити три сегменти: ринок позичкових зобов'язань, ринок цінних паперів, валютний ринок. Хоча в організаційно-правовому аспекті ці ринки функціонують самостійно, між ними існує тісний внутрішній зв'язок. Грошові кошти можуть легко переміщатися з одного ринку на інший, одні й ті ж самі суб'єкти можуть здійснювати операції одночасно чи попеременно на кожному з них. Наприклад, комерційний банк на ринку боргових зобов'язань з допомогою своїх депозитних сертифікатів мобілізує кошти, які може розмістити на ринку цінних паперів або на валютному ринку. І навпаки, кошти, виручені від продажу цінних паперів, банк може розмістити під позичкові зобов'язання чи на придбання валютних цінностей.

За інституційними ознаками грошових потоків можна виділити такі сектори грошового ринку: фондовий ринок; ринок банківських кредитів; ринок послуг небанківських фінансово-кредитних установ.

На фондовому ринку здійснюється переміщення небанківського позичкового капіталу, який приводиться в рух з допомогою фондових

цінностей (акцій, середньо- і довгострокових облігацій, бондів, інших фінансових інструментів тривалої дії). Значення цього ринку полягає в тому, що він відкриває широкі можливості для фінансування інвестицій в економіку. У високорозвинутих ринкових економіках фондовий ринок є основним джерелом фінансування збільшення основного й оборотного капіталу в процесі розширеного відтворення. Інституційними органами, що здійснюють регулювання фондового ринку, є фондові біржі.

Усі фінансові інструменти, що застосовуються на фондовому ринку, можна розділити на дві групи:

1) акції, що є вимогами на частку в чистому доході і в активах корпорації;

2) боргові зобов'язання середнього (від одного до 10 років) та тривалого (10 і більше років) термінів дії, що є зобов'язаннями емітентів перед власником виплачувати йому погоджену суму грошового доходу у формі процентів через певні проміжки часу аж до повного погашення. Кожна з цих груп інструментів фондового ринку має певні недоліки і переваги перед іншою. Так, дохід за борговими зобов'язаннями фіксований і має високий ступінь гарантії його одержання. Цієї переваги не мають акції, зате вони дають власникам пряму вигоду від збільшення прибутковості корпорації, а також від зростання номінальної вартості активів корпорації, оскільки власники акцій мають право власності на відповідну їх частку. Водночас з погляду корпорації акції мають і такий істотний недолік, як необхідність оплати вимог власників акцій після виплат за вимогами власників боргових зобов'язань. Через зазначені недоліки акцій їх ринок у розвинутих країнах, як правило, вузьчий, ніж ринок боргових зобов'язань.

За третім критерієм — економічним призначенням купівлі грошей — грошовий ринок поділяють на два сектори:

- ринок грошей;
- ринок капіталів.

На ринку грошей купуються грошові кошти на короткий строк (до одного року). Ці кошти використовуються в обороті позичальника (покупця) як гроші, тобто для приведення в рух уже накопиченого капіталу, завдяки чому вони швидко вивільнюються з обороту і повертаються кредитору. Класичними операціями грошового ринку є операції з міжбанківського кредитування, з обліку комерційних векселів, операції на вторинному ринку з короткостроковими державними зобов'язаннями, короткострокові вклади фінансово-кредитних інституцій у комерційних банках та кредити банків цим інституціям тощо. Проте й інші — не фінансові — суб'єкти втягуються на ринок грошей, коли свої короткострокові грошові коштикладають у банки чи передають у розпорядження інших фінансово-кредитних інституцій, або ж одержують від них короткострокові позички чи інше фінансування.

Ринок грошей характерний тим, що він дуже чутливий до будь-яких змін в економіці та у фінансовій сфері. Тому попит і пропозиція тут надто мінливі, а процент як ціна грошей часто змінюється під їх впливом. Через це він є найбільш реальним індикатором кон'юнктури грошового ринку взагалі і слугує базою формування процентної політики в країні. Це дає підстави розглядати механізм формування попиту і пропозиції на грошовому ринку тільки на підставі ринку грошей.

На ринку капіталів купуються грошові кошти на тривалий (більше одного року) термін. Ці кошти використовуються для збільшення маси основного й оборотного капіталів, зайнятих в обороті позичальників.

Класичними операціями ринку капіталів є операції з фондовими інструментами — акціями, середньо- та довгостроковими облігаціями, купленими для зберігання, довгострокові депозити та позички комерційних банків, операції спеціалізованих інвестиційних та фінансових компаній тощо.

На ринку капіталів можуть працювати всі суб'єкти грошового ринку — кредитори, позичальники і фінансові посередники. Зокрема, банки емітують фінансові інструменти (акції, облігації) для нарощування власного капіталу,

а також можуть купувати чужі фондові цінності для зберігання, інвестуючи тим самим своїх клієнтів.

Характерною особливістю ринку капіталів є те, що попит і пропозиція тут є менш рухливими, рівень процентної ставки залишається більш стабільним, не так чутливо реагує на зміну кон'юнктури, як на ринку грошей. Це повинні враховувати банки у своїй процентній політиці, з тим щоб створити сприятливі умови для інвестування економіки.

Розмежування грошового ринку на ринок грошей і ринок капіталів має досить умовний характер. Адже запозичення грошей на строк до одного року зовсім не гарантує того, що наявний в обороті позичальника капітал не збільшиться протягом цього терміну. І навпаки, запозичення на строк більше року не гарантує того, що ці гроші не будуть використані для здійснення коротких платежів і не вплинуть на кон'юнктуру ринку грошей. Проте навіть умовне розмежування цих ринків має важливе практичне значення для їх функціонування, оскільки дає можливість їх суб'єктам здійснювати свою діяльність більш цілеспрямовано й ефективно.

Як видно з наведеної схеми, між усіма елементами грошового ринку, незалежно від того, за якими критеріями вони були вичленені, існує внутрішній взаємозв'язок, що підтверджує його внутрішню єдність.

4. Заощадження та інвестиції в механізмі грошового ринку

Важливу роль у збалансуванні грошового обороту, а також попиту і пропозиції на грошовому ринку відіграють заощадження та інвестиції

Як видно з моделі грошового обороту, заощадження сімейних господарств у закритій економіці є єдиним джерелом надходження коштів на грошовий ринок. Тільки за рахунок цього джерела сектор «фірми» може збільшити свої чисті інвестиції, а сектор «уряд» — збільшити свої закупівлі понад доходи від податків, тобто профінансувати бюджетний дефіцит.

Можна зробити кілька загальних висновків щодо взаємозв'язку заощаджень та інвестицій.

1. Заощадження сімейних господарств є єдиним джерелом чистих інвестицій у закритій економічній системі.

Якщо формування заощаджень уповільнюється чи зовсім зупиняється, починаються скорочення інвестицій та «проїдання» раніше нагромадженого капіталу. Така ситуація звичайно виникає в умовах тривалої інфляції, коли населення перестає робити нові заощадження і навіть витрачає попередні під загрозою втрати їх через інфляцію. Потік 5 набуває зворотної спрямованості, а витрати на споживання (потік 3) перевищують національний дохід. За таких умов зростання інвестицій у секторі «фірми» припиняється, що підриває основу для розвитку економіки в майбутньому.

Ці процеси чітко проявлялися в економіці України в 1992—1994рр., коли внаслідок гіперінфляції попередні заощадження населення повністю знецінилися, а нові заощадження в національних грошах не створювалися. Інвестування в розвиток виробництва в цей період фактично припинилося, за винятком незначних вкладень за рахунок централізованих коштів державного бюджету.

2. Зростання обсягу заощаджень створює верхню межу нарощування інвестицій у секторі «фірми».

Проте зростання обсягу інвестицій, як правило, не досягає цієї верхньої межі. Частина коштів, що надійшли на грошовий ринок за потоком заощаджень, мобілізує уряд для державних закупівель та інших витрат. У конкурентній боротьбі за ресурси на грошовому ринку уряд звичайно має переваги над фірмами у зв'язку з вищим рівнем гарантій за його зобов'язаннями (цінними паперами) порівняно із зобов'язаннями фірм та фінансових посередників, через яких заощадження трансформуються в інвестиції. Тільки скорочення бюджетного дефіциту дає можливість максимально наблизити фактичний обсяг інвестицій до його верхньої межі та навіть перевищити її за рахунок інших джерел.

Певна частина коштів, що надходять на грошовий ринок по каналу «заощадження», використовується для поповнення запасу грошей (збільшення обов'язкових резервів банків, поточної каси економічних суб'єктів) і не спрямовується в інвестиції. Ця частина функціонує як гроші і трансформується через сектор «ринок грошей». Решта заощаджень використовується як капітал і трансформується в інвестиції через сектор «ринок капіталів». Проте для власника заощаджень цей факт не має значення, і всю розміщену їх суму на ринку він розглядає як дохідний актив, як інвестицію. Тому у своєму подальшому аналізі ми абстрагуємося від осідання частини заощаджень у грошових запасах.

3. Заощадження населення, що надійшли на грошовий ринок і не мобілізовані урядом для своїх потреб та не осіли в грошових запасах, мають бути позичені сектором «фірми» для інвестування.

Інакше на грошовому ринку виникне надлишок коштів, а на товарних ринках (на ринку продуктів передусім) — відсутність попиту на товари. Неінвестовані заощадження неминуче викличуть кризу збуту, скорочення виробництва, зниження доходів і заощаджень у секторі «сімейні господарства». У нереалізованих товарних запасах будуть «заморожені» значні капітали.

На підставі наведених трьох висновків можна формалізувати зв'язок між інвестиціями та заощадженнями в такому вигляді:

$$I_p = Z - D_p$$

де I_p — інвестиційні ресурси, що надходять у розпорядження фірм;

Z — загальна маса заощаджень, що надійшла на грошовий ринок;

D_p — сума приросту державних позик, розміщених на грошовому ринку.

Дотримання цієї рівності є необхідною передумовою збереження рівноваги на грошовому ринку, а отже — передумовою нормального

функціонування банків та інших фінансових посередників, оскільки формування кредитних ресурсів буде відповідати попиту на кредит.

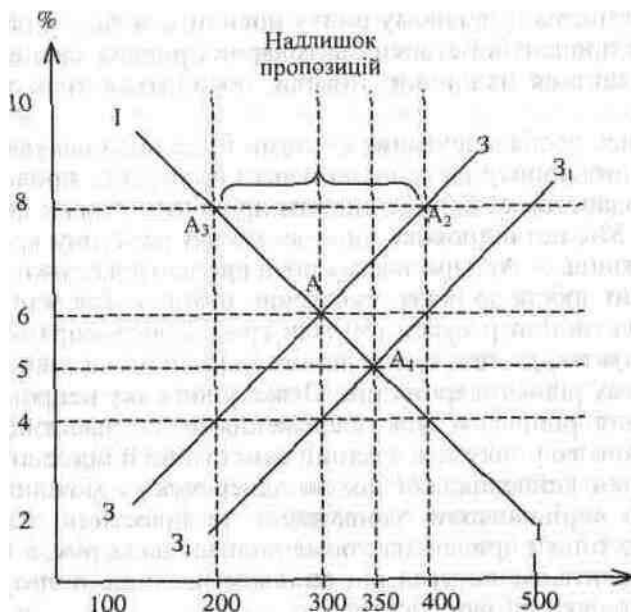
У проблемі «заощадження — інвестиції» важливе значення має не тільки нагромадження достатнього обсягу збережень у сімейному секторі, а й повна трансформація цих збережень в інвестиції. Грошовий ринок покликаний створити ефективний механізм такої трансформації.

Проте чи в змозі грошовий ринок справитися з цим завданням? Однозначної відповіді на це питання не дала ні західна, ні вітчизняна економічна наука. Представники різних економічних шкіл дають різні відповіді: монетаристи відповідають «так», а кейнсіанці — «ні».

Якщо визнати правоту монетаристів, треба погодитися з тим, що ринкова система має внутрішній механізм саморегулювання, здатний відвернути економічні кризи. Якщо ж визнати правоту кейнсіанців, то слід погодитися з тим, що ринкова економіка не здатна до саморегулювання і внутрішньо нестала, потребує постійного регулятивного втручання ззовні.

Монетаристи виходять з того, що грошовий ринок має механізм, який одночасно впливає на підприємців (фірми) та на сімейні господарства (фізичних осіб), стимулюючи перших і других інвестувати та заощаджувати рівновеликі маси грошових коштів. Таким механізмом є динаміка процентної ставки як плати за використання грошових заощаджень.

Зміна процентної ставки одночасно впливає як на заощадження (пропозицію), так і на інвестиції (попит), тільки в протилежних напрямках. Якщо ставка процента зростає, посилюється стимулювання заощаджень та розміщення їх на ринку, тому що на кожну заощаджену грошову одиницю власник одержить додатковий дохід. Одночасно послаблюється стимулювання інвестицій, бо зростуть витрати на кожну одиницю інвестицій. Розглянемо ці залежності на графіку кривих інвестицій та заощаджень .

Криві заощаджень та інвестицій

Як видно з наведеного графіка, зростання ставки процента (з 6 до 8%) одночасно викликає зміщення точки А в позицію А₃ по кривій заощаджень (З₃), що відповідає зростанню суми заощаджень з 300 млн до 400 млн грн., і в позицію А₃ по кривій інвестицій, що відповідає скороченню обсягу інвестицій з 300 до 200 млн грн. Одночасно виникне надлишок пропозиції грошей у розмірі 200 млн грн., який призведе до зростання втрат сімейних господарств та банків від бездохідного утримання зайвих заощаджень та депозитів. Тому всі суб'єкти ринку (фірми, сімейні господарства та банки) будуть зацікавлені в зниженні ставки процента до попереднього рівноважного рівня — позиція А, якій відповідає ставка 6%, а також обсяги заощаджень та інвестицій на суму 300 млн грн. Отже, ринок самостійно відновлює попередню рівновагу попиту і пропозиції.

Якщо з якихось причин обсяг заощаджень зросте незалежно від зміни процентної ставки з 300 млн до 350 млн грн., крива заощаджень зміститься в позицію З₃і, а місце її перетину з кривою інвестицій зміститься вправо і вниз (А₁). Виникне надлишок пропозиції грошей в розмірі 50 млн грн., який при збереженні попередньої ставки (6%) призведе до порушення рівноваги економічної системи: на грошовому ринку посилиться тиск у напрямку

зниження процентної ставки, на товарних ринках зменшиться попит і з'явиться надлишок товарів, посиляться тиск у бік зниження цін.

Проте процес розбалансування системи буде продовжуватися недовго. Дефіцит попиту на грошові кошти примусить продавців (сімейні господарства та банки) знизити процентні ставки до нового рівня — 5%, що відповідає новому місцю перетину кривих попиту і пропозиції— A_1 . При такому рівні процентної ставки інвестиційний попит зросте до рівня пропозиції, тобто до 350 млн грн. Додаткові інвестиційні ресурси (50 млн грн.) будуть спрямовані на ринок продуктів, де теж зросте попит і відновиться рівновага на попередньому рівні товарних цін. Отже, у випадку непроцентного порушення рівноваги між збереженнями та інвестиціями механізм грошового ринку теж здатний самостійно її відновити.

Представники кейнсіанської школи заперечують можливість автоматичного вирівнювання заощаджень та інвестицій на тій підставі, що не тільки процентна ставка впливає на їх рух, а й сама ставка процента змінюється під впливом не лише попиту на інвестиції та пропозиції заощаджень.

Ключовий аргумент кейнсіанців полягає в тому, що рішення про заощадження і про інвестиції приймають різні економічні суб'єкти, які керуються різними цілями і міркуваннями.

Рішення про зміну заощаджень приймають мільйони сімейних господарств, кожне з яких керується своїми власними інтересами, які можуть бути зовсім не пов'язаними з рухом процентної ставки. З іншого боку, рішення про інвестування приймають мільйони підприємців (фірм), кожний з яких керується насамперед можливістю одержати прибуток. Ставка процента інтересує інвестора лише у зв'язку з визначенням затрат на реалізацію інвестиційного проекту. Зміна заощаджень населення їх може зовсім не цікавити.

Більше того, кейнсіанці вважають, що заощадження населення — не єдине джерело інвестиційних ресурсів. Ними можуть бути гроші «поточної

каси» населення, позички кредитних установ, нагромадження самих фірм і навіть ресурси уряду. Використання цих джерел розширює обсяги інвестицій за межі заощаджень сімейних господарств.

Незважаючи на логічність цих доказів кейнсіанців, в цілому їх позиція має істотні вади.

По-перше, не правомірна вимога кейнсіанців, щоб на грошовому ринку на боці попиту і на боці пропозиції виступали одні і ті ж самі суб'єкти і щоб вони керувалися однаковими міркуваннями у своїх економічних рішеннях. Подібного збігу немає на жодному іншому ринку, у тому числі й на товарних. Проте економічна наука визнає, що «невидима рука» ринкового механізму вирівнює попит і пропозицію на цих ринках.

По-друге, не можна погодитися з твердженням кейнсіанців, що між суб'єктами заощаджень та суб'єктами інвестицій немає зв'язку, що це принципово різні економічні групи. У ринковій системі переважає приватна власність, отже власниками фірм як суб'єктів інвестицій є, зрештою, фізичні особи — суб'єкти сімейних господарств, що формують заощадження.

По-третє, ретельнішого аналізу потребує посилення кейнсіанців на те, що інвестиції фінансуються не тільки із заощаджень, а й з інших джерел. Передусім слід уточнити, який зміст вкладається в поняття інвестицій та заощаджень у контексті даного аналізу.

Під інвестиціями мають на увазі чисті інвестиції, тобто без частини, профінансованої за рахунок амортизаційних коштів.

Під заощадженнями розуміють ту частину поточних доходів, яка не використана на сплату податків та на поточні потреби сімейних господарств. Заощадження в такому розумінні могли бути і в секторі «фірми», проте ми їх умовно переключили в сектор «сімейні господарства», які є власниками фірм. Подібні збереження могли бути і в секторі «уряд», якби доходи бюджету перевищували його витрати. Але це означало б, що через податки у сімейних господарств допущені надмірні вилучення доходів, що зменшило потік заощаджень. Тому логічно суму заощаджень сімейних господарств при

зіставленні її з інвестиціями збільшити на суму бюджетних заощаджень, якщо вони мають місце. Проте наявність таких заощаджень — скоріше виняток з правила, і від них можна абстрагуватися при аналізі зв'язку заощаджень та інвестицій у реальній дійсності.

Викликає сумнів і посилення кейнсіанців на поточну касу як можливе джерело розбалансування інвестицій та заощаджень. Адже поточна каса теж формується як перевищення поточних доходів над витратами і повинна враховуватися у сумі заощаджень у прийнятому їх трактуванні.

Отже, інвестиції в чистому вигляді і сукупні заощадження (за винятком залучених через державні позики) — явища порівнянні.

Кейнсіанці посилаються також на втручання банків у потік «заощадження — інвестиції», яке ніби-то порушує їх рівновагу, бо заощадження можуть спрямовувати на погашення раніше одержаних банківських позичок чи банки можуть фінансувати інвестиції за рахунок емісії. Проте й у цьому твердженні є слабкі місця.

Саме по собі втручання банків у потік «заощадження — інвестиції» на грошовому ринку не вносить у нього суттєвих змін, бо банки тут — лише посередники: скільки заощаджень мобілізували в депозити, стільки й видали інвестиційних ресурсів.

Не змінює цього положення використання частини заощаджень для погашення позичок, адже процеси видачі і погашення позичок здійснюються одночасно і безперервно. Тому погашення позички лише вивільняє у банків кошти для нових інвестицій. Часові розбіжності тут можуть бути короткостроковими та незначними, і від них можна абстрагуватися.

Більш складним є втручання банків у потік «заощадження — інвестиції» через емісійну діяльність.

Якщо видача позичок та інвестиційні вкладення банків за рахунок емісії здійснюються в незначних розмірах, то порушення рівноваги в цьому потоці буде незначним і вона може відновитися самостійно. Додатковий приріст інвестицій активізує попит та виробництво, що спричинить приріст

національного продукту та заощаджень. Приріст останніх послугує джерелом погашення емісійних позичок і відновлення рівноваги інвестицій та заощаджень.

Надмірне використання банками емісійного джерела кредитування та інвестування неминуче призведе до тривалого і відчутного порушення рівноваги грошового ринку. Відбудеться шокове підвищення попиту на товарних ринках, за яким не зможе встигнути зростання пропозиції. Приріст ВВП, доходів і заощаджень не буде достатнім, щоб забезпечити погашення емісійних кредитів. В обороті залишаться надлишкові гроші, які будуть провокувати інфляцію.

Отже, можливості емісійного втручання банків у потік «заощадження — інвестиції» надто обмежені їх інфляційними наслідками і тому не можуть слугувати вагомим аргументом для заперечення здатності грошового ринку до саморегулювання.

Визначення взаємозв'язку потоків інвестицій та заощаджень має не тільки теоретичне, а й практичне значення і повинно враховуватися при розробленні та реалізації всіх напрямів економічної політики держави.

По-перше, банківська система у своїй грошово-кредитній політиці має виходити з того, що економічні межі її кредитно-інвестиційної діяльності визначаються національними заощадженнями, до яких, крім сімейних заощаджень, включаються заощадження фірм та бюджетної системи. Порушення цієї межі загрожує порушенням економічної рівноваги та інфляцією.

По-друге, у своїй економічній і соціальній політиці держава повинна виходити з того, що таке важливе завдання, як нарощування інвестицій, має вирішуватися в нерозривній єдності з нарощуванням заощаджень. Щоб інвестиційний процес в економіці країни розвивався успішно, так само активно й успішно повинні формуватися заощадження. Політика сприяння заощадженням стає одним із пріоритетних напрямів економічної політики в цілому і політики доходів зокрема.

По-третє, взаємозв'язок «інвестиції — заощадження» повинен враховуватися в бюджетно-фіскальній політиці держави. При розподілі національного доходу вилучення податків передує формуванню заощаджень, тому зміни в оподаткуванні викликають зрушення в заощадженнях, а отже — впливають на інвестиції.

Бюджетний дефіцит впливає на процес «заощадження—інвестиції» через механізм монетизації дефіциту. Урядові позики для покриття дефіциту зменшують масу заощаджень, які спрямовуються на інвестиції. Цей процес дістав назву «ефект витіснення інвестицій».

Тема 5. Грошові системи, їх елементи

Питання для розгляду.

1. Поняття грошової системи.
2. Елементи грошової системи.
3. Основні типи грошових систем.
4. Грошова система України, її еволюція.

1. Поняття грошової системи

Грошова система — це форма організації грошового обороту в державі, яка створилася історично і закріплена законодавчо.

Ці закони визначають основні принципи, правила, нормативи та інші вимоги, що регламентують відносини між суб'єктами грошового обороту. Враховуючи надзвичайно важливу роль грошових відносин в економічному житті суспільства, в усіх країнах, незалежно від їх устрою, формування грошових систем здійснюють центральні органи влади. Місцеві органи влади, навіть у країнах з федеративним устроєм, по суті усунені не тільки від формування грошових систем, а й від контролю за функціонуванням їх окремих елементів.

З огляду на те, що організація грошового обороту здійснюється за участі банків, а забезпечення нормального функціонування кредитних грошей є одним з основних завдань банківської системи, грошова система формується і функціонує на базі банківської системи і може розглядатися як складова останньої. Тому в багатьох країнах правові норми, що формують грошову систему, визначаються безпосередньо в банківському законодавстві, насамперед у законах, що регламентують діяльність центральних банків. Більше того, відповідно до цих законів центральним банкам надаються широкі повноваження з регулювання грошового обороту. Тому є всі підстави вважати центральний банк інституційним центром грошової системи. Йому

належить вирішальна роль у забезпеченні ефективного функціонування грошової системи країни.

За сферою охоплення економічних відносин грошова система — явище надзвичайно широке, адекватне всьому грошовому обороту. Усі грошові потоки, незалежно від сфери економіки, яку вони обслуговують, та форми, в якій здійснюються, є об'єктами регулятивного впливу грошової системи. Тому в складі грошової системи можна виділити окремі, відносно самостійні підсистем:

- системи безготівкових розрахунків;
- валютної системи;
- системи готівкового обігу.

Кожна із названих підсистем має свій особливий об'єкт регулятивного впливу, який обмежується певною формою чи сферою грошового обороту.

Оскільки грошова система кожної країни визначається її внутрішнім законодавством, саме явище грошової системи постає на поверхні як суто національне.

Кожна держава формує свою власну грошову систему, намагаючись надати їй повну незалежність та здатність протистояти зовнішнім впливам, коли вони загрожують інтересам національної економіки. Наявність такої суверенної грошової системи є однією з ключових ознак політичної та економічної самостійності держави.

Особливо переконливо національно-державна обумовленість грошових систем проявилася в період становлення незалежних країн, що виникли на терені колишнього СРСР. Кожна з них, проголосивши свою політичну незалежність, по суті, одночасно заявила про вихід з єдиного рублевого простору, який регулювався іншою державою — Російською Федерацією, та про створення власних грошей та грошової системи. Однією з перших серед цих країн стала на шлях побудови власної грошової системи Україна.

Національно-державна обумовленість та призначення грошової системи повинні враховуватися урядами країн, коли вони приймають

рішення про реконструкцію своїх грошових систем у напрямі їх об'єднання. Таке об'єднання неминуче означає втрату істотного захисного механізму для національної економіки, яким є грошова система. Відмова від такого механізму економічно можлива лише за умови, що ці країни мають однакові за рівнем розвитку і структурою економіки та високодемократичні політичні устрої. Інакше виникне загроза втрат як для економічно слабких, так і економічно сильних країн, що об'єднуються. Про це переконливо свідчать великі труднощі, з якими зіткнулися країни — члени ЄС у об'єднанні своїх грошових систем в одну з єдиною валютою — євро. Усвідомивши значні загрози від об'єднання грошових систем країн з різним рівнем економічного розвитку та неможливість у визначені строки (1999 р.) ліквідувати ці відмінності, керівництво ЄС вирішило, що допустити до об'єднаної грошової системи можна тільки деякі країни-члени, котрі мають найменші відмінності в економічному та фінансовому становищі.

Загальнонаціональне призначення та особлива місія грошової системи у функціонуванні держави зумовлюють важливу роль історичного чинника, традицій, національних особливостей, економічного розвитку країни в її формуванні. Це проявляється не тільки в зовнішньому вигляді грошових знаків та монет, а й у більш складних і відповідальних елементах грошової системи, таких як масштаб цін, купюрність грошових знаків, організація розрахунків тощо. Завдяки цьому грошова система кожної країни має свої специфічні ознаки, які відрізняють її від грошових систем інших країн, забезпечують їм імунітет проти зовнішнього втручання.

Разом з тим у грошових системах різних країн є багато спільного. Це виявляється насамперед у однотипності методів регулювання грошових потоків та маси грошей в обігу, ідентичності інструментів регулювання грошового ринку тощо.

Ця спільність деяких рис грошових систем різних країн зумовлена однотипністю їх економічних систем, побудованих на ринкових засадах. Коли економічний розвиток забезпечив достатні умови для демонетизації

золота, країни з ринковою економікою досить одностайно відмовилися від системи золотого монометалізму і запровадили грошові системи, що базуються на кредитних грошах. Нині ці країни так само дружно запроваджують у своїх грошових системах обіг електронних грошей у вигляді платежів на основі сучасних електронних технологій.

2. Елементи грошових систем.

В складі грошових систем можна виділити кілька окремих елементів, кожний з яких законодавче зафіксований. Це:

- найменування грошової одиниці;
- масштаб цін;
- види та купюрність грошових знаків, які мають статус законного платіжного засобу;
- регламентація безготівкових грошових розрахунків;
- регламентація готівкового грошового обороту;
- регламентація режиму валютного курсу та операцій з валютними цінностями;
- регламентація режиму банківського процесу;
- державні органи, які здійснюють регулювання грошового обороту та контроль за дотриманням чинного законодавства.

Найменування грошової одиниці, як правило, пов'язується з історією країни. Коли молоді держави створюють нові грошові системи, назви для своїх грошових одиниць (національних валют) вони шукають у своїй історії чи в історії корінної нації відповідної країни. Так, зокрема, учинила й Україна. Нову національну валюту рішенням Верховної Ради України названо гривня. Таку назву мала грошова одиниця Київської Русі — високорозвинутої держави, яка існувала на території сучасної України в X—XI ст. Тим самим проведена своєрідна лінія зв'язку між сучасною і

колишньою українськими державами, що підтверджує закономірний характер відновлення держави Україна.

Масштаб цін являє собою купівельну спроможність грошової одиниці даної країни.

В епоху, коли гроші мали натурально-речову форму, зокрема золота та срібла, масштаб цін установлювався державою шляхом визначення вагового вмісту металу в грошовій одиниці. Визначена таким чином величина грошової одиниці була важливим елементом системи ціноутворення. Адже купівельна спроможність таких грошей не могла істотно відхилитися від вартості їх офіційного металевого вмісту. Тому, змінюючи величину останнього, держава могла змінювати загальний рівень цін.

У сучасних умовах, коли в обігу перебувають нерозмінні на золото кредитні гроші, фіксація державою металевого вмісту грошової одиниці втратила сенс і скасована в усіх країнах. А масштаб цін утратив форму вагового вмісту металу в грошовій одиниці. Але чи зберігся взагалі масштаб цін як елемент грошової системи? І якщо зберігся, то в якій формі і як держава формує і використовує його як елемент грошової системи?

Про наявність масштабу цін сьогодні свідчать істотні відмінності в рівнях цін на одні й ті самі товари, виражені в грошових одиницях різних країн. Це є прямим свідченням того, що ціни визначені в різних масштабах, тобто в грошових одиницях різної величини.

Більше того, ціни в одній і тій самій грошовій одиниці можуть істотно змінюватися, якщо остання знецінюється, тобто зменшується її величина як масштаб цін.

У більшості випадків масштаб цін у сучасних умовах змінюється стихійно, незалежно від волі держави, під впливом інфляційних процесів в економіці. Уже не держава свідомо змінює масштаб цін з метою впливу на їх рівень, а стихійні процеси в ціноутворенні змінюють масштаб цін, новий рівень якого в подальшому впливає на ціноутворення.

Оскільки інфляційні процеси стали хронічним явищем, виникла загроза постійного зменшення масштабу цін, що негативно впливає на функціонування грошей як міри вартості та дійовість системи цін. Тому в довгостроковому плані підтримування масштабу цін на певному, відносно сталому рівні є важливим завданням кожної держави.

Вирішенню цього завдання сприяють насамперед державні заходи антиінфляційної політики. Проте ці заходи, пригнічуючи інфляцію, можуть тільки зупинити подальше скорочення масштабу цін, але не можуть відновити його попереднього — доінфляційного рівня. Ціни втрачають порівнянність у часі, здатність правильно виражати динаміку економічних процесів.

Послабити ці недоліки можна шляхом відновлення попереднього масштабу цін, що здійснюється шляхом деномінації, яка проводиться як елемент грошової реформи. Отже, проблема масштабу цін нині стала складовою більш загальної проблеми забезпечення сталості грошей і вирішується одночасно з нею.

При проведенні грошової реформи в Україні ступінь укрупнення масштабу цін (100 000 разів) був вибраний не випадково. Здавалося, що, запроваджуючи принципово нову грошову одиницю, Україна могла вибрати будь-який масштаб цін, не орієнтуючись на той, який був за часів входження її до складу СРСР. Адже світова практика свідчить, що успішно можуть функціонувати грошові системи з відносно малим масштабом цін (наприклад, в Японії та Італії) та з відносно великим (наприклад у Великобританії, Канаді, Австралії).

У ході підготовки грошової реформи в Україні активно дискутувалося питання, який масштаб цін вибрати. Були пропозиції запровадити малий масштаб цін, здійснивши деномінацію в 10,0 тис. разів. Пропонувалось також установити величину гривні на рівні долара США, а це означало, що ступінь деномінації мав би бути значно більшим. Але обидві пропозиції не

враховували історичної обумовленості формування масштабу цін і тому не були прийняті.

Найбільш повно відповідав цій вимозі масштаб цін, що складався при деномінації цін у 100 тис. разів. Оскільки обвальне зростання інфляції почалося з 1991 р., то масштаб цін 1990 р. можна було вважати кінцевою точкою в його історичному русі, перерваною смугою гіперінфляції. Тому логіка історичного підходу вимагала визначення розміру гривні на рівні масштабу цін 1990 р. З огляду на те, що індекс споживчих цін на початок 1996 р. зріс порівняно з 1990 р. приблизно в 126 тис. разів, а індекс оптових цін промисловості — у 87 тис. разів, деномінація в 100 тис. разів, по суті, відновлювала той рівень масштабу цін, яким він був у 1990р.

Проте повернення до передінфляційного масштабу цін не означає відновлення поточного рівня цін на окремі товари. В Україні склалася зовсім інша система цін і зовсім інший механізм ціноутворення, внаслідок чого співвідношення окремих цін істотно відрізняється від того, яким воно було до інфляції.

У проведеній в Україні роботі якраз і виявилась активна роль держави у формуванні масштабу цін в умовах функціонування нерозмінних на золото кредитних грошей.

Для зручності користування грошова одиниця поділяється на певну кількість частин, як правило, на 100. Закон визначає міру точного поділу та назву кожної частини.

Види та купюрність грошових знаків визначає вищий законодавчий орган, який надає їм статус законного платіжного засобу, тобто покладає на державу відповідальність за їх забезпечення. Усі інші платіжні засоби такого статусу не мають.

Якщо ж чинне законодавство дозволяє обіг небанківських платіжних засобів, наприклад векселів, чеків, то воно визначає умови їх обігу, відповідальність емітентів цих засобів та механізм реалізації такої відповідальності. Держава не несе відповідальності за їх забезпечення.

Крім видів грошових знаків, законодавство держави визначає також їх купюрність. Правильно встановлена розмірність номіналів банкнот та розмінної монети насамперед створює значні зручності учасникам платіжного обороту. Водночас висока частка великих купюр забезпечує економію на друкуванні грошових знаків. Проте наявність великих купюр робить готівку вразливішою для фальшування, зручнішою для обслуговування незаконних, тіньових операцій. Якраз з цієї причини держави уникають випуску купюр надто великих номіналів.

В Україні після грошової реформи 1996 р. в обіг випускаються банківські білети номіналом 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 та 200 гривень, а також розмінна монета 1, 2, 5, 10, 25, 50 копійок.

Регламентація готівкового та безготівкового обігу, режиму валютного курсу та операцій з валютними цінностями, інших елементів грошової системи більш детально буде розглянуто в наступних темах.

3. Основні типи грошових систем

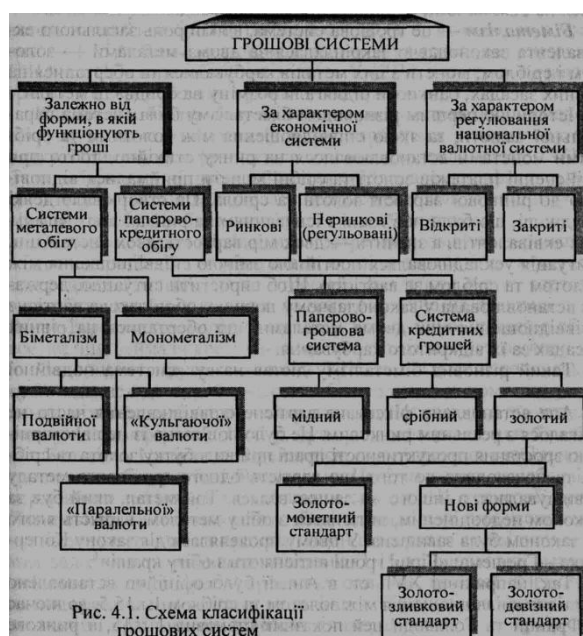
У результаті еволюції товарного господарства та властивих йому економічних відносин грошові системи поступово змінювалися, набували різних форм, які можна класифікувати за кількома критеріями.

Металеві грошові системи історично виступали у формах біметалізму та монометалізму. В епоху первісного накопичення капіталу (XVI — XVIII ст.) грошові системи, як правило, базувалися на біметалізмі, що виник ще за часів феодалізму.

Біметалізм — це грошова система, в якій роль загального еквівалента законодавче закріплюється за двома металами — золотом і сріблом; монети з цих металів карбувалися та оберталися на рівних засадах, банкноти підлягали розміну на обидва ці метали.

Історично першим різновидом біметалізму була система паралельних валют, за якою співвідношення між золотими та срібними монетами

встановлювалося на ринку стихійно, тобто при здійсненні платежів золоті та срібні монети приймалися відповідно до ринкової вартості золота та срібла.

Це створювало деякі труднощі, що були пов'язані з існуванням на ринках двох загальних еквівалентів, а значить —двох мір вартості, двох систем цін. Ситуація ускладнювалася постійною зміною співвідношення між золотом та сріблом за вартістю. Щоб спростити ситуацію, держава встановлювала у законодавчому порядку обов'язкове вартісне співвідношення між двома металами, що оберталися на рівних засадах за їх відкритого карбування.

Такий різновид біметалізму дістав назву «система подвійної валюти». Але встановлене фіксоване вартісне співвідношення часто не збігалось з реальним ринковим.

Це було пов'язано із нерівномірністю зростання продуктивності праці при видобутку золота та срібла та призводило до того, що вартість одного грошового металу завищувалася, а іншого — занижувалася.

Той метал, який був за законом недооціненим, витіснявся з обігу металом, вартість якого за законом була завищена. У цьому проявлялася дія закону Коперника—Грешема: «Гірші гроші витісняють з обігу кращі». (На це

явище вперше звернув увагу польський учений Н. Коперник, а сформулював як закон Т. Грешем—державний діяч та фінансист Англії XVI ст.)

Так, наприкінці XVII ст. в Англії було офіційно встановлено вартісне співвідношення між золотом та сріблом 1 : 15,5, водночас у Франції та Голландії цей показник становив 1 : 15, а ринкове вартісне співвідношення між зливками золота та срібла — 1 : 14,9. Таким чином, в Англії вартість золота за законом була завищена на 4%. Тому вигідніше було платити золотом, бо платник при цьому отримував економію у розмірі 4% від суми платежу. Як наслідок, срібні монети вилучалися з обігу. Вони переплавлялися у зливки та вивозилися за кордон з метою купівлі золотих злиwkів для перекарбування їх у монети для обігу. Саме цим пояснювався той факт, що за 15 років — з 1702 до 1717 р. — в Англії золотих монет було накарбовано за вартістю у 32 рази більше, ніж срібних.

На початку XIX ст. у США офіційне співвідношення між золотом та сріблом було встановлено 1:16, а в європейських країнах — 1:15,6. Тому недооцінене за законом срібло вивозилося з США до Європи в обмін на золото. У США з обігу вилучалося срібло, а в європейських країнах — золото.

Різновидом біметалізму була так звана система «кульгаючої» валюти, за якою один з видів монет карбується у закритому порядку. Прикладом є французька грошова система, коли у 1873 р. було заборонено вільне карбування срібла, але за 5-франковими срібними монетами залишилася необмежена сила законного платіжного засобу. Це була спроба врятувати біметалізм.

Однак біметалізм не відповідав потребам розвинутого ринкового господарства, бо використання як міри вартості двох металів суперечило суті цієї функції грошей. Загальною мірою вартості може бути лише один метал, до чого фактично на практиці й дійшли. Із розвитком капіталізму місце повноцінних грошей в обігу все частіше займали кредитні гроші та безготівкові розрахунки.

На початку другої половини XIX ст. кілька європейських країн вдалися до спроби зберегти біметалізм з допомогою укладання міжнародної угоди — так званого Латинського монетного союзу. На конференції 1865 р. була укладена угода між Францією, Бельгією, Італією та Швейцарією для підтримки стабільності грошового обігу на базі біметалізму. Це була перша спроба міждержавного регулювання грошових систем. На території країн Латинського монетного союзу зберігалися вільне карбування монет із золота та срібла при підтриманні твердого співвідношення між золотими та срібними монетами (1:15,5), однаковий металевий вміст (вага та проба) грошових одиниць, вільний обіг монет одних країн-членів на територіях інших. Такий союз мав зміцнити позиції країн-членів відносно інших європейських країн, насамперед Великобританії та Німеччини. Але він проіснував не довго. Знецінення срібла наприкінці XIX ст. через здешевлення його виробництва призвело до того, що фактичне ринкове співвідношення золотих та срібних монет за вартістю становило 1 : 20, 1 : 22. Як наслідок, недооцінені за законом золоті монети почали переходити зі сфери обігу до скарбів. Це врешті-решт призвело до розпаду Латинського монетного союзу. У 1878 р. вільне карбування срібла у країнах союзу було заборонено і всі ці країни перейшли до золотого монометалізму.

Монометалізм — грошова система, за якої роль загального еквівалента виконує один метал: золото (золотий монометалізм) або срібло (срібний монометалізм), при цьому в обігу функціонують монети та знаки вартості, розмінні на грошовий метал.

У міру розвитку капіталістичного господарства біметалізм поступається монометалізму, а срібний монометалізм — золотому. Срібний монометалізм існував у Росії в 1843—1852 рр., в Індії — в 1852—1893 рр., у Голландії — в 1847—1875 рр.

Англія першою перейшла до золотого монометалізму наприкінці XVIII ст. — на початку XIX ст. В останній третині XIX ст. з'явилися умови для широкого запровадження золотої валюти. Завдяки своїй портативності

(більш висока вартість та значно менша вага, ніж у срібних монетах) золоті монети були придатнішими для обігу. Золотий монометалізм було введено в Німеччині—у 1871—1873 рр., у Швеції, Норвегії та Данії—у 1873 р., у Франції — у 1876—1878 рр., в Австрії — у 1892 р., в Росії та Японії — у 1897 р., у США — в 1900 р.

Золотий монометалізм існував у кількох формах: золотомонетного стандарту, золотозливкового стандарту і золотодевізного стандарту.

Класичною формою вважається золотомонетний стандарт, при якому:

— золото виконувало всі функції грошей;

— в обігу перебували золоті монети та банкноти, розмінні на них.

Уведення в обіг золотих монет не викликало ажіотажного попиту на них.

Навпаки, їх часто намагалися позбутися як незручних в обігу;

— відкрите карбування монет із фіксованим золотим вмістом. Золотий вміст англійського фунта стерлінгів дорівнював 7,32 г, долара — 1,5 г, франка — 0,29 г, марки — 0,35 г, російського рубля — 0,77 г;

— вільний рух золота та іноземної валюти між країнами, внаслідок чого відхилення валютних курсів від валютних паритетів відбувалося лише в межах «золотих точок».

Залежно від установленого законодавством порядку забезпечення банкнот золотом розрізняється кілька систем банкотної емісії.

Англійська система банкотної емісії полягала в такому:

1. Законодавство фіксувало максимальний контингент незабезпеченої — фідучіарної — емісії. Згідно з актом 1844 р. цей контингент установлювався для Банку Англії в розмірі 14 млн ф. стерлінгів.

2. Для решти банкотної емісії, яка законом не лімітувалася, обов'язковим було 100-процентне металеве покриття.

Французька система банкотної емісії, яка була введена у 1870 р., передбачала:

1. Законодавче встановлювався загальний максимум банкотної емісії.

2. Ніяких обов'язкових норм металевого покриття не встановлювалося.

Німецька система банкотної емісії за законом 1875 р. зводилася до такого:

1. У законодавчому порядку фіксувався максимальний контингент не забезпеченої золотом емісії.

2. Законодавство дозволяло випуск не забезпечених золотом банкнот понад установлений максимум, але така додаткова емісія обкладалася 5-процентним податком.

3. Не менш як $1/3$ загальної суми банкнот мала забезпечуватися золотим запасом.

Американська система банкотної емісії, що була введена згідно з Федеральним резервним актом 1913 р., характеризувалася тим, що:

1. Установлювалася мінімальна норма металевого покриття всієї банкотної емісії у розмірі 40%, решта підлягала забезпеченню комерційними векселями.

2. Не встановлювалося будь-якого максимального контингенту ані для фідучіарної емісії, ані для банкотної емісії в цілому.

Російська система забезпечення банкотної емісії за законом 1897 р. полягала в такому:

1. Золоте забезпечення повинно було становити не менш ніж 50% загальної суми емісії кредитних білетів Державного банку за умови їх випуску на суму не більше за 600 млн крб.

2. Емісія понад установлену суму потребувала 100-процентного золотого забезпечення.

Золотомонетний стандарт являв собою найбільш стабільну, саморегульовану грошову систему. Саморегулювання виходило з адекватності вартості, яку виражали вказані гроші в обігу, вартості металу, який містився в монетах і міг бути одержаний в обмін на банкноти. Завдяки вільному обігу, відкритому карбуванню золотих монет та необмеженому обміну банкнот на золото маса грошей в обігу стихійно пристосовувалася до потреб обігу в них через механізм скарбу. У періоди спаду виробництва та

товарообороту зменшувалася потреба в грошах, вони вилучалися з обігу, перетворюючись на скарб. При розширенні товарообороту гроші надходили зі скарбу до сфери обігу. Саме у такий спосіб відбувалося регулювання маси грошей в обігу.

Стабільність національних грошей, стабільність валютних курсів сприяли розвиткові капіталізму, вільного ринку, кредитних відносин, міжнародної торгівлі, руху капіталів та ін.

Функціонування золотомонетного стандарту вимагало наявності золотих запасів у центральних емісійних банках, які слугували резервним фондом внутрішнього обігу, забезпечували розмін банкнот на золото, були резервом світових грошей. Витрати держави на забезпечення обігу золотою монетою були значними. Для їх зменшення широко емітувалися банкноти, використовувалися безготівкові розрахунки. У процесі історичного розвитку співвідношення між золотими монетами в обігу та їхніми представниками — банкнотами — поступово змінювалося. Наприклад, у США, Великобританії і Франції воно дорівнювало у 1815 р. 3:1, у 1860 — 1:1, у 1885 — 1:3. До 1913 р. золоті монети становили 1/10 грошової маси. Але грошова система залишалася стабільною, бо зберігалися основні принципи золотомонетного стандарту.

У ході грошових реформ (1924—1929 рр.) повернення до золотого стандарту відбулося у двох нових формах — золотозливкового та золотодевізного стандартів.

Золотозливковий стандарт — це грошова система, за якої в обігу відсутні золоті монети та їх вільне карбування, обмін банкнот здійснюється лише на золоті зливки з певними обмеженнями.

У Великобританії ціна стандартного зливка вагою 12,4 кг дорівнювала 1700 ф. ст., у Франції ціна зливка вагою 12,7 кг — 215 тис. фр.

Згідно з золотодевізним стандартом також відсутній обіг золотих монет та їх вільне карбування, а обмін банкнот здійснюється на іноземну

валюту (девізи), яка обмінюється на золото. У такий спосіб зберігався непрямий зв'язок грошових одиниць 30 країн світу із золотом.

Золотозливковий та золотодевізний стандарти були грошовими системами без золотого обігу, тобто золото функцій обігу та платежу не виконувало. Саме тому ці стандарти називають «урізаними» формами золотого стандарту.

Остаточний крах золотого стандарту як грошової системи було прискорено економічною кризою 1929—1933 рр. Унаслідок неї золотий стандарт було скасовано в усіх країнах (у Великобританії, Німеччині та Японії— у 1931 р., у США — у 1933 р.).

Після світової кризи 1929—1933 рр. золотий стандарт певний час зберігався лише у країнах так званого «золотого блоку»:

Франції, Бельгії, Голландії, Швейцарії, Італії та Польщі. У 1935 р. від золотого стандарту відмовилися Бельгія та Італія, а в 1936 р. — усі інші країни. З того часу утвердилася система паперово-кредитних грошей. А єдина міжнародна валютна система, що базувалася на золотому монометалізмі, поступилася місцем валютним угрупованням — валютним блокам та зонам.

Системи паперово-кредитного обігу являють собою грошові системи, за яких обіг обслуговують грошові знаки (паперові або металеві), що не мають внутрішньої вартості. Такі грошові системи є регульованими, бо держава бере на себе зобов'язання щодо забезпечення сталості емітованих від її імені грошових знаків. Розрізняють паперові грошові системи та системи кредитних грошей, не розмінних на золото.

За паперової системи грошового обігу емісія грошових знаків, які мають форму казначейських білетів, здійснюється державним казначейством для покриття бюджетного дефіциту. У такому випадку емісія грошей не пов'язана з потребами товарного обігу, а визначається виключно необхідністю покриття дефіциту державного бюджету, що призводить до переповнення ними каналів грошового обігу та до їх знецінення. До таких

систем, як свідчить історія, країни, як правило, вдавалися за часів якихось екстраординарних подій, таких як війни, кризові явища.

У роки Першої світової війни зростання бюджетних дефіцитів, покриття їх позиками та емісією грошей спричинили надмірне збільшення грошової маси в обігу, що призвело до припинення вільного обміну грошових знаків на золоті монети. У цей час золотомонетний стандарт припинив своє існування у країнах, що брали участь у війні, та й у більшості інших країн (окрім США та семи латиноамериканських країн). Було припинено розмін банкнот на золото, заборонено його вивіз за кордон, громадянам заборонялося володіти золотом у монетарній формі, золото пішло у скарби, тобто відбувся перехід до паперових грошових систем.

По закінченні війни лише в США зберігався золотомонетний стандарт. У більшості країн зберігся інфляційний обіг паперових грошей, який існував тривалий час і після закінчення війни.

За нових історичних і політичних умов повернення до класичної золотомонетної форми було вже неможливим. Одна з причин цього — нерівномірність світових запасів золота. У той час, коли питома вага США у світових централізованих запасах "золота за 1913—1924 рр. зросла з 31,7 до 46%, питома вага європейських країн впала з 49,3 до 34%. Це значно ускладнювало поновлення золотомонетного стандарту.

Іншою причиною було прагнення держав до централізації золота як важливого військово-фінансового ресурсу на випадок нових війн. Тому навіть ті європейські держави, які мали порівняно великі золоті запаси (Англія і Франція), вживали заходи для того, щоб централізувати ці запаси, вилучити їх з обігу та зберігати у центральних банках.

З 30-х років ХХ ст. в усіх країнах утвердилася система кредитних грошей, не розмінних на золото. Сучасні гроші по суті — це кредитні гроші, які нерозривно пов'язані з господарським оборотом і реально відбивають його рух. Тобто сучасні гроші у своїй основній масі є не лише свідченням

вартості, титулом платоспроможності, а й реальним відбитком руху товарно-матеріальних цінностей, руху капіталу.

Характерними рисами сучасних грошових систем є такі:

- 1) утрата зв'язку із золотом унаслідок витіснення його з внутрішнього та зовнішнього обороту;
- 2) випуск грошей в обіг не тільки для кредитування господарства, а й для кредитування держави;
- 3) широкий розвиток безготівкового обігу та зменшення готівкового;
- 4) хронічна інфляція;
- 5) державне регулювання грошового обігу;
- 6) відміна офіційного золотого вмісту банкнот, їх забезпечення та розміну на золото;
- 7) розвиток інтеграційних процесів у сфері грошово-кредитних відносин.

Кредитний механізм емісії грошей базується на загальних принципах кредитування (поверненість, забезпеченість та ін.), що створює передумови для забезпечення сталості грошей шляхом формування спеціального механізму регулювання пропозиції грошей відповідно до потреб обороту в засобах обігу.

Нині в усьому світі емісія грошей монополізована державою, яка бере на себе зобов'язання забезпечувати сталість грошових знаків, що від її імені емітує центральний емісійний банк тієї чи іншої країни.

За певних умов кредитна природа банківських білетів може набувати формального характеру. Розлад економічного життя суспільства впливає на характер функціонування кредитно-фінансових установ. Відміна золотої конверсії, а потім і відмова від підтримання ринку цінних паперів неодноразово приводили до зближення кредитних та державних паперових грошей. Зберігаючи формальні ознаки кредитних грошей, банкноти емітувалися без будь-якого забезпечення. Однак це відбувалося лише в умовах повної дезорганізації економіки. Банківська система фактично

розпадалася, вона втрачала здатність регулювати грошові потоки. Наприклад, саме так сталося в період гіперінфляції 1918—1923 рр. у Німеччині, коли рейхсмарки формально залишалися банкнотами, але імперський банк-емітент фактично перестав бути центральним банком і перетворився в казначейську структуру уряду.

Випуск банкнот задля покриття бюджетного дефіциту змінює характер їх функціонування, призводить до непропорційного розбухання грошової маси в обороті, сприяє виникненню та поглибленню інфляційної ситуації.

Унаслідок значного зростання грошової маси в 1991—1993 рр. грошова система України мала характер паперовогрошової, коли за рахунок кредитів НБУ фінансувався весь дефіцит державного бюджету. Це був період повного розладу економіки, грошової та банківської систем. Інфляція у 1993 р. перевищила 10 тис. відсотків за рік.

Грошові системи залежно від ступеня втручання держави в економічні відносини можуть бути ринковими та неринковими;

Неринковим грошовим системам притаманне переважання адміністративних неринкових методів регулювання грошового обігу, що проявляється насамперед у штучному розмежуванні його на готівкову та безготівкову сфери. Такі грошові системи відповідали потребам адміністративно-командних економічних систем, що мали місце у колишніх соціалістичних країнах.

Для ринкових грошових систем характерним є переважання економічних методів та інструментів регулювання грошового обігу. Такі системи властиві країнам з економічними системами ринкового типу.

За характером регулювання національної валютної системи грошові системи можуть бути відкритими та закритими.

Для відкритих грошових систем характерним є мінімальне втручання держави у регулювання валютних відносин всередині країни, що виражається у дерегулюванні валютного ринку, повній конвертованості

валюти, ринковому механізмі формування валютного курсу. Таке можливе лише за умов достатнього розвитку та відкритості економіки країни.

Закриті грошові системи характеризуються наявністю значної кількості валютних обмежень, що проявляється в адміністративному регулюванні валютного ринку, неконвертованості валюти, штучному формуванні валютного курсу та ін. Такі грошові системи характерні для країн із закритою економікою.

4. Створення та розвиток грошової системи України.

Становлення України як незалежної, суверенної держави обумовило необхідність створення власної грошової системи. Організаційно-правові засади створення грошової системи України були закладені в Законі України «Про банки і банківську діяльність», ухваленому Верховною Радою України 20 березня 1991 р. Цим законом Національному банку України надавалося монопольне право здійснювати емісію грошей на території України та організовувати їх обіг, забезпечувати стабільність грошей, проводити єдину грошово-кредитну політику тощо.

Це означало, що ніякі інші органи нашої країни, а тим більше інших країн, не мали права втручатися в цю сферу. Відтак оборот грошей на нашій території ставав підвладним виключно органам української держави .

10 січня 1992 р. були запроваджені українські купоно-карбованці багаторазового користування як доповнення до рублевої грошової маси. Тобто в обороті одночасно опинилися два види валюти — попередні рублі, емісія яких перейшла від союзного уряду до Російської Федерації, та купоно-карбованці, право емісії яких було закріплено за НБУ. Весь безготівковий оборот продовжував обслуговуватися виключно попередньою, тепер уже російською, валютою — рублями.

Паралельне використання в 1992 р. двох валют— старої і нової — зумовлювалося рядом обставин:

— Центральний банк РФ ще з вересня 1991 р. перестав надсилати в Україну рублеву готівку, що спровокувало значні ускладнення в забезпеченні потреб обороту в готівці;

— на межі 1991—1992 рр. Україна вслід за Росією стала на шлях лібералізації цін, унаслідок чого середній рівень їх зріс майже десятикратне, що значно збільшило попит на готівку, якої Україна не могла отримати від Росії;

— Україна не мала в той час власної бази для виготовлення грошових знаків, а фінансове становище держави не давало змоги зразу замовити за кордоном достатню масу грошей, щоб швидко замінити ними старі гроші.

З огляду на ці обставини Україна, ще будучи в складі Союзу, почала готувати свої грошові знаки. Але статус союзної республіки не дозволяв їй мати власні гроші, і уряд пішов по шляху випуску допоміжних (до рубля) знаків — купонів, які, за визначенням, можуть бути тільки паралельними грошима.

Поступове, виважене запровадження нових грошей поряд зі старими відкривало можливість уникнути обвального перепопнення ними каналів обороту, не допустити швидкого знецінення, забезпечити їм певні конкурентні переваги порівняно з рублем. Тому спочатку купоно-карбованець котувався навіть вище від рубля. Наявність в обороті України рубля як російської валюти провокувала її накопичення і використання на російському ринку для закупівлі потрібних Україні сировинних та енергетичних ресурсів. Ці обставини давали підстави думати, що Україні вигідно мати дві валюти, і багато хто пропонував усіляко затягувати паралельний обіг рубля і купоно-карбованця.

Проте паралельний обіг рубля і купоно-карбованця не приніс Україні очікуваних позитивних наслідків. Навпаки, досить швидко виявилися значні недоліки двовалютної системи грошового обороту. Вона істотно ускладнювала управління внутрішнім готівковим обігом, організацію внутрішніх безготівкових розрахунків та зовнішніх розрахунків, насамперед

з Російською Федерацією. Незабаром купоно-карбованець втратив свої початкові переваги перед рублем і став швидко знецінюватися. Виникли помітні перебої у внутрішніх і зовнішніх платежах.

Конкретними чинниками, що ускладнювали стан грошового обороту на початку запровадження купоно-карбованця, були:

1. Обвальний спад виробництва під впливом лібералізації цін та розриву попередніх господарських зв'язків, скорочення державного замовлення. Тільки за січень 1992 р. обсяг промислового виробництва скоротився на 19,8%, у тому числі товарів широкого вжитку — на 28,1%, продуктів харчування — на 41,2%. Роздрібний товарообіг знизився на 61%. Усе це скорочувало попит на гроші, і частина наявних в обороті грошей виявилася зайвою, провокуючи зростання цін.

2. Вільне використання російського рубля на внутрішньому ринку України сприяло широкому відпливу товарів за межі України, підризу товарної основи внутрішнього грошового обігу. Тому уряд України змушений був перевести весь готівковий обіг на карбованцеву валюту і вилучити з нього рублеву валюту. Цей крок забезпечував повний контроль НБУ за сферою готівкового обороту. Проте він відкривав широкі можливості для використання емісії грошей для покриття фінансових потреб уряду, які в той час зростали надзвичайно швидко, що стало одним із головних чинників розкручування в Україні гіперінфляції.

3. З ініціативи РФ у середині 1992 р. у рублевій зоні була запроваджена система взаємозаліку через кореспондентські рахунки, відкриті в розрахунковому центрі при Центральному банку РФ. Унаслідок цього платежі між країнами рублевої зони були взяті під контроль Центральним банком РФ. Рубль втратив свій статус єдиної грошової одиниці, виникло кілька рублів — російський, український, білоруський тощо. Курс українського рубля щодо російського став швидко падати. Україна втратила будь-які переваги від використання в безготівковому обороті іншої валюти — рубля.

Повне запровадження карбованця в готівкову сферу при обслуговуванні безготівкового обороту виключно рублем призвело до механічного розриву єдиного грошового обороту на дві відокремлені частини. Перехід грошей із однієї частини в іншу вимагав обміну їх за валютним курсом. Виникла спотворена ситуація, за якої валютний курс грошей при використанні їх у готівковому та безготівковому оборотах роздвоївся. Це сприяло розвитку масових фінансових спекуляцій, пов'язаних з переведенням грошей з однієї форми обороту в іншу, впливу грошових капіталів з України за кордон, зокрема в Росію.

Президент України указом «Про реформу грошової системи України» від 12 листопада 1992 р. запровадив купоно-карбованець у сферу безготівкового обороту і вилучив з нього рубліві гроші. Нові гроші були названі «український карбованець», дістали статус тимчасових національних грошей і стали єдиним на території України засобом платежу. Український карбованець як тимчасові гроші взяв на себе левову частку фінансових негараздів перехідного періоду і виконав цим свою історично-жертвну місію. На ньому методом спроб і помилок будувалася національна грошова система України. Уведенням у загальний оборот українського карбованця завершився перший етап формування національної грошової системи України.

На другому етапі Національний банк України, спираючись на норми Закону України «Про банки і банківську діяльність» (1991 р.), відпрацьовував окремі елементи та організацію функціонування грошової системи. До основних напрямів та найбільш відчутних результатів розвитку грошової системи на цьому етапі можна віднести:

1. Розбудову власного емісійного механізму, який включає:
 - створення Банкотно-монетного двору НБУ, що має повний цикл високоякісного виробництва паперових грошей та монети;
 - розроблення дизайну, установлення номіналу, платіжних ознак, забезпечення системи захисту грошових знаків та монет;

— розроблення правил випуску в обіг, зберігання, інкасації, вилучення з обігу готівки, ведення касових операцій тощо.

2. Формування механізму регулювання НБУ пропозиції грошей, завданням якого є:

— відпрацювання механізму централізованого регулювання банківськими резервами;

— запровадження механізму рефінансування комерційних банків;

— розвиток операцій на відкритому ринку.

3. Розроблення методики та методології грошово-кредитної політики НБУ, накопичення досвіду практичного застосування інструментів грошово-кредитної політики, розмежування сфер застосування фіскально-бюджетної та грошово-кредитної політики.

4. Розбудова національної платіжної системи, що охоплює:

— створення системи електронних платежів на міжбанківському рівні;

— розроблення методичних та інструктивних документів щодо організації безготівкових розрахунків на міжгосподарському рівні;

— розроблення методичних та організаційних засад створення електронної системи масових платежів.

5. Формування механізму валютного регулювання, який включає:

— розвиток інфраструктури валютного ринку та формування методичних та організаційних засад здійснення операцій на ньому;

— порядок регулювання валютного курсу;

— створення механізму формування та використання золотовалютних резервів;

— формування звітності щодо платіжного балансу країни, здійснення його аналізу та прогнозування.

6. Розроблення та випробування на практиці спеціальних заходів з подолання гіперінфляції та регулювання інфляції.

Перелічені заходи дали можливість сформувати протягом 1993—1996 рр. правові та організаційні основи національної грошової системи ринкового

типу, яка спроможна була забезпечити належне управління грошовим оборотом відповідно до потреб економіки країни.

Новій ситуації, що склалася в управлінні грошовим оборотом, не відповідав статус тимчасової валюти, що зберігався за українським карбованцем. Тимчасові гроші не можуть належним чином виконувати одну з найважливіших функцій — функцію нагромадження. Це підриває інтереси економічних суб'єктів до накопичення грошей як джерела інвестування, стримує економічне зростання, знижує ефективність антиінфляційної політики, зміцнення державних фінансів. У зв'язку з цим особливої гостроти набуло питання запровадження в оборот постійної грошової одиниці — гривні.

25 серпня 1996 р. Президент України підписав Указ «Про грошову реформу в Україні», згідно з яким з 2 по 16 вересня 1996 р. з обороту був вилучений український карбованець і введена постійна грошова одиниця — гривня та її сота частина — копійка. Цим закінчився другий етап розбудови грошової системи України і розпочався третій.

На третьому етапі відбувається подальше вдосконалення механізмів та інструментів грошової системи, що були розроблені на попередньому етапі.

Важливою віхою тут стало прийняття Верховною Радою України в травні 1999 р. Закону «Про Національний банк України». Хоча в цьому законі безпосередньо про грошову систему мова не йде, проте ті функції НБУ, які становлять основу грошової системи, знайшли широке відображення. Це, зокрема, розділ IV «Грошово-кредитна політика», розділ V «Управління готівковим грошовим обігом», розділ VIII «Діяльність Національного банку щодо операцій з валютними цінностями». У них чітко виписані права та обов'язки НБУ щодо забезпечення стабільності національних грошей, регулювання грошового обороту, визначені методи та інструменти грошово-кредитної політики та інші види діяльності НБУ, що формують грошову систему країни.

Тема 6. Інфляція та антиінфляційна політика

Питання, які необхідно розглянути.

- 1.Сутність, причини, форми прояву інфляції.
- 2.Класифікація інфляції.
- 3.Соціально – економічні наслідки інфляції.
- 4.Антиінфляційне регулювання економіки.
- 5.Сутність та види грошових реформ.

- 1.Сутність, причини, форми прояву інфляції

Інфляція – надзвичайно складне соціально – економічне явище. Найчастіше її трактують як процес зростання цін.

Тоді виникає питання:

- чи є зростання цін єдиною ознакою інфляції?
- чи за всяких темпів зростання цін виникає інфляція?
- чи за всяких причин зростання цін можлива інфляція тощо?

Уже сам перелік поставлених запитань свідчить про те, що інфляцію неправомірно ототожнювати з простим підвищенням цін, що це складніше соціально-економічне явище. Досить сказати, що інфляція можлива і без зростання цін, якщо знецінення грошей набуває форми хронічного товарного дефіциту при фіксованих державою цінах. У цьому разі грошова одиниця формально може не знецінюватися, зате знецінюються в цілому грошові доходи економічних суб'єктів.

Не можна однозначно відповісти і на друге з поставлених вище запитань. Якщо зростання цін є короткочасним, наприклад сезонним, і змінюється наступним їх зниженням, то інфляційних наслідків воно не має.

Не зовсім коректно називати інфляцією і процес тривалого та повільного підвищення цін, коли воно дає можливість економічним суб'єктам легко компенсувати свої втрати підвищенням ефективності своєї діяльності.

Ще більш складним і дискусійним є третє запитання. Одні економісти вважають, що тільки те зростання цін може розглядатися як інфляційне, яке спричинене надмірним випуском неповноцінних грошей.

Найбільш послідовно і повно цей підхід до визначення сутності інфляції розвивають представники монетаристської теорії. Зокрема, М. Фрідман без будь-яких застережень стверджує, що «інфляція завжди і всюди є грошовим феноменом». Сутність інфляції він ототожнює з високими темпами зростання пропозиції грошей, яке провокує зростання попиту і цін, а в зростанні цін убачає її прояв.

Де які економісти вважають, що зростання пропозиції грошей не завжди призводить до інфляції, і шукають більш глибокі її причини, такі як, наприклад, зростання витрат виробництва. Джерела інфляції вони переміщують углиб економіки, а розбухання пропозиції грошей з причини перетворюють у наслідок інфляції. Виходить так, що зростання витрат виробництва нібито безпосередньо спричинює зростання цін, а останнє зумовлює збільшення маси грошей в обороті і переповнення нею каналів обороту. Сама економіка оголошується інфляційною, і зростання цін та інфляція стають неминучими, незалежними від монетарної політики держави.

Інфляція – складне соціально – економічне явище, пов'язане з диспропорціями в різних галузях народного господарства, яке зовні проявляється в підвищенні рівня цін, зростанні товарного дефіциту, зменшенні валютного курсу національної грошової одиниці, тощо.

Як відомо, поступове зростання цін спостерігається протягом усієї історії розвитку товарного виробництва і ринку. В епоху функціонування повноцінних грошей воно зумовлювалося псуванням монет або зниженням вартості золота, чи першим і другим одночасно. Проте відбувалося воно

надзвичайно повільно і поступово, було майже непомітним протягом одного людського життя.

Помітного суспільного «звучання» зростання цін набувало в умовах запровадження нерозмінних паперових грошей, коли переставав діяти механізм автоматичного забезпечення сталості грошей. Ці процеси стали привертати до себе пильну увагу науковців і практиків, які розгледіли в ньому складне економічне явище і назвали його «інфляція» (від лат. inflation — здуття).

Уперше термін «інфляція» почав вживатися в 70-ті роки ХІХ ст. стосовно до грошового обігу в Північній Америці, переповненого паперовими знаками, які випускалися для ведення громадянської війни. З того часу він широко ввійшов у наукову літературу і практичний лексикон.

Форми прояву інфляції поступово змінювалися в міру розвитку грошових систем та самих грошових форм. На початку виникнення паперових грошей, коли вони тільки відірвалися від розмінних на золото банкнот, а на руках у суб'єктів обігу були ще повноцінні монети, першою ознакою інфляції став лаж на золото, тобто підвищення ціни на золоті монети в паперових грошах порівняно з їх номінальною вартістю.

Відповідно до зростання лажу посилювався процес зменшення реальної вартості грошової одиниці порівняно з її номінальним золотим вмістом, який називається дизажіо.

Головною формою прояву інфляції в сучасних умовах стало знецінення грошових знаків відносно вартості звичайних товарів, тобто падіння їх купівельної спроможності. Якщо поглиблюється розрив між рівнями цін на внутрішньому ринку країни та на ринках інших країн, виникає знецінення національних грошей відносно іноземної валюти. Це призводить до зниження валютного курсу національних грошей, що теж є проявом інфляції. Якщо держава вводить обмеження на зростання цін, то інфляція не зникає, а набуває форми широкомасштабного товарного дефіциту.

Після загальної демонетизації золота інфляція зі спорадичного явища перетворилася в хронічне, властиве, по суті, всім країнам.

Відмінності спостерігаються лише в рівнях інфляції, її причинах та наслідках. В одних країнах вона має незначний рівень, її перебіг керований і має позитивний вплив на економіку, а в інших цей перебіг некерований, досягає гіпервисоких рівнів і призводить до тяжких руйнувань в економіці та соціальній сфері.

Закономірності інфляційного процесу.

Інфляція не виникає раптово, а розвивається поступово як тривалий процес, який можна розділити на кілька стадій. Відрізняються ці стадії співвідношенням темпів зростання пропозиції грошей і темпів їх знецінення.

На першій стадії темпи зростання пропозиції грошей випереджають знецінення грошей. Таке співвідношення і його тенденція зумовлюються кількома причинами.

1. Надмірна пропозиція грошей поглинається оборотом за рахунок уповільнення їх обігу. Суб'єкти ринку певний час не відчувають надмірності в обігу грошей і використовують їх для нагромадження чи збереження.

2. Зростання грошових нагромаджень і збережень у період, коли не виявилася тенденція до знецінення грошей, посилює стимули активізації підприємництва, товарно-грошових відносин, підвищення продуктивності праці, що призводить до розширення виробництва та реалізації товарів і поліпшення співвідношення між попитом і пропозицією на товарних ринках.

На другій стадії інфляції темпи знецінення грошей випереджають темпи зростання їх пропозиції. Це зумовлюється такими чинниками:

1. У певний момент власники грошових нагромаджень починають розуміти їх надмірність і пред'являють на ринок для купівлі товарів. Це прискорює швидкість руху грошей що рівноцінно збільшенню їх кількості в обігу.

2. Одночасно зменшується відплив у нагромадження нової емісії грошей, унаслідок чого ще більше зростає швидкість обігу всієї грошової маси;

3. Виникають бартерні операції, звужуючи товарну основу грошової маси в обігу;

4. Знецінення грошей призводить до відпливу робочої сили зі сфери виробництва у сферу спекулятивного обміну, що зумовлює падіння виробництва.

Унаслідок дії зазначених чинників з'являються так звані інфляційні очікування, коли економічні суб'єкти починають усвідомлювати неминучість майбутнього підвищення цін. Щоб уникнути пов'язаних з ним майбутніх втрат, вони починають негайно купувати товари не тільки для поточного споживання, а й для майбутнього. Для цього на ринок «викидаються» не тільки всі поточні доходи, а й заощадження попередніх періодів. Неминучим наслідком стає випереджаюче зростання рівня цін порівняно зі зростанням грошової маси

Вимірювання інфляції.

Зростання рівня цін не рівнозначно поняттю “інфляційне зростання цін”, оскільки ціни на товари можуть зростати і завдяки покращенню якості товарів та послуг.

На сьогоднішній день нема єдиного статистичного показника, за допомогою якого можливо відділити одна зростання цін від іншого. Тому адекватна оцінка інфляції можлива тільки з використанням розгорнутої системи показників.

Точно виміряти відкриту цінову інфляцію можливо за допомогою індексу цін за певний період — рік, квартал, місяць. На практиці може розраховуватися багато різних індексів цін. Проте для вимірювання інфляції найчастіше застосовується три їх види:

- індекс цін споживчих товарів (індекс споживчих цін);
- індекс цін на засоби виробництва (індекс цін виробників);

— індекс цін ВВП, або дефлятор ВВП.

Індекс споживчих цін (ІСЦ) характеризує зміну в часі загального рівня цін на товари і послуги, які купує населення для особистого споживання. Цей показник найчастіше використовується для характеристики інфляції, оскільки він досить точно виражає не тільки економічні, а й соціальні аспекти інфляції, зокрема її вплив на рівень життя населення, а тому його називають ще індексом вартості життя. ІСЦ широко застосовується в практиці регулювання державної фінансової і соціальної політики, аналізу і прогнозування цінових процесів, регулювання курсу національної валюти, вирішення правових спорів тощо.

Визначається ІСЦ за вартістю певного законодавчо зафіксованого набору товарів і послуг («споживчого кошика»), визначеного у ринкових цінах базового і поточного періоду.

Цей показник часто використовують при характеристиці інфляції попиту.

Розрахувати ІСЦ можна за формулою Ласпейреса:

$$\text{Іс.ц.} = \frac{\sum P_t Q_0}{\sum P_0 Q_0} \times 100$$

Де: P_t і P_0 – ціни одиниці товарів (послуг) відповідно звітного та базового періоду;

Q_0 – кількість товарів в базовому періоді.

Незважаючи на широке застосування ІСЦ, він не досить точно виражає інфляційний процес і його вплив на вартість життя. Річ у тім, що ІСЦ розраховується за фіксованим набором товарів, який залишається незмінним протягом тривалого часу. В умовах же інфляції населення часто замінює в споживанні товари, що найбільше подорожчали, дешевшими. Як наслідок, структура споживання істотно змінюється порівняно з тією, яка була

зафіксована при визначенні «кошика». Тому в умовах високої інфляції потрібно частіше змінювати структуру «споживчого кошика».

Індекс цін на засоби виробництва (цін виробника) характеризує зміну в часі загального рівня цін на засоби виробництва, які купують юридичні особи для виробничого споживання.

Цей індекс виражає зростання оптових цін, темпи якого не завжди збігаються з темпами зростання роздрібних цін, за якими визначається ІСЦ.

Індекс цін виробника чутливіший до зміни витрат на виробництво, ніж до зміни попиту. Тому його часто використовують при характеристиці інфляції витрат. Розраховується за тією – ж формулою Ласпейреса.

Дефлятор ВВП характеризує зміну в часі загального рівня цін на всі товари і послуги, що реалізовані кінцевим споживачам. Це найбільш широкий показник, який характеризує інфляційні зміни всіх цін. Тому дефлятор ВВП може помітно відхилятися від ІСП та ЩВ, оскільки він точніше враховує реальну структуру особистого і виробничого споживання, ніж попередні індекси. Визначити дефлятор ВВП можна за формулою агрегатного індексу цін Ласпейреса. Але в більшості країн світу використовується формула:

$$\text{ДВВП} = \frac{\sum P_t Q_t \text{ (номінальний ВВП)}}{\sum P_0 Q_t \text{ (реальний ВВП)}} \times 100$$

Де: P_t і P_0 – ціни одиниці товару (послуги) відповідно в поточному та базовому році;

Q_t – кількість товарів в поточному році.

Для розрахунку інфляції використовується індекс купівельної спроможності грошової одиниці, який показує, в скільки разів знецінилися гроші:

$$\frac{1}{I_{к.с.}} = \frac{1}{I_p}$$

Де: I_p – індекс цін .

Наприклад, якщо індекс цін склав 125%, тобто ціни зросли на 25% порівняно з якимось базовим рівнем, то купівельна спроможність грошової одиниці за цей же період зменшиться на 20%:

$$\frac{1}{1.25} = 0.8; \quad (1 - 0.8) \times 100 = 20\%$$

Цей показник може розраховуватися по відношенню до купівельної спроможності грошової одиниці поточного та базового періоду, наприклад:

База – поточний період: 2.128; 1.903; 1.529; 1.281; 1.000

База – базовий період: 1.000; 0.894; 0.719; 0.602; 0.470.

Виходячи з цього темп інфляції поточного року порівняно з базовим періодом розраховується двома способами: коли за базу береться поточний рік

$$T_{\text{інф. п}} = (I_{к.с.б.} - 1) \times 100$$

Наприклад: $T_{\text{інф.п.}} = (2.128 - 1.000) \times 100 = 112.8\%$.

Коли за базу береться базовий рік:

$$T_{\text{інф.б.}} = \frac{1 - I_{к.с.п.}}{I_{к.с.п.}} \times 100$$

Наприклад:

$$\text{Тінф.б.} = \frac{1 - 0.470}{0.470} \times 100 = 112.8\%.$$

Об'єктивне з'ясування причин інфляції має важливе значення для правильного розуміння самої її сутності, а також для розроблення ефективної антиінфляційної політики, яка повинна бути спрямована насамперед на подолання причин інфляції.

У найбільш загальному вигляді причини інфляції можна вивести з формули відомого «рівняння І. Фішера»

$$M \cdot V = Q \cdot P$$

Звідки:

$$P = \frac{M \cdot V}{Q}$$

Тобто зростання цін може бути спровокованим зростанням маси грошей (M), швидкості обігу грошей (V) і скороченням фізичного обсягу виробництва (Q). З огляду на те, що швидкість грошей визнається відносно стабільною, основними причинами зростання цін можуть бути збільшення M , зменшення Q чи обидва чинники одночасно. Амплітуда коливання Q визначається більш об'єктивними чинниками і тому є значно меншою, ніж амплітуда коливання M . Звідси ключовим, найбільш результативним чинником впливу на динаміку рівня цін є зміна маси грошей в обороті.

Ці положення покладені в основу так званої грошової теорії інфляції, якої дотримуються представники монетаристської школи. Найвідоміший представник сучасного монетаризму М. Фрідман єдиною причиною інфляції

вважає надмірну пропозицію грошей, завдяки чому збільшуються грошові доходи і платоспроможний попит.

З цим висновком у принципі погоджуються як монетаристи, так і кейнсіанці.

Розходження між ними починаються, коли аналізуються причини зростання пропозиції грошей. Монетаристи вважають, що збільшення пропозиції грошей визначається виключно грошово-кредитною політикою держави. Вона може спрямовувати її на досягнення таких цілей, за яких пропозиція (маса) грошей залишається незмінною і інфляція буде неможливою. Такими цілями є стабілізація цін та підтримання у рівновазі кон'юнктури ринку.

Якщо ж монетарна політика націлюється на забезпечення високої зайнятості та економічного зростання, то неминуче почне зростати пропозиція грошей і маса їх в обороті, що спричинить підвищення попиту і цін на товарних ринках, тобто інфляцію. Така монетарна політика набуває інфляційного характеру. Отже, за монетаристською концепцією, для розгортання в країні інфляційного процесу органи монетарного управління повинні проводити інфляційну монетарну політику, перш за все політику грошового стимулювання зайнятості й економічного зростання. Відмовившись від такої політики, вони зупинять інфляцію.

Монетарна політика може стати інфляційною також у випадку спрямування її на покриття бюджетного дефіциту за рахунок емісії грошей.

Кейнсіанці сьогодні принципово погоджуються з тезою монетаристів, що інфляція розвивається лише при тривалому зростанні пропозиції грошей, можливому за ліберальної грошово-кредитної політики. Вони вже не заперечують, що дія затратних чинників інфляції, які, на їхню думку, є ключовими, може призвести до безперервного і швидкого зростання цін лише за умови швидкого і тривалого зростання пропозиції грошей. Відмінність їхньої позиції від монетаристської полягає лише в тому, що ліберальну грошово-кредитну політику вони вважають передумовою

інфляції, а першопричинами — чинники, пов'язані зі збуренням витрат і пропозиції. Тому, на їхню думку, неможливо ефективно вирішити проблему стримування інфляції лише ужорсточенням монетарної політики, а потрібно «докопуватися» до першопричин її.

На перший погляд, ці розбіжності в поглядах монетаристів і кейнсіанців щодо причин інфляції можуть видатися несуттєвими, пов'язаними лише з політичними аспектами діяльності уряду. Насправді це не так. Ця відмінність має важливі практичні наслідки. З позиції монетаристів впливає той висновок для практики, що заходами жорсткої монетарної політики можна стримати інфляцію і створити сприятливі умови для того, щоб економіка самостійно могла подолати кризу. З позиції кейнсіанців можна зробити висновок, що монетарна політика не повинна заважати розв'язанню внутрішніх суперечностей економіки і мусить бути настільки ліберальною, наскільки це потрібно, щоб забезпечити пропозицію грошей на необхідному рівні. Тому прибічники кейнсіанських поглядів легко виправдовують емісію грошей для монетизації бюджетного дефіциту, підтримання високої зайнятості, зростання виробництва тощо. І уряди нерідко користуються таким виправданням, проводячи явно інфляційну політику, як це було в Україні в 1991—1993 рр.

Сучасна інфляція знаходиться під впливом як грошових так і не грошових факторів.

До грошових факторів відносяться фактори, що викликані перевищенням кількості грошей в обігу над товарною масою. До негрошових факторів відносяться фактори, що ведуть до попереднього підвищення витрат на виробництво та цін товарів з наступним підтягуванням грошової маси до необхідного рівня.

В залежності від переваги тих чи інших факторів розрізняють два типи інфляції: інфляцію попиту, та інфляцію витрат. Інфляція попиту більш характерна для країн з більш – менш стабільною економікою та збалансованим рівнем цін. Інфляція витрат – для країн з перехідною

економікою, де спостерігається значний дисбаланс цін, та країн, що розвиваються.

Інфляцію попиту викликають наступні грошові фактори:

1. Дефіцит державного бюджету, зростання внутрішнього боргу, та емісійний шлях їх покриття.

2. Мілітаризація економіки. Виробництво озброєння взагалі є неефективним використанням економічного потенціалу держави, оскільки сировина, матеріали, трудові, інтелектуальні ресурси, які ідуть на створення озброєнь, можуть використовуватись для створення матеріальних або духовних благ для населення. Крім того військова техніка, в основному, не може бути використана в цивільних галузях виробництва, тому грошові кошти використані для виробництва військової техніки, будуть зайвими для обігу.

3. Кредитна експансія банків.

4. Імпортована інфляція. Це емісія грошей понад потреби обігу при купівлі іноземної валюти.

5. Надмірні інвестиції в важку промисловість. При цьому з ринку вилучаються елементи виробничого капіталу, а в обіг поступають додаткові грошові кошти.

Інфляцію витрат можуть викликати наступні негрошові фактори.

1. Лідерство в цінах. Коли підприємства монополісти необгрунтовано підвищують ціни на свою продукцію.

2. Зниження продуктивності праці і зменшення обсягів виробництва.

3. Зростання обсягів сфери послуг. Воно характеризується з одного боку значно нижчою продуктивністю праці, а з іншого боку – більшою питомою вагою заробітної плати в загальних витратах виробництва.

4. Енергетичні кризи.

В усіх цих випадках, щоб зберегти обсяги виробництва і пропозиції на попередньому рівні, необхідно збільшувати грошові виплати, що призведе до зростання попиту, а отже і цін. Якщо грошові виплати не збільшувати, то

вказані чинники призведуть до скорочення виробництва і пропозиції, що при попередньому попиті теж підштовхуватиме ціни вверх. Тут теж виникне «зайвий» попит, що провокуватиме зростання цін.

В умовах України в період гіперінфляції 1992—1994 рр. найбільш відчутними витратними чинниками тиску на ціни були:

— зростання цін на енергоносії, насамперед імпортні. У четвертому кварталі 1994 р. ціни на природний газ були вищими від цін четвертого кварталу 1992 р. у 1237 разів, на нафту — в 467 разів, на топковий мазут — в 313 разів. Таке зростання цін на енергоносії було пов'язане з переведенням на світові ціни імпортованих з Росії енергоносіїв;

— посилення страйкової боротьби окремих груп працівників (шахтарі, працівники електротранспорту та ін.) за підвищення заробітної плати. Вимоги страйкуючих підтримувалися профспілками, й уряд змушений був піти на задоволення вимог страйкарів;

— розрив усталених господарських зв'язків, падіння рівня організації виробництва, погіршення технологічної, трудової та фінансової дисципліни призвели до «шокового» скорочення реальних обсягів виробництва та товарної пропозиції: в 1992 р. — майже на 10%, у 1993 — більш ніж на 14%, у 1994 — майже на 23%, а за три роки в цілому — на 40,4%.

На перший погляд, складається враження, що інфляція попиту розвивається цілком самостійно відносно інфляції витрат. Насправді вони між собою тісно пов'язані, по суті є двома проявами одного й того ж самого явища інфляції як глибокої і тривалої розбалансованості економіки. Адже бюджетний дефіцит спричинюється в кінцевому підсумку тими ж чинниками, що й зростання затратності виробництва, а лібералізація монетарної політики — спробами уряду та центрального банку підтримати неефективну, затратну економіку за рахунок «емісійного податку», що стягується з усього суспільства. Більше того, лібералізація монетарної політики ще більше провокує економічних суб'єктів до затратного господарювання, посилення вимог щодо підвищення заробітної плати, до

нарощування доходів за рахунок підвищення цін при скороченні обсягів виробництва тощо. Тому поділ інфляції на два види — інфляцію витрат і інфляцію попиту — це скоріше прийом наукового аналізу, ніж реальність. Однозначно оцінити ту чи іншу інфляцію як інфляцію витрат чи інфляцію попиту надзвичайно складно, а то й просто неможливо.

3. Класифікація інфляції

У літературі зустрічаються десятки різних формулювань видів інфляції. При цьому автори не завжди дотримуються певних критеріїв для визначення того чи іншого виду. Тому поряд можуть вживатися такі поняття інфляції, як інфляція цін, імпортована інфляція, інфляція попиту, інфляція податкова, інфляція витрат тощо. При такій класифікації інфляція втрачає будь-яку визначеність і змістовність, істотно ускладнюється пізнання її сутності.

Найбільш коректною є класифікація видів інфляції за трьома критеріями: формами прояву, темпами знецінення грошей, чинниками інфляції.

За формами прояву інфляції можна виділити:

— цінову інфляцію, або відкриту інфляцію, що проявляється у формі зростання цін;

— інфляцію заощаджень, або приховану інфляцію, коли знецінення грошей проявляється у зростанні вимушених заощаджень при зафіксованих державою цінах і доходах;

— девальвацію, за якої знецінення грошей проявляється у падінні їх курсу до іноземних валют.

Основним видом інфляції в розвинутій ринковій економіці є цінова інфляція, оскільки в умовах лібералізованого ринку вимушені заощадження взагалі неможливі, а девальвація звичайно розглядається як відносно самостійне явище.

За темпами знецінення грошей звичайно виділяють чотири види інфляції:

— повзучу, що характеризується прискореним зростанням маси грошей в обороті без помітного підвищення чи з незначним зростанням цін — до 5% на рік;

— помірну, яка проявляється у прискоренні знецінення грошей у формі зростання цін, що коливається в межах 5—20% на рік. Така інфляція стає відчутною для економічних суб'єктів, і вони починають вживати адаптаційні заходи. Найбільше це вдається підприємствам монополізованих секторів економіки, особливо «природним монополістам». Зайняті тут підприємці починають прискорено підвищувати ціни на свої товари у відповідь на зростання попиту, їх покупці починають нести додаткові витрати, а тому підвищують ціни на свої товари. Поступово інфляція поширюється на всі сектори економіки, порушуючи рівновагу всього ринку;

— галопуюча інфляція, коли зростання цін 20—50%, а інколи 100% на рік. Для цього виду інфляції характерне стрибкоподібне, вкрай нерівномірне зростання цін, яке важко передбачити і яке не піддається регулюванню. Від такої інфляції важко захиститися, і вплив її на економіку різко негативний;

— гіперінфляція, що характеризується надзвичайно високими темпами зростання цін — більш як 100% на рік. На цій стадії гроші починають втрачати свої функції, купюри низьких номіналів та розмінна монета зникають з обігу, падає роль грошей в економіці, поширюється бартер. Порушується кредитний механізм, посилюються стихійні процеси в економіці тощо.

3. Соціально – економічні наслідки інфляції

Інфляція призводить до відчутних наслідків у багатьох сферах суспільного життя, насамперед у соціальній та економічній. Якраз через ці наслідки інфляція постійно перебуває в центрі суспільної уваги, викликає занепокоєння в підприємців, політиків, усієї громадськості.

У соціальній сфері інфляція створює передумови для перерозподілу доходів між найманими працівниками та підприємцями на користь останніх. Зростання товарних цін як прояв інфляції безпосередньо сприяє збільшенню прибутків підприємців і зменшує реальні доходи робітників, службовців та інших верств населення, які змушені купувати товари за зростаючими цінами.

Проте в реальній дійсності ця закономірність не завжди реалізується так однозначно. Адже підприємці не тільки продають, а й купують товари за зростаючими цінами, а працівники не тільки купують товари, а й продають свій товар — робочу силу, ціна на яку в період інфляції теж зростає. Тому виграш чи втрати від інфляції можуть мати представники будь-якої соціальної групи.

Якщо ціни на товари, що продає підприємець, зростають повільніше, ніж ціни на товари, які він купує, то він зазнає збитків. Разом з тим якщо заробітна плата працівника збільшується відповідно чи швидше за зростання цін на товари народного споживання, то його матеріальне становище не зміниться або навіть поліпшиться. Усе залежить від здатності того чи іншого економічного суб'єкта чи їх групи захистити свої доходи, домогтися їх адекватного зростання, що визначається монопольним становищем їх на ринку товарів або праці, політичною організованістю та силою профспілок тощо.

Проте є соціальні групи населення, які не мають можливості захистити себе від втрат унаслідок інфляції. Це пенсіонери, особи, що живуть за рахунок виплат по соціальному страхуванню, усі працівники з фіксованим доходом, зокрема службовці державних установ, науковці, студенти та ін.

Особливо негативно впливає інфляція на матеріальне становище людей похилого віку, що нерідко живуть за рахунок своїх заощаджень. Унаслідок інфляції ці заощадження помітно знецінюються чи навіть зникають зовсім.

Крім прямих втрат, яких зазнає через інфляцію значна кількість економічних суб'єктів, її негативними соціальними наслідками є також

загальна невпевненість підприємців і всіх працівників у перспективі свого економічного становища, загострення соціальних суперечностей, посилення групового егоїзму. Все це спричинює соціальну і політичну нестабільність у суспільстві, що нерідко закінчується бурхливими потрясіннями, унаслідок яких устанавлюється в тій чи іншій формі диктатура.

Ще ширший діапазон негативних наслідків інфляції в економічній сфері. Особливо відчутно вона впливає на розвиток виробництва, торгівлю, кредитну і грошову системи, державні фінанси, валютну систему і на платіжний баланс країни.

Спочатку, зокрема на стадії повзучої інфляції, остання забезпечує тимчасове стимулювання розвитку виробництва завдяки тому, що держава шляхом дефіцитного фінансування розширює свої замовлення підприємствам, допомагає їм у поновленні основного капіталу, у створенні соціально-економічної інфраструктури тощо. Водночас виникає особлива економічна ситуація, в якій, з одного боку, зростає попит на інфляційне фінансування, а з іншого — притупляється відчуття небезпеки надмірного насичення обороту грошовими коштами, внаслідок чого інфляція піднімається на вищий щабель і перетворюється у гальмо економічного розвитку, якщо її своєчасно не зупинити.

Інфляція спричинює посилення хаотичності і диспропорціональності розвитку суспільного виробництва.

Позичкові капітали спрямовуються переважно в галузі зі швидким зростанням цін і відволікаються з інших галузей, де може настати застій і занепад виробництва.

Часті коливання і стрибки цін посилюють економічний ризик інвестицій, що викликає скорочення нових капіталовкладень і затухання науково-технічного прогресу.

Технічному регресу сприяє також те, що в період інфляції ціна робочої сили нерідко зростає повільніше, ніж ціна засобів виробництва, і застосування ручної праці виявляється вигіднішим, ніж техніки.

Скорочуючи платоспроможний попит населення, інфляція зумовлює звуження ринку збуту товарів народного споживання, що може викликати затухання темпів їх зростання чи навіть скорочення обсягів виробництва. Нерідко виникає затоварення на цих ринках при абсолютному скороченні особистого споживання.

Спад виробництва може зумовлюватися також впливом капіталів з виробничої сфери в торгівлю, де інфляційне зростання цін підсилюється спекуляцією, яка зумовлює прискорення обігу капіталу та зростання прибутків.

У сферу спекулятивної торгівлі відволікається також значна частина робочої сили, що також стримує розвиток виробництва.

Гонитва за спекулятивною наживою призводить до розриву сталих господарських зв'язків між економічними суб'єктами, до значних нераціональних перевезень товарів, внаслідок чого дезорганізується виробництво, зростають витрати обігу.

Інфляція негативно впливає на структуру споживчого попиту, що дезорганізує господарські зв'язки та виробництво, а також викликає перерозподіл багатства в суспільстві. Ті економічні суб'єкти, які спромоглися ціни на свої товари підвищити якнайбільше, у тому числі й спекулятивним шляхом, одержані надприбутки вміщують переважно в реальні цінності — земельні ділянки, золото, картини, ювелірні прикраси, будівлі тощо. Одночасно зменшують свої традиційні витрати, насамперед виробничого призначення, які пов'язані з підвищеним ризиком при знеціненні грошей.

В умовах інфляції економічним суб'єктам не вигідно тримати свої активи в грошовій формі. Це негативно впливає на кредитні відносини та грошовий обіг. Власники грошових коштів не будуть вкладати їх у банки, якщо депозитний процент не компенсує інфляційних втрат. Якщо ж банки збільшуватимуть депозитний процент, то це неминуче призведе до подорожчання банківських позик, наслідком чого буде скорочення попиту на

них та подальше підвищення цін підприємцями з метою компенсації своїх додаткових витрат на оплату процентів.

Згортається також комерційний кредит, оскільки кредиторам не вигідно і ризиковане продавати свою продукцію з відстрочкою платежу.

Інфляція, особливо на галопуючій та гіпервисокій стадіях, сама зумовлює нові інфляційні чинники і посилює руйнівний вплив на грошовий обіг.

Прагнення економічних суб'єктів швидше позбавитися «гарячих» грошей прискорює їх обіг, що зменшує необхідну для його обслуговування грошову масу.

У власників товарів поступово знижується бажання реалізовувати їх за знецінені гроші, і вони переходять на бартерні операції чи продають їх за іноземну валюту.

Натуралізація обміну прискорює інфляційне знецінення грошей, оскільки звужується матеріальна основа їх обігу, а також спричинює розрив традиційних господарських зв'язків, уповільнює товарооборот та викликає додаткові витрати обігу.

У міру поглиблення інфляції, особливо на гіпервисокій стадії, виникає «голод» на грошові знаки, бо дрібні купюри зовсім втрачають свою вартість і перестають функціонувати. Тому швидко зростає потреба у великих купюрах, за якою не встигає їх випуск емісійним центром. Створюється парадоксальна ситуація, коли за наявності в обігу великої маси зайвих грошей усі економічні суб'єкти відчують недостачу платіжних засобів (грошовий «голод»). Поступово цей «голод» поширюється і на оборот грошового капіталу, внаслідок чого у дедалі більшій частині підприємств посилюється недостача основного й оборотного капіталу. Розвивається глибока криза неплатежів. Це пояснюється тим, що випереджаюче знецінення грошей порівняно з ростом їх емісії призводить до зменшення реальної цінності грошової маси в обігу.

Негативно впливає інфляція і на фінансову систему, особливо на другій стадії, коли емісія грошей не встигає за їх знеціненням. Реальна вартість всієї суми державних доходів постійно зменшується. Тому держава змушена весь час використовувати друкарський верстат, щоб компенсувати фінансові втрати від інфляції. Оскільки постійно робити це неможливо, то їй доводиться так чи інакше зменшувати свої витрати, передусім на соціальні потреби, що ще більше загострює соціально-політичну нестабільність у країні. На певній стадії інфляції подальше зростання емісії стає фінансове невідповідним і соціально небезпечним.

Особливої уваги заслуговує питання впливу інфляції на зовнішньоекономічні зв'язки. Найбільш узагальненим наслідком її є падіння курсу національної валюти відносно валют країн, де інфляція відсутня чи розвивається нижчими темпами.

Падіння курсу відбувається нерівномірно і неадекватно зниженню купівельної сили грошей на внутрішньому ринку. При спробах держави втручатися у зовнішньоекономічні і валютні відносини виникають розбіжності між офіційним і ринковим курсом валюти, формується кілька ринкових курсів тощо. Усі ці явища дезорганізують зовнішньоекономічні зв'язки, вносять до них значний спекулятивний елемент, стримують приплив іноземного капіталу, погіршують платіжний баланс країни, її валютне становище, підривають її позиції на світовому ринку.

4. Антиінфляційне регулювання інфляції

Тривалий час економічна наука і практика оцінювали інфляцію виключно негативно. Починаючи з 60-х років ставлення до інфляції дещо змінилося, стало диференційованим. Як зазначалося вище, більшість економістів (зарубіжних і вітчизняних) визнала, що «повзуча» інфляція має позитивний вплив на соціально-економічний розвиток і тільки на вищих стадіях набуває руйнівного характеру. Тому і проблема боротьби з інфляцією

набула характеру її регулювання з боку держави. Основна мета такого регулювання полягає в тому, щоб стримати інфляцію в розумних межах і не допустити розгону її темпів до розмірів, загрозливих для соціально-економічного життя суспільства.

Ідею регулювати інфляцію першими висунули представники кейнсіанської школи, їх ідея «контрольованої» інфляції сформувалась як складова кейнсіанської теорії державного регулювання економіки шляхом втручання в платоспроможний попит. Кейнс і його послідовники вважали, що різними економічними важелями, у тому числі збільшенням грошової маси в обігу, держава може стимулювати розширення попиту, реакцією на що буде зростання пропозиції, а значить, і виробництва товарів без підвищення цін. Особливо ефективним вплив збільшення грошової маси вони вважали за таких умов:

1) відносно вільна конкуренція на ринку, коли нічим не обмежено діє механізм ціни рівноваги. У таких умовах підприємці під впливом додаткового попиту будуть зацікавлені в розширенні виробництва товарів, навіть випереджаючими темпами;

2) наявність на ринку резервів засобів виробництва і робочої сили, які через збільшення попиту втягуються у сферу виробництва;

3) вільний рух позичкового процента під впливом попиту і пропозиції на грошовому ринку, що дає можливість знижувати його при випуску в обіг додаткової маси грошей. Це, у свою чергу, приводить до зростання інвестицій і послаблення інфляційного тиску надлишку грошей на товарних ринках. Таке переключення додаткової емісії робить інфляцію регульованою й ефективною навіть за повної зайнятості.

Кейнсіанська ідея регульованої інфляції широко використовувалася на практиці в 50—60-ті роки в більшості країн ринкової економіки. На її основі виправдовувалося форсування державних витрат, зростання бюджетних дефіцитів, що стало хронічним явищем. Практикувалася політика кредитної експансії, лібералізація доходів і цін тощо.

Економічна думка застерігала практику не стільки від інфляційної загрози, скільки від загрози кризового спаду і депресії, зниження платоспроможного попиту, тобто підтримувала ідеї регульованої інфляції. Особливо відверто інфляційні заходи проводилися за виникнення ознак економічної кризи та в період депресії. У період же «перегрівання» економіки вживалися антиінфляційні заходи, розроблялися спеціальні «плани стабілізації».

Усе це відіграло позитивну роль у пом'якшенні коливань економічного циклу й сприяло успішному розвитку економіки. Було досягнуто тривале (50—60-ті роки) стримування інфляції на «повзучому» рівні, що давало підстави говорити про реалізацію на практиці ідеї «контрольованої» інфляції.

Проте вже з початку 70-х років у більшості країн з розвинутою ринковою економікою розпочалося швидке зростання цін, інфляція наблизилася до галопуючого рівня. Якщо в 1956—1965 рр. середньорічні темпи зростання роздрібних цін становили у США 1,7%, в Англії — 3,1, у Франції — 5,0, в Італії — 3,4, то в 1974—1991 рр. — відповідно 9,3%, 15,8, 10,5 і 17,9%. Такі зміни були зумовлені низкою об'єктивних процесів, які виключили можливість регулювати інфляцію згідно з кейнсіанськими ідеями.

Це, по-перше, надзвичайне розбухання державних витрат, внаслідок чого заходи урядів щодо їх скорочення з метою подолання інфляції не могли бути ефективними.

По-друге, сфера обігу в усіх країнах була вщерть наповнена грошовою масою, й інфляція досягла своєї «критичної точки».

По-третє, успішний післявоєнний розвиток економіки призвів до створення великих монополій, високої монополізації виробництва і ринку, що деформувало вільну дію механізму ціни рівноваги. По-четверте, що чи не найголовніше, у цей період загострилась екологічна й енергетична криза, що значно погіршило умови виробництва та призвело до зростання виробничих витрат. Перекласти додаткові витрати на трудящих не вдалося завдяки

зміцненню економічної могутності та організованості профспілок. Тому підприємці не тільки не змогли заморозити зростання заробітної плати, а й змушені були підвищувати її в міру зростання цін. Розпочалося могутнє розкручування спіралі «зарплата — ціни», яке зумовило галопуючий характер інфляції.

У нових умовах кейнсіанська ідея регульованої інфляції зазнавала серйозної критики з боку представників монетаристської школи. Головний недолік її вбачався в тому, що кейнсіанці не врахували у своїх оцінках наслідків інфляційних заходів уряду свідомої реакції економічних агентів (підприємців і найманих працівників) на майбутню інфляцію. Так, М. Фрідман висунув положення про «природний рівень безробіття», який визначається умовами ринку робочої сили і не може бути порушений ззовні. Якщо ж уряд заходами своєї політики (нагнітання попиту бюджетною і кредитною експансією) зменшить безробіття за його природний рівень, то це тільки прискорить інфляцію до галопуючих темпів. Адже підприємці, прогнозуючи зростання цін, застрахують свої доходи відповідними заходами в ділових контрактах, трудових угодах тощо. Тому очікуваного урядом перерозподілу доходів та посилення стимулювання виробництва не відбувається. Уряд змушений буде ще більше розширювати попит понад розміри, яких очікували підприємці, а це — прямий шлях до розкручування інфляційної спіралі. Позитивний ефект від таких дій уряду може бути лише короткостроковим. У довгостроковому ж плані вони містять у собі загрозу гіперінфляції.

Ще далі щодо цього пішли представники монетаристської школи «раціональних очікувань» (Р. Лукас, Н. Уоллес, Т. Сарджент). На їхню думку, економічні суб'єкти можуть передбачати будь-які регулюючі заходи уряду («раціональні очікування») і захистити свої доходи від їх впливу. Тому вони заперечують навіть короткостроковий ефект регулювання емісії і зайнятості і найбільш відверто підтримують головний висновок монетаристської доктрини. Згідно з ним стабілізаційна політика нібито

безплідна і від неї слід відмовитись, а ринкова система сама себе підтримає в постійній рівновазі, як би на неї не намагалися впливати.

На практиці політика контрольованої інфляції зазнала краху і з початку 70-х років змінилася відвертою антиінфляційною політикою, до якої змушені були перейти уряди більшості країн. Нова ідея щодо регулювання інфляції дістала назву антиінфляційної політики.

Антиінфляційна політика більшості країн з розвинутою ринковою економікою проводиться за кількома напрямками — дефляційної політики (урегулювання попиту), політики доходів чи за одним і другим напрямками одночасно.

Дефляційна політика включає ряд методів обмеження платоспроможного попиту через фінансовий і кредитно-грошовий механізм. Для того щоб зменшити надходження зайвих грошей в обіг:

- скорочуються витрати державного бюджету, передусім на субсидії підприємствам, соціальні потреби, інфраструктуру, на потреби військово-промислового комплексу;

- з метою вилучення з обігу зайвих грошей, які надійшли туди раніше, широко використовується посилення податкового тиску на доходи. Проте мобілізовані в бюджет через податки кошти можуть знову надходити в обіг у вигляді державних витрат. Щоб цього не сталося, необхідно реально зменшувати бюджетні витрати, насамперед невиробничого призначення;

- для вилучення частини зайвих грошей форсується випуск державних позик.

- важливим інструментом дефляційної політики є кредитна рестрикція та пряме лімітування (таргетування) випуску готівки в обіг. Підвищуючи дисконтну ставку центрального банку, регулюючи процентні ставки за пасивними й активними операціями комерційних банків, збільшуючи норму обов'язкових резервів та іншими методами, держава скорочує банківське кредитування економіки і цим стримує зростання грошової маси та платоспроможного попиту. Практикується пряме державне лімітування

зростання кредитних вкладень та готівкової грошової маси в обігу, попередній контроль центрального банку за обґрунтованістю видач комерційними банками позик на великі суми.

Політика дефляції при послідовному і жорсткому її проведенні може дати бажаний антиінфляційний ефект, проте реалізація її пов'язана з певними труднощами, оскільки посилює соціальне напруження в суспільстві, викликає загрозу економічних спадів, зменшення зайнятості. Найбільш ефективно застосування дефляційної політики коли причиною інфляції є надлишковий грошовий попит. Тому урядам нерідко доводиться маневрувати, оперативно змінюючи дефляційні методи інфляційними.

Політика доходів — передбачає державний контроль за заробітною платою і цінами. Такий контроль може зводитися до фіксації зарплати і цін на певному рівні («заморожування»), або встановлення темпів їх зростання в певних межах, найчастіше в межах темпів приросту продуктивності праці або до того й іншого водночас. Однак у країнах Заходу далеко не всі уряди наважувалися застосовувати його, зважаючи на можливі негативні соціальні наслідки, адже заморожування цін — це пряме втручання в приватне підприємництво й у сферу ринку, що призводить до деформації дії його механізму. Першим негативним наслідком цього є поява товарного дефіциту. Заморожування ж зарплати ставить у скрутне становище трудящих, викликає їх незадоволення урядовою політикою, посилює соціальне напруження.

Більшість країн відмовилася від прямого втручання в ціни і зарплату і спрямувала свої антиінфляційні заходи на створення сприятливих умов для дії законів ринку і всіляке стимулювання приватного підприємництва. Це, зокрема, проведення жорсткої антимонопольної політики, заохочення ринкової конкуренції, скорочення державної підтримки малорентабельних і слабokonкурентних підприємств і галузей, введення гнучкої податкової політики, стимулюючої підприємницьку активність і зростання грошових заощаджень населення. Усі ці заходи позитивно впливали на розвиток виробництва, підвищення його ефективності та продуктивності праці, що, у

свою чергу, сприяло результативності дефляційної політики. Завдяки цьому країни Заходу з початку 80-х років змогли перебороти галопуючу інфляцію, ввести її в межі «повзучої». На такому, загалом прийнятному для нормального економічного розвитку, рівні вони утримували інфляцію до кінця 80-х і протягом 90-х років переважно методами дефляційної політики.

Досвід державного регулювання інфляції, накопичений розвинутими країнами протягом 60—90-х років з урахуванням кейн-сіанських і монетаристських рекомендацій, має велике значення для економічної теорії і практики. По-перше, інфляція може легко з контрольованої перетворитися в неконтрольовану, досягти галопуючих темпів і призвести до тяжких економічних і соціальних наслідків. Тому більш надійною виявилася чітко виражена антиінфляційна політика.

По-друге, антиінфляційна політика дає тим більший ефект, чим менше вона вдається до прямого втручання у виробництво, чим кращі умови створюються в країні для розвитку підприємництва і дії ринкового механізму. Тому вона не може обмежуватися дефляційними заходами, а повинна бути комплексною, включати й заходи, спрямовані на всебічне сприяння розвитку виробництва на ринкових засадах.

По-третє, антиінфляційна політика теж може викликати певне напруження в економіці, незадоволення нею певних сил, які сподівалися на фінансову підтримку з боку держави і не одержали її. Тому проведення такої політики вимагає від її творців значної мужності і політичної волі, певних жертв з боку суспільства. Проте вони повністю окупляться завдяки забезпеченню економіки стабільними грошима.

5. Сутність та види грошових реформ.

Один з інструментів грошової політики — грошові реформи. Проведення грошових реформ, зміст яких зводиться до повної або часткової структурної перебудови державою наявної в країні грошової системи, завжди

вимушене. Головною функцією монетарної реформи є стабілізація грошового обігу.

Цей найрадикальніший хірургічний метод використовується лише тоді, коли консервативні способи стабілізації грошей себе повністю вичерпали.

Грошові реформи, до яких вдаються окремі держави при виникненні екстремальних ситуацій — глибокого структурного розбалансування всієї системи функціонування та механізму грошового обігу, завжди пов'язані з ризиком. Тут, як засвідчує світова практика, можливі прорахунки, невдачі. Саме це вимагає проведення в кожному випадку, коли йдеться про грошові реформи, глибоких аналітичних розрахунків, усебічного підготування. Та світова практика засвідчує, що в багатьох країнах світу завдяки проведенню глибоких грошових реформ вдавалось у стислі строки досягти істотної стабілізації грошового обігу, а відтак і загальної санації економічного розвитку.

Кожна грошова реформа є індивідуальною і неповторною за своїми характеристиками. Вирішуючи конкретно визначене коло завдань структурної перебудови та стабілізації грошового обігу тієї чи іншої країни, будь-яка реформа завжди специфічна за змістом. Це, однак, не виключає можливостей класифікації грошових реформ через виділення певної групи спільних ознак у їх функціональному втіленні.

Залежно від мети проведення та глибини перебудови державою наявної грошової системи реформи поділяються на два типи: грошові реформи у вузькому й широкому розумінні цього поняття. У першому випадку йдеться про проведення заходів із заміни дійсної грошової одиниці та відповідної стабілізації грошей без якісної перебудови системи грошового обігу; у другому — про запровадження принципово нової за структурою і змістом системи функціонування та обігу грошей.

Грошові реформи у вузькому розумінні цього поняття мають кілька різновидів. Це:

1. Грошові реформи формального типу, що зводяться лише до впровадження нового зразка купюри з одночасним або поступовим вилученням тієї, що функціонує. Приводом до такої заміни може бути недостатня захищеність купюри старого зразка та її масова фальсифікація, зміна державної символіки тощо. Прикладів проведення грошової реформи формального типу маємо вдосталь. Заміна в колишньому СРСР 1990 р. купюр вартістю в 50 і 100 карбованців може розглядатися як грошова реформа формального типу. Подібна процедура обміну грошей була проведена в Росії і в 1992—93 рр. У 1996 р. ФРС намічено вилучити з обігу стодоларову купюру США, замінивши її новою грошовою одиницею.

2. Грошові реформи з деномінацією грошового обігу. Це форма грошової реформи, метою якої є заміна через обмін грошових купюр дійсного масштабу цін. Така грошова реформа була проведена в колишньому СРСР 1961 р. Упродовж двох місяців — од 31 січня до 1 квітня — старі грошові знаки було вилучено з обігу та обміняно без будь-яких обмежень у пропорції 10:1. Відповідно до цього було змінено ціни всіх товарів і послуг, розміри тарифів, заробітної платні, пенсій, стипендій, платіжних зобов'язань тощо.

3. Грошові реформи конфіскаційного типу (з деномінацією грошового обігу або без його зміни). В 1944—52 рр. у країнах Західної Європи проведено 24 грошові реформи. Кожна з цих реформ була реформою конфіскаційного типу. Елементи конфіскації було застосовано і в процесі грошової реформи 1947 р. в колишньому СРСР. Під час її проведення було використано диференційовану шкалу обміну старих грошей на нові. Це торкнулося, насамперед, власників готівкових та безготівкових грошей. Якщо наявна готівка обмінювалася у співвідношенні 10:1, то вклади Населення в ощадних касах до 3000 рублів взагалі не піддавалися переоцінці, від 3000 до 10000 руб. обмінювались у співвідношенні 3:2, понад 10000—відповідно 2:1.

На диференційних засадах здійснювався процес обміну грошових рахунків підприємств різних форм власності. Було застосовано дискримінаційну процедуру стосовно Недержавного сектора економіки. Якщо грошові кошти на рахунках державних підприємств було переоцінено у співвідношенні 1:1, то комерційних підприємств і колгоспів — Відповідно 5:4.

У Німеччині за життя одного покоління було проведено дві грошові реформи конфіскаційного типу. Це реформи 1924 і 1948 рр.

Про фактичний розпад грошової системи Німеччини в період 1-ї світової війни та повоєнні роки можна уявити з того, що купівельна спроможність марки внаслідок інфляції упала 1923 р. більш як в 1 трлн.разів порівняно з 1913 р. В обігу знаходилося 496 квінтильйонів марок, які практично нічого не були варті. Йдеться про фактичну нуліфікацію грошового обігу. Зміст реформи 1924 р. зводився до обміну нової німецької рейхсмарки на старі у співвідношенні 1 до 1 трлн. Водночас завдяки отриманню іноземних позичок було впроваджено систему золотого та інвалютного забезпечення (у розмірі 40 %) нової емісії, що зумовило необхідну стабілізацію грошового обігу.

Однією з найрадикальніших за змістом грошових реформ конфіскаційного типу вважається реформа, проведена в Західній Німеччині у червні 1948 р. Тоді криза в економіці охопила всі ланки виробництва. Але найсильніше вона вдарила по грошовій системі, яка фактично повністю занепала. Ініціатором проведення реформи виступила американська військова адміністрація, яка залучила до її підготовки німецьких експертів, серед яких був і відомий фахівець Л.Ерхард.

Про масштаби конфіскації свідчать такі дані. В перший день реформи — в неділю, 20 червня, всі громадяни, що проживали на території, яка 1949 р. ввійшла до складу Західної Німеччини незалежно від їх становища в суспільстві, одержали можливість поміняти 40 рейхсмарок за курсом 1:1 на нові гроші—німецькі марки. В серпні за цим же курсом було здійснено обмін

ще 20 марок. За таким же принципом було переоцінено й банківські рахунки: 70 % їх суми було анульовано, 20 % переведено на строкові (на 20 років) сертифікати, 10 % перераховано в нову грошову одиницю. У підсумку в процесі реформи було анульовано 93,5 % грошових рахунків і готівки, що знаходилась на руках населення. Водночас було анульовано і внутрішній державний борг.

Ефект реформи був надзвичайно високим. Отримавши повноцінну грошову одиницю, економіка зразу ж почала працювати. Якщо на початку 1948 р. промислове виробництво в західних зонах складало лише 53 % від рівня 1936 р., то вже у 2-й половині того ж року ця цифра сягнула 73 %, а в листопаді 1949 р.— 100 %. Та головне — стабілізувався ринок, почався реальний процес економічного відтворення і розвитку.

За часовим лагом здійснення обмінних операцій теорія і практика розмежовують одномоментні грошові реформи (строк проведення обміну старих грошей на нові не перевищує 7—10 днів) і грошові реформи паралельного типу. Перші називають іще «шоковими» реформами.

Названий тип реформ застосовується у більшості випадків, коли йдеться про використання конфіскаційної процедури. Названі вище реформи конфіскаційного типу передбачали здійснення обмінних операцій протягом всього декількох днів. Це були одномоментні реформи, або реформи «шокового» типу.

Реформи паралельного, або, як їх ще називають, консервативного типу є реформи, коли нова грошова одиниця, розширюючи сферу свого функціонального застосування, витісняє старі гроші поступово.

В результаті протягом певного часу, коли в обігу знаходяться дві грошові одиниці — стара й нова, відбувається відповідна сегментація сфери грошового обігу.

Виникають два запитання: перше — як здійснюється розмежування сфер застосування нових і старих грошей? У цій справі можливі декілька варіантів. Нову грошову одиницю можна попередньо запровадити лише в

безготівковий обіг. Існує можливість розмежування і сфери готівкового обігу — гроші, що вводяться, можна використати для обслуговування обігу спеціально визначеної, найчастіше дефіцитної, групи товарів споживчого ринку (скажімо, продовольства).

Друге запитання стосується способу взаємодії старої та нової грошових одиниць. Співвідношення між ними може бути: а) фіксованим; б) визначатися ринковим («плаваючим») курсом; в) бути змішаним. Упродовж періоду паралельного обігу залежно від тактичних завдань може використовуватись або перша, або друга модель співвідношень нових і старих грошей.

Одночасне функціонування в обігу двох грошових одиниць породжує ускладнення не лише технічного порядку. Існує реальна загроза завчасного знецінення «падаючої» валюти (грошової одиниці, що витісняється), сплеску спекулятивних і «тіньових» операцій, корупції. Водночас система паралельного обігу має і явні переваги. Вона є найменш ризикованою формою грошової реформи, дозволяє не вдаватися до заходів конфіскаційного характеру, забезпечити стабільність нової грошової одиниці за умов відсутності достатнього товарного наповнення ринку та необхідного стабілізаційного фонду, розширює діапазон маневру грошово-кредитної політики.

Світова історія грошових відносин дає досить багато прикладів використання механізму паралельного обігу в процесі проведення грошових реформ. Розглядаючи це питання, слід розмежовувати поняття «подвійний грошовий обіг», що здійснюється на стабільних засадах (обіг золотих і срібних монет, 'золотих і паперових грошей), і поняття «паралельний обіг» як одну з форм запровадження нових грошей.

В 1958—60 рр. у Франції була проведена деномінаційна реформа франка у співвідношенні 100:1. Протягом цього періоду в обігу знаходилися новий, або «важкий», франк із вмістом 0,18 грама золота і старий — із вмістом 0,0018 грама золота. В 1960 р. старий франк було вилучено з обігу.

Відповідно до цього було перераховано ціни, заробітну платню та змінено співвідношення франка до долара (з 493,7 франка до 4,937 франка за долар).

Прикладом грошової реформи паралельного типу може служити мексиканська реформа 1993 р. З 1 січня 1993 р. в цій країні було запроваджено в обіг нове песо, що дорівнювало 1000 старих песо. При цьому стара грошова одиниця залишалася законним платіжним засобом протягом усього 1993 р. Характерним є й те, що про наступну реформу населення Мексики попередили майже за рік до її проведення. До того ж у липні 1992 р., тобто за півроку, було оприлюднено декрет, де детально визначалися цілі, порядок і строки проведення реформи. Такий підхід щодо завчасного оповіщення населення у проведенні реформи паралельного типу є типовим.

Своєрідною формою подвійного обігу було використання в Китаї, починаючи з квітня 1980 р., протягом більш як 10 років, «золотого» юаня — паралельної зі звичайним юанем грошової одиниці, що обслуговувала нерезидентів і представляла в обігу конвертовану валюту. Із зміцненням купівельної спроможності та запровадженням конвертованості базової грошової одиниці — звичайного юаня необхідність у використанні системи подвійного обігу відпала.

Грошові реформи в широкому розумінні цього поняття відрізняються від розглянутих вище реформ тим, що вони передбачають не лише впровадження в обіг нової грошової одиниці, а й структурну перебудову дійсної системи грошово-валютних і кредитних відносин.

Реформи такого змісту були типовими при здійсненні в окремих країнах переходу від біметалевого до золотого стандарту і далі до золотодев'язного та паперово-грошового обігу. В процесі таких переходів здійснювалася структурна перебудова як усієї системи грошових відносин, так і кожної її структурної ланки. Перехід від грошей адміністративно-командної економіки, яка за своїми визначальними ознаками була лише формально монетарною, до грошей ринкової економіки також передбачає

проведення структурної грошової реформи у широкому розумінні цього поняття.

У зв'язку з масштабністю й різноплановістю структурних змін та інституційних перетворень грошові реформи в широкому розумінні є тривалими в часовому вимірі. Їх проведення обіймає, як правило, декілька років.

Прикладом такої реформи є грошова реформа Росії 1895—97 рр., автором якої був фінансист і державний діяч граф С.Ю.Вітте. Від початку Кримської війни в Росії використовувалася вкрай неефективна система обігу не розмінюваних на золото паперових грошей. Звідси головною метою реформи була перебудова грошової системи на принципах золотого монетаризму. Підготування впродовж майже 10 років до такої перебудови було пов'язане не лише з запровадженням відповідних інституційних змін, а й з нагромадженням необхідного золотого запасу, подоланням бюджетного та платіжного дефіциту і т.ін.

Початком реформи стало впровадження 1895 р. в обіг золотого рубля, що обмінювався на дійсні паперові купюри за таким курсом: 1 золотий рубель до 1,5 кредитного (паперового) рубля. В 1896 і 1897 рр. номінальна вартість золотого рубля двічі переоцінювалася. Як наслідок, в обігу утвердився новий золотий рубель, що прирівнювався до 17,424 грама чистого золота. Всі банкноти, що знаходилися в обігу, стали розмінними на золото. Їх емісія на 92 % забезпечувалася золотим запасом, який на кінець 1897 р. оцінювався у 1247 млн.рублів.

Нова конвертована в золото грошова одиниця Росії відразу отримала надзвичайно високу довіру в світі. Вона стала базою поважного прискорення капіталізації всієї системи економічного розвитку країни. Як писав у своїх спогадах граф С.Ю.Вітте, внаслідок реформи в Росії сформувався єдиний, відкритий, вільний, конкурентний, еквівалентний, дефляційний ринок. Завдяки авторитетові нової грошової одиниці Росія швидко увійшла до групи передових в економічному відношенні країн світу.

У світовій економічній літературі класичною за змістом та економічними наслідками визначається реформа в Росії 1922—24 рр. Зазначена реформа відновила систему золотодевізного (паперового) стандарту, яку було, починаючи від 1913 р., повністю зруйновано. Коли йдеться про неп, який являв чи не найяскравішу сторінку в економічній історії колишнього СРСР, то необхідно мати на увазі, що його підмурівком і визначною ланкою була грошова реформа 1922—24 рр.

Принципове значення грошової реформи 1922—24 рр. під кутом зору загальної методології полягає насамперед у тому, що вона довела можливість запровадження нової грошової одиниці та її подальшої стабілізації в умовах глибокої економічної кризи та повного дисбалансу господарських зв'язків. У 1921 р. промислове виробництво на території колишнього СРСР скоротилося більш як у 7 разів, а загальний індекс цін виріс більше як у 30 тис.разів проти 1913 р. Посуха 1921 р. призвела в багатьох регіонах до масового голоду. Економічна ситуація залишилася практично незмінною і в 1-й половині 1922 р.; за 1-е півріччя роздрібні ціни вирости майже у 50 разів, витрати державного бюджету на 96 % покривалися емісією.

За цих умов у керівних колах країни існувало два несумісні погляди. Перший: оздоровлення фінансів і грошової системи можливе лише на засадах загальної економічної стабілізації. Тому здійснення радикальних перетворень у грошово-кредитній системі за наявних економічних умов неприпустиме; воно не дасть бажаних результатів і є передчасним. Другий: тільки на ґрунті глибокої структурної грошової реформи можна розраховувати не лише на подолання кризових процесів у економіці, а й на її реальне оздоровлення.

Гору взяла друга позиція. Важливо зважити й на те, що успіх реформи, яка розглядається, значною мірою визначався коректністю її механізму. Це була реформа паралельного типу. Цим фактом підтверджується висновок про те, що зазначений тип реформи найбільшою мірою відповідає умовам глибокої деградації всіх сфер економічного життя, коли очікування на швидкий ефект господарської стабілізації є мінімальними.

Грошова реформа 1922—24 рр. була багатоступінчастою за змістом. Вона мала в собі:

1. Проведення у 1922 р. у співвідношеннях 1 до 10 тис. і у 1923 р. 1 до 100 двох деномінацій грошових знаків. Як підсумок, нова грошова одиниця 1923 р. була прирівняна до 1 млн. рублів дореформеного випуску.

2. Наприкінці 1922 р. було впроваджено в обіг нову грошову одиницю — червінець — банківський білет Державного банку. Емісія нової банкноти на 25 % забезпечувалася золотим запасом і на 75 %—короткотерміновими векселями та високоліквідними товарами споживчого ринку. І червінець почав прирівнюватися до золотої дореволюційної десятирублевої монети, тобто до 0,774 грама чистого золота. Він став розмінною й конвертованою грошовою одиницею.

3. Важливу роль у стабілізації грошової системи відіграло скасування валютної монополії, запровадження валютних ринків і вільної купівлі-продажу золота.

4. Поряд із червінцями, що розмінювалися на золото, важливу стабілізаційну роль відіграли й так звані товарні гроші. Мова йде про емісію транспортних сертифікатів і державних облігацій хлібної позики, що використовувалися на ринку грошей не лише як засіб нагромадження, а й засіб платежу.

5. Вилучення старих грошових купюр здійснювалося протягом чотирьох місяців (до 1 липня 1924 р.) через їх викуп за курсом: 1 новий рубель за 50 тис.рублів грошових знаків 1923 р. і 50 млрд.рублів, що використовувалися в обігу до грошової реформи.

6. Успіх грошової реформи 1922—23 рр. зумовили і ефективні загальностабілізаційні заходи: всебічне сприяння приватному підприємництву й торгівлі, роздержавлення раніше націоналізованої власності, проведення глибокої аграрної реформи, реформ банківсько-кредитної системи, цінової реформи, збалансування бюджету, лібералізація зовнішньоекономічної діяльності. З метою підтримки валютного курсу

національної банкноти держава активно вдавалася до валютної інтервенції, використовуючи для цього державні запаси золота та іноземної валюти.

Як зазначалося, результатом реформи стала не лише стабілізація, а й утворення по суті нової, порівняно з періодом «військового комунізму», грошової системи, яка за багатьма параметрами відповідала стандартам грошової системи ринкового типу. Однак така система проіснувала недовго. Згорання непу наприкінці 1920-х рр. супроводжувалося фактичною демонетизацією економіки, її новим переродженням у централізовану формально-грошову економічну систему.

Тема 7. Гроші в міжнародних економічних відносинах

Питання, які необхідно розглянути.

1. Поняття валюти та валютних цінностей.
2. Валютна система, її елементи.
3. Еволюція світової валютної системи.
4. Конвертованість валюти.
5. Валютний курс, крос – курс.
6. Державне регулювання валютних курсів.

1. Поняття валюти та валютних цінностей

Валютними цінностями називають такі цінності, по відношенню до яких валютним законодавством країни встановлено особливий режим обігу на території країни та при перетині її кордонів.

Згідно з чинним законодавством України до валютних цінностей віднесено:

- валюту України — грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет і в інших формах, що перебувають у обігу та є законними платіжними засобами на території України, а також вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обміну на грошові знаки, які перебувають в обігу, кошти на рахунках, у внесках в банківських та інших кредитно-фінансових установах на території України;

- платіжні документи та інші цінні папери (акції, облігації, купони до них, бони, векселі (трати), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, ощадні книжки, інші фінансові та банківські документи), виражені у валюті України;

- іноземну валюту — іноземні грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет, що перебувають у обігу та є законними платіжними засобами на території відповідної іноземної держави, а також

вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обміну на грошові знаки, які перебувають в обігу, кошти в грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях, що перебувають на рахунках або вносяться до банківських та інших кредитно-фінансових установ за межами України;

- платіжні документи та інші цінні папери (акції, облігації, купони до них, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, інші фінансові та банківські документи), виражені в іноземній валюті або монетарних металах;

- монетарні метали — золото і метали іридієво-платинової групи в будь-якому вигляді та стані, за винятком ювелірних, промислових і побутових виробів із цих металів і брухту цих металів.

Головне місце серед валютних цінностей посідає валюта (від італ. *valuta* — цінність, вартість) — грошові знаки іноземних держав, а також кредитні та платіжні документи в іноземних грошових одиницях, що застосовуються в міжнародних розрахунках. До іноземної валюти також належать кошти у грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових одиницях, що перебувають на рахунках або вносяться до банківських установ за межами України, та міжнародні розрахункові одиниці — умовні і грошові одиниці, які створюються міжнародними економічними та валютно-фінансовими організаціями для використання у міжнародних валютних відносинах: СДР (спеціальні права запозичення), євро, КФА (африканський франк), КФП (франк для заморських територій) тощо.

2. Валютні системи та їх елементи

Валютна система — це організаційно-правова форма реалізації валютних відносин у межах певного економічного простору. Ці межі збігаються з межами відповідних валютних ринків. Тому валютні системи поділяються на три види: національні, міжнародні (регіональні) і світову.

Національні валютні системи базуються на національних грошах і, по суті, є складовими грошових систем окремих країн. Як і ці останні, вони визначаються загальнодержавним законодавством.

Міжнародні та світова валютні системи ґрунтуються на багатьох валютах провідних країн світу та міжнародних (колективних) валютах (євро, СДР та ін.) і формуються на підставі міждержавних угод та світових традицій.

Як організаційно-правове явище національна валютна система складеться з цілого ряду елементів. Основними з них є:

1. Назва, купюрність та характер емісії національної валюти. В Україні національна валюта називається гривнею.

2. Ступінь конвертованості національної валюти. Українська національна валюта гривня є частково вільно конвертованою. Верховна Рада України ратифікувала угоду про приєднання до VIII статті Статуту МВФ, якою передбачено вільну конвертованість національної валюти в іноземну з операцій за поточними платежами.

3. Режим курсу національної валюти. Законодавче визначення режиму валютного курсу Верховна Рада України поклала на Кабінет Міністрів та НБУ. Режим валютного курсу поступово змінювався від жорсткої фіксації до регульованого плавання (у межах «валютного коридору») і до вільного плавання, що було введене в 2000 р.

4. Режим використання іноземної валюти на національній території в загальному економічному обороті. Звичайно цей режим зводиться до повної заборони, або до заборони з деякими винятками для окремих видів платежів. В Україні заборона на використання інвалюти у внутрішніх платежах була введена лише в 1995 р., хоч за деякими платежами дозволено її використання і зараз: надання інвалютних позичок банками, оплата послуг, пов'язаних із зовнішньоекономічною діяльністю (оплата авіаквитків на міжнародних авіалініях, оплата митних послуг тощо) та в інших, визначених НБУ випадках.

5. Режим формування і використання державних золотовалютних резервів. Він установлюється для забезпечення стабільності національних грошей і може проявлятися двояко:

— у формі жорсткої прив'язки національної валюти до певної іноземної (національної чи колективної) з установленням фіксованого курсу її до цієї валюти. За такого режиму іноземна валюта перетворюється в забезпечення національних грошей, тобто державні запаси її повинні на 100% забезпечувати наявну в обороті масу національних грошей. Емісія останніх здійснюється тільки через купівлю цієї валюти на внутрішньому ринку, а вилучення з обороту — через її продаж. За такого режиму курс національної валюти «плаває» разом з курсом базової іноземної валюти, а центральний банк країни втрачає окремі свої функції, зокрема функцію кредитора останньої інстанції, певною мірою втрачає свій статус органу монетарної політики. Не випадково грошову систему за такого режиму у світовій практиці називають системою «валютного бюро», а центральний банк стає органом такого бюро;

— у формі використання валютних запасів для підтримання рівноваги на національному валютному ринку з метою стабілізації зовнішньої і внутрішньої вартості грошей при збереженні незалежності центрального банку в проведенні національної монетарної політики та виконанні ним усіх традиційних функцій. Україна в себе ввела якраз цей режим використання золотовалютних резервів.

6. Режим валютних обмежень, які вводяться чи скасовуються законодавчим органом залежно від економічної ситуації в країні. Якщо економіка розбалансована, національні гроші не стабільні, в країні вводяться певні заборони, обмеження, лімітування тощо на операції з іноземною валютою. Так, в Україні в період загострення економічної і фінансової кризи було введено обмеження на відкриття юридичними особами рахунків в іноземних банках і заборонено переведення на них інвалюти; експортерам заборонялося вільно розпоряджатися своєю валютною виручкою, і вони

зобов'язані були повністю чи частково продавати її на валютному ринку тощо. У міру поліпшення економічної ситуації подібні обмеження послаблювалися чи зовсім скасовувалися. Розвинуті країни в останні десятиліття взагалі скасували валютні обмеження.

7. Регламентация внутрішнього валютного ринку і ринку дорогоцінних металів. Нормативними актами визначається в Україні порядок функціонування біржового ринку, міжбанківського валютного ринку; центральний банк здійснює ліцензування діяльності комерційних банків з валютних операцій, видає дозволи юридичним особам-резидентам на відкриття рахунків в іноземних банках, контролює надходження виручки експортерів у країну. Регламентується режим поточних і строкових вкладів в іноземній валюті. До 1998р. в Україні не дозволялось здійснювати на ринку операції з дорогоцінними металами. У міру оздоровлення економічної ситуації в Україні режим валютного ринку стає все більш ліберальним.

8. Регламентация міжнародних розрахунків та міжнародних кредитних відносин. Нормативними актами України чітко регламентується: порядок відкриття в наших банках кореспондентських рахунків іноземних банків, і навпаки; порядок здійснення платежів за окремими видами комерційних операцій та форм розрахунків; порядок переказування іноземної валюти за кордон фізичними особами тощо.

9. Визначення національних органів, на які покладається проведення валютної політики, їхніх прав та обов'язків у цій сфері. Такими органами в Україні є:

- Кабінет Міністрів України;
- Національний банк України;
- Державна податкова адміністрація;
- Державний митний комітет;
- Міністерство зв'язку України.

У визначенні цілей та завдань валютної політики на певний період, крім Кабінету Міністрів та НБУ, беруть участь Адміністрація Президента та

Верховна Рада України. Валютне регулювання і валютний контроль у країні здійснює НБУ, який має право делегувати частину цих функцій на вибрані комерційні банки, надавши їм ліцензії на здійснення валютних операцій та статус агентів з валютного контролю (уповноважених банків).

Органи Державної податкової адміністрації здійснюють контроль за валютними операціями, що проводяться на території України резидентами та нерезидентами.

Органи Державного митного комітету контролюють додержання правил переміщення валютних цінностей через митний кордон України.

Органи Міністерства зв'язку контролюють додержання правил поштових переказів та пересилання валютних цінностей через державний кордон.

Зазначені державні органи та комерційні банки створюють інфраструктуру валютної системи, у центрі якої знаходиться НБУ як орган державного валютного регулювання і контролю. Загальна схема елементної структури та призначення національної валютної системи наведена на рис.

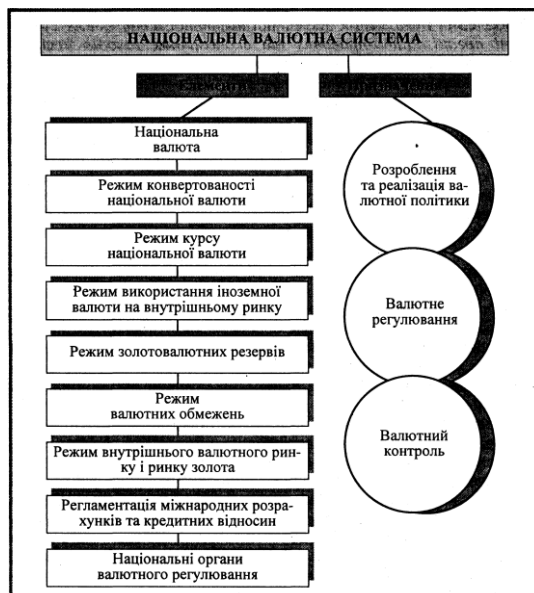

Рис. Схема елементної структури та призначення національної валютної системи

У міру інтеграції національних економік у міжнародні (регіональні) структури та у світову економіку сформувалися й успішно функціонують міжнародні (регіональні) та світова валютні системи, які взаємодіють між собою та з національними валютними системами країн-учасниць.

Світова валютна система є функціональною формою організації валютних відносин на рівні міждержавних зв'язків. Її розвиток регулюється відповідними міждержавними угодами, втілення яких забезпечується створенням на колективних засадах міждержавних валютно – фінансових та банківських установ і організацій. Складовими ланками світової валютної системи є:

- міждержавні засоби обігу і платежу;
- міжнародні ліквідні ресурси (інвалюта, золото, інші платіжні засоби та ін.)
- механізм регулювання валютних паритетів і валютних курсів;
- система міжнародного кредитування;
- система міждержавних розрахунків та ін.

Регіональна міжнародна валютна система являє собою договірно правову форму організації валютних відносин між групою країн.

Найважливіші елементи такої системи:

- регіональна міжнародна розрахункова одиниця;
- спеціальний режим валютних курсів;
- спільні валютні фонди та регіональні кредитно - розрахункові установи та ін.

3. Еволюція світової валютної системи

Першою в історії світовою валютною системою була система, що спиралася на єдині правила обігу золотого грошового товару і відома під назвою системи золотого стандарту. Юридичне вона була оформлена на Міжнародній конференції в Парижі в 1867 р.

Її визначальними ознаками були:

-Функціонування золота як світових грошей;

-Фіксація золотого вмісту національних валют;

-їх безпосередня конвертованість в золото

-як наслідок – наявність фіксованих валютних курсів між національними валютами різних держав.

В період дії золотого стандарту, золото оберталось у вигляді карбованих монет не тільки на внутрішньому, але і на зовнішньому ринку. Це забезпечувало фактичну тотожність національної грошової та валютної системи. Різниця полягала головне в тім, що на світовому ринку золото як засіб платежу приймалось на вагу.

Кріїни, що додержувались золотого стандарту, мали забезпечувати жорстке співвідношення між наявними запасами золота й кількістю паперових грошей, що знаходились в обігу, а також вільну міграцію золота.

Система золотого стандарту була встановлена у Великій Британії ще наприкінці XVIII ст., проте широке поширення в світі вона набула в останній чверті XIX ст.: в Німеччині в 1871—1873 рр., Франції в 1878 р., Японії — 1897 р.

У Росії ця система остаточно сформувалася після грошової реформи 1895—1897 рр., яка дістала назву реформи графа Вітте, тогочасного міністра фінансів Росії. Сутність цієї грошової реформи полягала в тому, що паперові гроші (асигнації) прирівнювалися до певної кількості золота (1 рубль дорівнював 0,17424 золотника), а нові банкноти, які вводилися в обіг, могли вільно обмінюватися на зафіксовану в них кількість золота в банках Росії будь-яким російським підданим чи іноземним громадянином. Банкнотам відповідали металеві рублі — золоті десятки і п'ятірки, а відповідні їм паперові гроші доповнювались карбуванням дрібної срібної і мідної монети. Вітте та його міністерство надзвичайно пильно стежили за тим, щоб не було допущено надмірного випуску в обіг паперових грошей на шкоду карбуванню золотих монет. Всілякі відхилення від цього правила жорстоко

переслідувались. Тому з 1887 до 1914 року ніхто не наважувався змінити це жорстке положення статуту Державного банку Росії, навіть цар.

У результаті цих заходів на початку Першої світової війни в Росії знаходилось в обігу паперових грошей на суму 1630 млн. руб., а золота в підвалах Держбанку та закордонних банків — на суму 1743 млн. руб., тобто зберігалось активне сальдо платіжного балансу.

До 1914 р. російський рубль входив у п'ятірку найміцніших валют світу (на той час, наприклад, 1 рубль дорівнював 0,47 німецької марки). Цікаво, що на початку ХХ ст. інших кардинально відмінних від реформи С.Ю. Вітте варіантів зміцнення грошової системи держави практично не існувало, про що яскраво свідчить досвід реформування грошової системи СРСР. Адже таку саму практично реформу, включно до карбування золотих, срібних і мідних монет, здійснив у 1922—1924 рр. тодішній наркомфін СРСР Г.Я. Сокольников, ввівши в обіг так званий золотий червінець (золоту десятку). Саме золотий вміст рубля дав змогу за короткий період (практично за два роки) повністю ліквідувати інфляцію, підвести надійну фінансову основу під нову економічну політику, а країні після розрухи громадянської війни вийти на світові ринки.

Ера класичного золотого стандарту розпочалася в 1821 р., коли після завершення наполеонівських війн Велика Британія зробила фунт стерлінгів конвертованою в золото валютою. Невдовзі і США зробили те саме з американським доларом. Найбільшої сили система золотого стандарту досягла в період з 1880 до 1914 рр., тобто до початку Першої світової війни.

Існувало три форми золотого стандарту — золотомонетна, золотозливкова та золотовалютна. Розглянемо переваги і недоліки кожної з них.

При золотому стандарті в його класичній золотомонетній формі не існувало будь-яких валютних обмежень. Золото можна було вільно продавати й купувати, перевозячи його з однієї країни до іншої. Ціна на валютний метал встановлювалася на основі закону вартості, тобто

визначалася кількістю суспільне необхідної праці, витраченої на видобуток та транспортування дорогоцінного металу. Не обмежувалися державою й операції з платіжними документами, цінними паперами та засобами кредиту (векселі, чеки тощо), а також вивіз капіталу та переведення прибутків з-за кордону. Система золотого стандарту була адекватною умовам вільної конкуренції, необмеженого ринку і відповідного цим умовам механізму ціноутворення.

Режим золотомонетного стандарту був насамперед режимом стабільних валютних курсів. Така стабільність була результатом дотримання державами, що запровадили цю систему, встановлених конкретних "правил гри". Так, країни, в яких спостерігався вплив золота, завдяки дефіцитності їх платіжного балансу знижували внутрішні ціни, а країни, до яких спрямовувалися потоки золота, підвищували їх. Тільки дотримуючись таких "правил гри" можна було успішно подолати порушену рівновагу платіжних балансів, спричинену припливом і відпливом золота.

Із самого початку свого існування система золотомонетного стандарту забезпечувала надзвичайну валютну стабільність. Достатньо сказати, що тільки австрійський талер та американський долар після війни за незалежність були єдиними провідними валютами Європи і Північної Америки, які були девальвовані протягом століття перед Першою світовою війною, фунт стерлінгів і французький франк зберегли незмінним золотий вміст з 1815 по 1914 рр.

Централізована система золотомонетного стандарту перебувала в повній гармонії як з переважно централізованими системами промислового виробництва, так і світової торгівлі, швидкому розвитку якої ця система активно сприяла. Так, якщо обсяг світової торгівлі у 1850 р. прийняти за 100%, то у 1880 р. він становив 370, а в 1913 р. — 1000%. Таке колосальне зростання обсягів зовнішньої торгівлі принесло зиск насамперед чотирьом провідним країнам світу: Великій Британії, Сполученим Штатам Америки,

Німеччині та Франції, на яких в сукупності припадало близько 50% загального обсягу світової торгівлі.

Щодо позицій у світовій валютній системі, то на той час серед провідних країн світу виділялася Велика Британія, частка національної валюти якої в міжнародних розрахунках у 1913 р. становила 80%. Саме тому золотий стандарт до 1914 р. було прийнято називати стерлінговим стандартом.

Однак система золотомонетного стандарту мала не тільки переваги, а й суттєві недоліки. По-перше, вона була занадто жорсткою, не досить еластичною, дорогою. По-друге, система встановлювала пряму залежність грошової маси, що була в обігу в окремих країнах та на світовому ринку, від видобутку і виробництва золота. Відкриття нових родовищ золота та збільшення його видобутку призводило в цих умовах до періодичних інфляційних процесів, які охоплювали як окремі країни, так і світовий ринок.

Однак найсуттєвішою вадою системи золотомонетного стандарту було те, що за цих умов практично повністю виключалася можливість проведення окремими державами власної грошово-валютної політики, спрямованої на вирішення внутрішніх проблем країни. Це пояснюється тим, що безпосередньою реакцією на будь-яке збільшення обсягів паперової емісії й інфляційне знецінення національних грошей були вплив золота за кордон і відповідне зменшення золотих запасів. Це обмежувало можливості державного втручання у сферу грошових і валютних відносин, їх цільового регулювання, використання у конкретних напрямках економічної політики.

Останній недолік особливо відчувався під час воєн: існування золотого стандарту перешкоджало впровадженню поширених методів фінансування воєнних дій шляхом випуску паперових грошей та монетизації державного боргу через продаж нових випусків цінних паперів центральному емісійному банку тієї чи іншої країни. Країна, яка намагалася фінансувати військові витрати через емісію грошей і водночас дотримуватись їх конвертованості в золото, тут же ставала свідком масового відпливу своїх золотих запасів за

кордон. Саме з цієї причини Сполучені Штати Америки відмовились від практики золотого стандарту під час громадянської війни, а європейські країни — під час Першої світової війни.

Перша світова війна найбільшою мірою і остаточно дестабілізувала систему золотомонетного стандарту. Адже для фінансування війни європейські країни мали бути вдатися до значних розмірів кредитів у своїх центральних банків і призупинити обмін на золото своїх валют, встановивши примусовий курс. Наприклад, Франція, яка збільшила свою грошову масу під час війни в 3 рази, загалом понесла витрати на цю війну в сумі 215 млрд. золотих франків, і розподіл золота в світі докорінним чином змінюється на користь США, які вступили у війну значно пізніше.

Після війни співвідношення між грошовою масою і золотими запасами країн, які брали в ній участь, змінилося на користь грошової маси, що спричинило значні інфляційні процеси в цих країнах.

Прагнення до валютної стабільності змусило більшість країн світу відновити золотий стандарт, від якого вони відмовилися в роки Першої світової війни. За період з 1924 по 1928 рр. європейські країни відновлюють золотий стандарт, проте вже в модифікованому вигляді золотозливкового стандарту.

Система золотозливкового стандарту — перехідна форма золотого стандарту. Вона встановилася в ряді високо-розвинутих країн Заходу (крім США) після Першої світової війни і проіснувала до Великої депресії 1929—1933 рр. Суть цієї урізаної системи золотого стандарту полягала в тому, що національні валюти провідних західних країн (Великої Британії, Франції, Бельгії, Нідерландів та ін.) прирівнювалися до певної кількості золота, тобто мали золотий вміст, а отже, були розмінні на валютний метал, але вже не в будь-якій кількості, а на золоті зливки вагою не менш як 400 унцій (близько 12.4 кг.) кожний. Отже, обмін національних грошових знаків на золото був обмежений певними, досить великими сумами (у Франції, наприклад, один золотий зливочок коштував 215 тис. франків).

В інших країнах, зокрема в тих, які зазнали поразки в Першій світовій війні, а також у багатьох колоніальних та залежних країнах була впроваджена система золотодевізного стандарту. Суть останнього зводилася до того, що поряд із золотом функцію світових грошей взяли на себе і де – які валюти провідних країн світу. Платіжні засоби в іноземній валюті, призначені для міжнародних розрахунків, почали називатися девізами.

Це була друга світова валютна система, юридичне оформлення якої було зафіксовано у міждержавній угоді, підписаній на Генуезькій міжнародній економічній конференції в 1922 р.

Повний відхід країн заходу від золотого стандарту відбувся в період економічної кризи 1929 – 33 років і в перші після кризові роки.

При системі золотодевізного стандарту країни накопичують для своїх зовнішніх розрахунків певну кількість іноземної валюти економічно найсильніших держав, що є еквівалентом золота.

Про цю систему фінансовий світ знав і раніше. Вона виникла і функціонувала досить давно. Вперше її використано в угоді про регулювання валютних операцій між Лондоном і Единбургом, підписаній ще у другій половині XVII ст.

У 1894 р. у Росії, яка намагалась одержати значні зовнішні позики, утворились за кордоном великі валютні резерви, і російський уряд заявив про готовність продавати і купувати цінні папери на закордонних біржах за фіксованим курсом.

Після 1920 р. золотодевізний стандарт особливо поширився в Європі. Центральні банки багатьох країн отримали право зберігати свої резерви або їх частину в цінних паперах і закордонних авуарах, обмінних на золото.

Авуари — ліквідна частка активів, до якої належать кошти банку, цінні папери, що легко реалізуються. Найчастіше даний термін вживають стосовно коштів банку в іноземній валюті, які знаходяться на його рахунках у закордонних банках.

Країни, які приєдналися до золотодевізного стандарту, зберігали свої авуари у двох основних фінансових центрах — Нью-Йорку і Лондоні.

Історичний досвід показує, що для успішного функціонування золотодевізного стандарту потрібні такі умови:

- проведення узгодженої політики центральних банків країн-учасниць;
- країни, які виступають в ролі валютних центрів, повинні постійно підтримувати значний рівень економічної активності і високий попит на імпорт з тим, щоб дати змогу країнам — членам системи вільно купувати необхідні їм резервні засоби;
- резервні авуари країн-учасниць не повинні складатись із короткострокових авансів, що надаються країнами, які виступають в ролі валютних центрів.

Загалом період між двома світовими війнами характеризувався нестабільністю валют і періодичними валютними кризами, які завдавали значних збитків економічному зростанню і розвитку міжнародних економічних відносин. Відносна валютна стабілізація наступила в період 1922—1928 рр., але невдовзі була підірвана світовою кризою 1929—1933 рр., яка охопила і світову валютну систему. Головними особливостями валютної кризи були:

- циклічний характер, оскільки валютна криза була наслідком глибокої економічної і грошово-кредитної кризи;
- структурний характер, адже основні принципи світової валютної системи, що були засновані на золотому стандарті, зазнали поразки;
- значна довготривалість та виключна глибина і гострота. Саме в цей час відбувається загальна трансформація економічної структури господарювання, що базувалася на ринкових саморегуляторах, у державну регульовану економічну систему, що не могло не вплинути на систему світогосподарських зв'язків, у тому числі й валютних. Така трансформація відбулася на основі теоретичних рекомендацій, розроблених відомим англійським економістом, фінансистом та державним діячем Дж.М. Кейнсом

у 30-х роках ХІХ ст. Адекватно до цієї трансформації мала змінитися світова система грошово-валютних відносин, перед якою все настійніше ставляться цілком конкретні вимоги. Система мала:

- забезпечувати міжнародний обмін товарами і послугами достатніми платіжно-розрахунковими і кредитними засобами, що користуються довірою учасників валютно-кредитних відносин;
- володіти певним запасом стійкості для можливого найбільш тривалого функціонування, оскільки часті перебудови системи завжди проходять болісно і призводять до дезорганізації зовнішньоекономічних зв'язків протягом певного періоду;
- бути достатньо еластичною, щоб гнучко реагувати на зміни внутрішньої ситуації та зовнішніх умов функціонування світового господарства і пристосуватися до них;
- забезпечувати збалансованість економічних інтересів у валютно-кредитній сфері окремих країн, регіонів та всіх учасників світогосподарських зв'язків.

В роки другої світової війни система міжнародної торгівлі та валютних відносин потерпіла повний крах.

Саме за цих умов провідні вчені-економісти і державні діячі багатьох країн світу розпочали активний пошук виходу із складної післякризової ситуації і розробку концепції нової світової валютної системи.

Конкретну ініціативу у створенні нової валютної системи, яка могла б успішно функціонувати після завершення Другої світової війни, взяли на себе країни, що традиційно відігравали у ній провідну роль. Це Велика Британія і Сполучені Штати Америки. Ще влітку 1941 р. Джон Мейнард Кейнс підготував перший текст, який був представлений британському міністерству фінансів. Він мав назву "Пропозиції зі створення Міжнародного компенсаційного союзу". В грудні цього року американський уряд доручив Гаррі Декстеру Уайту та його колегам по департаменту Казначейства підготувати пропозиції щодо створення Стабілізаційного фонду союзників,

який забезпечував би надання останнім військової допомоги і міг би стати основою післявоєнної світової валютної системи. Влітку 1942 р. було здійснено обмін цими документами для взаємного ознайомлення.

Слід зазначити, що головні положення англійського й американського планів були подібні. Насамперед вони пропонували забезпечити стабільність внутрішнього економічного розвитку, що передбачало здійснення державою певних контролюючих функцій у монетарній сфері в рамках функціонування національних економік. Особлива увага приділялася внутрішнім економічним процесам, що автоматично означало зменшення ступеня входження в світове господарство, тобто здійснення певного контролю на міжнародному рівні, завдяки якому країни повинні були поступитися невеликою часткою свого суверенітету в монетарній сфері. Для цього Кейнс і Уайт пропонували створити для міжнародної кооперації спеціальний наднаціональний орган.

Визначаючи необхідність міжнародного співробітництва у валютній сфері, плани значно відрізнялися в інших важливих положеннях. Якщо Кейнс віддавав пріоритет інтересам внутрішнього розвитку, то Уайт на перше місце ставив завдання міжнародні. І хоча в подальшому було внесено зміни в обидва плани, суттєва відмінність між ними збереглася.

Чому Кейнс надавав переваги внутрішнім проблемам у рамках нової міжнародної валютної системи? Тому що знав негативний досвід 30-х років і домагався того, щоб кожна країна зберегла значною мірою свою незалежність насамперед у розробці і реалізації внутрішньої економічної політики, яка б забезпечила повну зайнятість. Тобто і тут Кейнс залишався на позиціях раніше розробленої ним концепції.

Уайт, навпаки, під впливом "нового курсу" Рузвельта передбачав створення системи планування і контролю над економікою. Подібна філософія, перенесена на міжнародний рівень, привела до ідеї заснування двох наднаціональних інститутів: фонду стабілізації та світового банку. Ці два наднаціональні органи могли б здійснювати достатньо дійовий контроль

за внутрішньою грошовою політикою держав — членів системи, особливо щодо обмінних курсів і світових потоків капіталів. Проте все-таки щоб отримати схвалення державного департаменту та конгресу США, а також під впливом ідей Кейнса Уайт вніс важливі зміни в свій проект: з одного боку, він зробив акцент на створенні фонду стабілізації, а з другого, — надав світовому банку статус класичної кредитної установи, що спеціалізується на інвестиціях в інші країни.

Однак навіть з урахуванням цих змін план Уайта відрізнявся від програм Кейнса.

Внаслідок тривалих переговорів з'явилося Спільне комюніке експертів і наприкінці червня 1944 р. в Атлантик-Сіті (США) зустрілися представники 44 країн для підготовки Бреттон-Вудської конференції. Ця зустріч формально давала змогу учасникам вносити ті чи інші поправки, що і відбувалося, особливо щодо квот-внесків, але реально англо-американський план поставив учасників конференції перед фактом неминучого диктату своїх умов найбільш розвинутою країною. Оскільки США змогли нав'язати Великій Британії свою точку зору, то в кінцевому підсумку було прийнято відредаговану версію плану Уайта.

Третьою світовою валютною системою стала створена за рішенням Бреттон-Вудської валютно-фінансової конференції ООН яка проходила в липні 1944 р. в США (місто Бреттон-Вудс), Бреттон-Вудська валютна система.

Те, що рішення на цій конференції проходило фактично під диктовку США, не викликає особливого подиву. Адже ця країна вже вдруге після світової війни була у виграві. Так, якщо перед Першою світовою війною зовнішня заборгованість США в 1913 р. досягала 7 млрд. дол., а вимоги до інших країн становили 2 млрд., то в 1926 р. зовнішній борг скоротився більше ніж у 2 рази, а вимоги зросли у 6 раз, що становило 12 млрд. дол. Відбувся також перерозподіл золотих резервів на користь США: в 1914—1921 рр. чистий приплив золота в США в основному з країн Європи досяг 2,3

млрд. дол.; в 1924 р. 46% золотих запасів капіталістичного світу були зосереджені в США (в 1914 р. — 23%). Перед початком Другої світової війни США були майже єдиною країною, де зберігся золотомонетний стандарт, а курс долара до західноєвропейських валют значно зріс.

Уже в той час США розгорнули боротьбу за гегемонію долара, однак домогтися статусу резервної валюти їм вдалося лише після Другої світової війни. Засилля США в Бреттон-Вудській системі пояснювалося і новою розстановкою сил у світовому господарстві. У 1949 р. 54,6% капіталістичного промислового виробництва було зосереджено в США. Цій країні належало 33% світового капіталістичного експорту і майже 75% золотих резервів. Головний конкурент США в Бреттон-Вудській системі — Велика Британія, — обслуговуючи своєю валютою 40% світової торгівлі, володіла лише 4% офіційних золотих резервів капіталістичного світу.

Керівники США намагалися максимально використати свою економічну могутність і створити таку міжнародну валютну систему, яка б відповідала інтересам США і перебувала під їх контролем. На той час на Сполучені Штати Америки припадало 34,7 голосу в Міжнародному валютному фонді, що створювався. Під впливом США до Статуту МВФ було включено положення, які зобов'язували країни при одержанні кредитів надавати докладну інформацію про стан економіки країни, її золотовалютних запасів, виконувати рекомендації МВФ, які стосуються внутрішньої і зовнішньої політики держави.

За таких обставин Радянський Союз, який брав участь у роботі конференції в Бреттон-Вудсі, підписав підсумкові документи, однак не ратифікував їх. Ясно, що на висунуті на конференції умови не погоджувалися і деякі країни капіталістичного світу, тим більше їх не міг прийняти тогочасний тоталітарний режим СРСР.

Основою Бреттон-Вудської системи була ідея пристосування валют окремих країн до національних валютних систем провідних на той час держав світу — США і Великої Британії. Згідно з договором основними

інструментами міжнародних розрахунків ставали золото і так звані резервні валюти, статус яких одержали американський долар і англійський фунт стерлінгів.

Резервна валюта — національна валюта провідних держав світу, яка нагромаджується центральними банками інших країн як резерв коштів для міжнародних розрахунків.

Країни, що підписали Бреттон-Вудську угоду, мали право вільно через свої центральні емісійні банки обмінювати наявні у них резервні валюти за офіційною ціною на золото, і навпаки. Однак оскільки незначний золотий запас Великої Британії не давав змоги виразити золоту ціну фунта стерлінгів, а також з інших економічних причин фунт стерлінгів із самого початку виконував роль резервної валюти лише частково. Він використовувався як резервна валюта переважно колоніями та домініонами Британської імперії. Отже, фактично Бреттон-Вудська валютна система спадкувала, з одного боку, рештки грошової системи "золотого стандарту", а з другого — принципи національної валютної системи США. Офіційно цю систему стали називати золотовалютним стандартом, а неофіційно — золотодоларовим стандартом.

На конференції було підписано "Заключний акт", складовими частинами якого були статuti Міжнародного валютного фонду (МВФ) та Міжнародного банку реконструкції і розвитку (МБРР). Бреттон-Вудська система вступила в дію після подання державному Департаменту США ратифікаційних грамот 2/3 країн — учасниць конференції.

Угода про МВФ передбачала встановлення міжнародного співробітництва у сфері валютних відносин, забезпечення стійкості валютних курсів, поступову відміну валютних обмежень і впровадження оборотності валют. МБРР повинен був згідно з угодою забезпечити розвиток довгострокових кредитів і позик, насамперед країнам, які особливо постраждали від війни.

Основними принципами функціонування Бреттон-Вудської валютної системи є:

- збереження ролі золота як платіжного засобу та розрахункової одиниці у міжнародному обігу. Однак, на відміну від системи золотого стандарту, зв'язок національних валют із золотом здійснювався опосередковано через долар США, який один зберігав зовнішню конвертованість у золото;
- встановлення офіційних курсів валют через визначення їх золотого вмісту і твердої фіксації долара;
- прирівнювання долара до золота на основі фіксації ринкової ціни на золото (ціна однієї унції золота дорівнювала 35 дол., а золотий вміст долара становив 0,888671 грама чистого золота);
- здійснення операцій купівлі-продажу золота лише на рівні центральних банків країн з заборонаю таких операцій для всіх інших суб'єктів.

Якщо країна втрачала можливість утримувати курс своєї валюти до долара у встановлених межах коливань ($\pm 1\%$), вона могла, по-перше, використати частку свого золота— валютного резерву для проведення стабілізуючих операцій на валютному ринку, по-друге, вдатися до цільових позик, що надавалися зі спеціального фонду МВФ, по-третє, провести девальвацію власної грошової одиниці. Зміна вартості (масштабу цін) грошової одиниці понад 10% могла здійснюватися лише за відповідною санкцією МВФ.

Наприкінці 60-х — на початку 70-х років ця система фактично вичерпала свої конструктивні можливості, оскільки асиметрія резервних і звичайних валют до краю загострили суперечності між США і Великою Британією, з одного боку, і західноєвропейськими країнами та Японією — з другого.

Першим кроком на шляху до формування нової валютної системи стало створення міжнародних платіжних засобів СДР — спеціальних прав

запозичення, а поворотним моментом стала відмова США від вільного розміну доларів на золото для нерезидентів. У березні 1973 р. було здійснено перехід до плаваючих валютних курсів, а в липні 1974 р. валютний паритет було замінено валютним кошиком СДР.

Запровадження СДР — це фактично повернення до старої ідеї Кейнса, яку він висунув ще в 1944 р. перед підписанням Бреттон-Вудської угоди — ідеї створення "регульованої валюти". Однак на той час, коли США володіли 2/3 валютних запасів світу, ця ідея була для США неприйнятною. Адже у 1949 р. централізовані золоті запаси США у 3,15 рази перевищували загальну суму доларів, яка була розміщена в іноземних банках. Саме тому цій країні при підписанні Бреттон-Вудських угод було вигідно прив'язати валюти інших країн до золота, переважна більшість світових запасів якого знаходилась у банківських сховищах США.

Зовсім іншою була ситуація кінця 60-х — початку 70-х років, коли було введено СДР. США значною мірою втратили на світовому ринку свої конкурентні позиції, виник дефіцит платіжного балансу, почали розвиватися інфляційні процеси, різко скоротилися запаси золота. Так, у 1971 р. централізовані золоті запаси США у 6 раз були меншими від доларової суми, що перебувала у міждержавному обігу. Тому було знайдено вихід саме у впровадженні "колективної валюти". СДР було випущено в обіг з 1 січня 1970 р. згідно з рішенням МВФ. Спеціальні права запозичення не мають власної вартості. Спочатку за масштаб СДР було прийнято золотий вміст долара США (0,888671 г золота). Після девальвації золота (грудень 1971 р., лютий 1973 р.) 1 СДР була прирівняна до 1,20635 долара. З 1 липня 1974 р. після переходу до "плаваючих" курсів національних валют країн — членів МВФ було введено новий метод розрахунку вартості СДР — метод "стандартного кошика" через ринкову вартість валют 16 провідних країн — членів МВФ (0,4 долара + 0,38 марки ФРН + 0,45 ф. ст. + 0,44 франц. фр. та ін., які в сумі на певну дату становили 1,20635 долара). Пізніше МВФ

перейшов до визначення вартості СДР на основі середньозваженої величини ринкового курсу "валютного кошика" п'яти провідних валют світу.

Склад і частка окремих валют в "кошику" СДР переглядаються кожні п'ять років і відображають відносну роль кожної з п'яти валют у світовій торгівлі і платежах, яка оцінюється за вартістю експорту товарів та послуг кожної з цих країн, а також за величиною активів в даній валюті, які використовувались країнами — членами МВФ як резерви протягом попереднього 5-річного періоду.

СДР можуть використовуватися тільки в міждержавних розрахунках для покриття дефіцитів платіжних балансів та на деякі інші цілі через обмін національної валюти країн — учасниць угоди про СДР. Крім того, дані розрахункові засоби можуть бути використані для проведення розрахунків з міжнародними банками і країнами, що не є членами МВФ, на основі купівлі-продажу СДР.

Наприкінці 60-х років Бреттон-Вудська валютна система розпалася внаслідок її кризи. У нових умовах "доларовий стандарт" перестав відповідати існуючому співвідношенню сил, яке характеризувалося значним зростанням частки у світовій економіці країн "Спільного ринку" та Японії. Крім того, великий дефіцит платіжного балансу США, нагромаджені доларові запаси в іноземних центральних банках, зменшення золотого запасу — все це свідчило про те, що Бреттон-Вудська система ставала дедалі обтяжливішою і для США.

У 1971—1973 рр. відбувся злам Бреттон-Вудської валютної системи. Початок її поклала заява тодішнього президента США Р. Ніксона 15 січня 1971 р. про припинення розміну долара на золото та введення надзвичайних засобів, спрямованих на врятування валюти.

У січні 1976 р. у м. Кінгстоні (Ямайка) було підписано угоду, що стала основою четвертої світової валютної системи — Кінгстонської (Ямайської), яка набула чинності 1 квітня 1978 р.

Головні положення Кінгстонської валютної системи були юридичне оформлені у серії поправок до Статуту МВФ, суть яких така:

- кожна країна — член МВФ на свій розсуд може вибирати режим курсу власної валюти, тобто фактично узаконювався режим "плаваючих" курсів, до яких більшість країн прийшла раніше, коли в березні 1973 р. було введено режим "плаваючих" курсів для своїх валют всупереч вимогам Статуту МВФ;

- золото перестає бути еталоном вартості в міжнародній валютній системі і відповідно відміняється його офіційна ціна, яка становила на початок 1976 р. 42,2 од. СДР за 1 унцію. При цьому відпадали всілякі обмеження на операції центральних банків з золотом і на переоцінку ними наявних золотих резервів за ринковими цінами. Наданими правами швидко скористалися країни з розвинутою ринковою економікою, які розпочали враховувати золоті запаси за ринковими цінами. Досить широку програму аукціонів із продажу золота з державних запасників здійснили США, які протягом 1978 р. і до липня 1979 р. на 15 аукціонах Казначейства реалізували 382,6 т золота;

- відбувається процес повної демонетизації золота — виведення цього благородного металу з внутрішньої сутності грошово-валютних відносин, як це було при системі золотомонетного стандарту, і перетворення його на звичайний, хоча і стратегічний, товар з правом вільної купівлі-продажу на світових валютних аукціонах. На основі цього відбулася відміна зобов'язань країн — учасниць Кінгстонської системи використовувати золото в операціях з МВФ і відміна повноважень Фонду на прийняття від цих країн золота. В Статуті МВФ була зафіксована принципова згода його членів на реалізацію офіційних золотих запасів Фонду — 150 млн. унцій, або 4665 т;

- юридичне надання права кожній з валют країн — учасниць Кінгстонської системи виконувати роль резервної валюти, однак у перспективі перевага надавалася СДР (з перетворенням останньої в головний резервний актив міжнародної валютної системи);

- взаємна домовленість учасників Кінгстонської угоди про надання виконавчому органу МВФ — Директорату — широких повноважень для здійснення нагляду за виконанням країнами своїх зобов'язань за угодою, особливо щодо дотримання ними погоджених валютних курсів.

Отже, Кінгстонська валютна система фактично легалізувала практику валютних відносин, яка стихійно склалася на початку 70-х років у період розпаду Бреттон-Вудської системи. Узаконений примат ринкових методів регулювання валютних курсів і в цьому випадку, як і завжди в історії, надає переваги найбільш економічно сильним партнерам по Кінгстонській угоді. Відтепер США, наприклад, отримали можливість не створювати значних валютних резервів, а також не турбуватися про систематичну підтримку курсу долара, як це було в період дії Бреттон-Вудської системи. Певні економічні вигоди одержали і інші розвинуті країни, насамперед за рахунок можливості вільного маніпулювання валютними курсами в своїх національних інтересах. Крім того, використання їхніх валют як резервних третіми країнами значно обмежує домінуючу роль американського долара.

Створення Кінгстонської валютної системи поки що не завершено. Однак уже сьогодні очевидним є той факт, що під прикриттям СДР продовжує зберігати своє провідне становище в системі міжнародних валютних відносин долар США як міжнародний платіжний засіб, нерозмінний на золото. Прийняття поправок до Статуту МВФ, які спрямовані на повну демонетизацію золота і витіснення його з міжнародних розрахунків, також відповідає перспективним економічним інтересам США, які намагаються усунути з арени міжнародних валютних відносин найбільш небезпечного конкурента долара. Формально виступаючи за підвищення ролі СДР у міжнародних розрахунках, США фактично мало чим ризикують. Адже досвід майже тридцятирічного використання СДР продемонстрував їх слабку конкурентоспроможність у порівнянні з національними валютами провідних країн світу, насамперед — долларом США. Слід зазначити, що частка

останнього становить понад 60% офіційних світових валютних резервів, а частка СДР — лише 2,4%.

Кінгстонська валютна система поки що не забезпечує повністю валютну стабілізацію у світі. Кредитні можливості МВФ незначні порівняно з величезними міжнародними фінансовими потоками і дефіцитом платіжних балансів переважної більшості країн світу. Незадоволення країн-партнерів валютним механізмом Кінгстону, який дає змогу США продовжувати доларову експлуатацію інших країн, об'єктивно посилює необхідність подальшої фундаментальної розробки і проведення докорінної реформи світової валютної системи. Насамперед йдеться про пошук шляхів стабілізації валютних курсів, посилення координації валютно-економічної політики як провідних країн між собою, так із іншими країнами світу.

Нині в рамках Кінгстонської угоди намітилась тенденція переходу від доларового стандарту до багатовалютного, який включає поряд з долларом США німецьку марку, японську єну, англійський фунт стерлінгів, швейцарський франк, що безумовно означає посилення конкурентної боротьби між трьома світовими валютно-фінансовими центрами: США, Західною Європою і Японією.

4. Конвертованість валют

У системі валютного регулювання чільне місце відводиться здійсненню широкого комплексу заходів із забезпечення конвертованості валют. Реалізація цього заходу, сперта на нормативні акти кожної окремої країни, є однією із статутних вимог МВФ. У ст. VIII його статуту передбачається скасування валютних обмежень і запровадження валютної конвертованості. Країни-учасниці, що беруть на себе зобов'язання за цією статтею, мають уникати, підкреслюється в статуті, застосування обмежень щодо платежів і переказів із поточних міжнародних операцій, не запроваджувати систему множинності валютних курсів. Ст. XIV дозволяється зберігати обмеження

валютної конвертованості лише протягом перехідного періоду. Водночас у ній наголошується, що країни-учасниці повинні прагнути до її скасування в міру того, як буде утворено можливості регулювання платіжних балансів без валютних обмежень.

Який зміст поняття «конвертованість», які механізми використовуються під час її реалізації?

Конвертованість характеризується здатністю вільного, легального обміну національної грошової одиниці на інші валюти.

Поняття «конвертованість» за змістом виходить за межі суто валютних відносин. Це загальноекономічна категорія, яка вбирає в себе широке коло проблем, що не зводяться лише до операцій з обміну валют. Конвертованість — невід'ємний атрибут ринкової економіки. Без конвертованості неможлива свобода вибору, себто те, без чого ринкові відносини втрачають сенс. Без конвертованості національної грошової одиниці товаровиробник не може включитися в різноманітні структури світового ринку, в міжнародний поділ праці, а покупець позбавляється можливості належно задовольняти свій платоспроможний попит.

Звідси мусить бути зрозумілим і те, що конвертованість передбачає відкритість економіки, лібералізацію зовнішньої торгівлі, вільну міграцію капіталу і т.ін.

В умовах функціонування класичного золотого стандарту проблеми конвертованості у вузькому розумінні цього поняття — як простий обмін однієї валюти на іншу — фактично не існувало. Це визначалося твердою фіксацією золотого вмісту національних валют, їх обов'язковою розмінністю на монетарний товар. З часу припинення такого обміну (цей процес завершився перед початком 2-ї світової війни) практично всі валюти світу (за винятком долара і швейцарського франка) втратили зазначену особливість. У повоєнні роки значна частина країн поступово відновила конвертованість своїх грошових одиниць.

На відміну від золотого стандарту, режим конвертованості кредитно-паперових грошових одиниць визначається інституційними нормами. Йдеться про одну з важливих ланок валютної політики, що здійснюється кожною країною.

Існують загальновизначені МВФ вимоги стосовно змісту режиму конвертованості. Ці вимоги сформульовано у ст.УІІІ статуту фонду.

Відповідно до цієї всі валюти діляться на конвертовані та неконвертовані. Конвертовані валюти в свою чергу поділяються на вільно конвертовані та конвертовані за поточними операціями (частково конвертовані).

За режиму повної конвертованості всі юридичні й фізичні резиденти та нерезиденти мають можливість вільно (без жодних обмежень) використовувати ці гроші на будь-які цілі: без перешкод здійснювати як поточні, так і інвестиційні валютні операції за всіма видами операцій платіжного балансу.

Поняття “вільно використовувана валюта” (вільно конвертовані валюта) було введено МВФ у 1976 році, під яким розуміють валюту що широко використовується міжнародних розрахунках. З 1986 року до вільно конвертованих валют відносяться: долар США, німецьку марку, японську йену, французький франк, англійський фунт стерлінгів. Головний принцип віднесення валюти до даної категорії – відсутність валютних обмежень у законодавстві країни – емітенті даної валюти.

Нині існує досить обмежена кількість валют, що діють у режимі повної конвертованості. Таку свободу може собі дозволити лише конкурентоздатна на світовому ринку економіка з потужною експортною базою, розвиненими внутрішніми грошовими та інвестиційними ринками.

За часткової конвертованості на обмінні операції вводяться певні обмеження. На вимогу МВФ, вказані обмеження не повинні зачіпати платежі за поточні міжнародні операції. До таких операцій належать платежі за результатами зовнішньої торгівлі, короткотерміновими банківськими та

кредитними операціями, платежі з погашення позик і процентів, переведення прибутків з інвестицій, грошові перекази некомерційного характеру. У зв'язку з тим, що здійснення названих операцій є невід'ємною ознакою конвертованості, їх обмеження відповідно до вимог статуту МВФ не допускається. При застосуванні обмежень за міжнародними поточними операціями валюта втрачає за регламентом фонду статус конвертованої.

Розрізняють зовнішню та внутрішню конвертованість.

За зовнішньої конвертованості повна свобода валютних операцій надається лише нерезидентам (фізичним та юридичним особам). Йдеться про надання можливості вказаним особам:

а) вільно обмінювати зароблену в даній країні валюту на будь-яку іноземну валюту;

б) здійснювати перекази цієї валюти за кордон.

За режиму внутрішньої конвертованості правом обмінних операцій користуються лише резиденти.

Офіційно про приєднання України до ст. 8 Статуту МВФ Рада директорів Фонду оголосила 8 травня 1997 року. З цього часу відбулося міжнародне визнання гривні валютою з поточною конвертованістю. Усього до статті 8 на початок 1998 року приєдналося 138 країн.

Залежно від рівня конвертованості, НБУ запровадив класифікатор іноземних валют, згідно з яким валюти поділені на три групи:

- вільно конвертовані валюти, валютний курс по яких визначається НБУ щодня;

- валюти з обмеженою конвертованістю, курс по яких визначається раз на місяць;

- неконвертовані валюти, які не обмінюються на інші валюти і курс по яких НБУ не визначає.

Запровадження конвертованості є найскладнішим і неоднозначним за змістом елементом грошової реформи. Можливі негативні аспекти цього процесу: ймовірність знецінення національного багатства та робочої сили,

навального банкрутства окремих видів виробництва, некерованого поглиблення соціальної диференціації населення та деяких інших дуже неприємних явищ.

Водночас, коли йдеться про негативні аспекти конвертованості, слід зважити й на те, що в процесі її впровадження формуються економічні саморегулятори, які автоматично протидіють їхньому розвитку. Якщо ж оцінювати цей процес у цілому, то слід підкреслити, що конвертованість криє в собі вагомий позитивний потенціал, без використання якого всі дії стосовно переходу до реальних ринкових відносин і загального оздоровлення економіки можуть виявитися малоефективними. Мусимо зрозуміти, що конвертованість є абсолютно необхідною для забезпечення процесу демонополізації економіки, її структурної перебудови, подолання кризи платіжного балансу, інтеграції у світове господарство і т.ін. Без конвертованості ці питання взагалі не мають позитивного вирішення.

5. Валютні курси, крос – курси

Основою валютної політики країни є вибір режиму валютних курсів, який відповідає економічному стану держави та її зовнішньоекономічним відносинам. Валютний курс як ціна грошової одиниці даної держави, який виражається у грошовій одиниці іншої держави, залежить від багатьох курсоутворюючих факторів, що виявляють себе через попит і пропозицію певної валюти на ринку. Він має безпосереднє практичне значення для тих, хто займається торгівлею, інвестиціями, іншими фінансовими операціями, і відіграє важливу роль у грошово-кредитній політиці держави.

Валютний курс – це співвідношення, за яким одна валюта обмінюється на іншу, або "ціна" грошової одиниці однієї країни, що визначена в грошовій одиниці іншої країни.

Валютний курс можна розглядати як коефіцієнт перерахунку однієї валюти в іншу, який визначається співвідношенням попиту та пропозиції на валютному ринку.

Визначення валютних курсів називають котируванням.

Повне котирування означає, що встановлюється курс покупця і продавця. Різниця (маржа) між курсом покупця і курсом продавця для того, хто здійснює котирування, є джерелом прибутку.

При визначенні та записі валютних курсів розрізняють валюту котирування і базу котирування. Валютою котирування є та іноземна валюта, курс якої визначають, а базою — валюта, з якою порівнюють дану грошову одиницю. Наприклад, у записі USD/UAH долар США є базою котирування, а гривня — валютою котирування. При записі EUR/USD валютою котирування виступатиме долар, а базою євро.

На практиці частіше за все за базу котирування виступає долар США, але для окремих валют, зокрема для англійського фунта старлінгів (GBP), євро (EUR), австралійського (AUD)) і новозеландського доларів (NZD), ірландського фунта (IEP), долар завжди є валютою котирування. Наприклад, курс гривні до долара США записують так: USD/UAH - 3,2860 — 3,4980.

Такий запис означає, що банк, який здійснив котирування купує американські долари за ціною 8,286 грн., а продає за ціною 8,428 грн. за 1 дол. При цьому маржа становить 14,2 коп. за 1 дол. Інколи банки можуть встановлювати запис курсів у зворотному порядку: 8,4280 — 8,2860, проте такий запис не змінює економічного змісту валютообмінної операції — за нижчим курсом банк купує валюту, а за вищій продає.

Запис залежить від того, хто здійснює котирування. Якщо банк котирує курс клієнтам, то запис буде звичним для нас:

$USD/UAH = 3,2860 — 3,4280$. При котируванні валютних курсів на міжбанківському ринку одним банком іншому запис може бути таким: $USD/UAH = 3,4280 — 3,2860$.

Розрізняють пряме і зворотнє котирування. У разі прямого котирування визначають, скільком національним грошовим одиницям дорівнює одиниця (10,100,1000 од.) іноземної валюти; у разі зворотнього — навпаки, скільком одиницям Іноземної валюти дорівнює одиниця (10,100,1000 од.) національної валюти. Наприклад, пряме котирування можна записати так; USD/EUR - 1,5120 — 1,5200, а зворотнє: EUR/USD - 0,6579 — 0.6614, тобто при купівлі за одно євро дають 65,79 цента, а при продажу — 66,14 цента.

Звичайно курс валют установлюють до четвертого знака після коми десяткового дробу.

Коли кажуть, що за умови котирування USD/UAN курс гривні підвищився, то це означає, що він був, наприклад, 3,40 грн. за 1 дол., а став 3,50 грн. за 1 дол. США. При цьому купівельна спроможність гривні знизилася, а долара — зросла. Можна також сказати, що курс долара знизився. (Якщо здійснити зворотнє котирування, тобто UAN /USD, то курс долара до гривні спочатку був 0,2941 дол. за 1 грн. (1:3,40), а став 0,2857 дол. за 1 грн. (1:3,50).)

У тому випадку, якщо курс гривні до долара був 3,40 грн. за 1 дол., а став 3,30, кажуть, що він знизився. При цьому купівельна спроможність гривні зросте, а купівельна спроможність долара на українському ринку знизиться; курс долара до гривні підвищиться з 29,41 цента до 30,0 цента за 1 грн.

Правильне визначення валютних курсів має важливе практичне значення, оскільки валютний курс безпосередньо впливає на ціну імпорту, виражену в національній валюті, та на ціну експорту, що конвертується в іноземну валюту. Тому його динаміка тісно пов'язана з темпами інфляції та з врахуванням інших даних, таких як затрати й ціни на внутрішньому та зовнішньому ринках, і може бути індикатором зовнішньої конкурентоспроможності, а внаслідок цього — можливих змін у платіжному балансі країни.

Валютний курс, встановлення якого в переважній більшості країн є прерогативою центрального банку, на фінансово-грошовому ринку виконує певні функції, головними з яких є:

- сприяння інтернаціоналізації грошових відносин;
- сприяння об'єднанню та стабільному розвитку фінансових ринків,
- ' порівняння рівнів та структури цін, а також результатів виробничої діяльності в окремих країнах;
- порівняння національної та інтернаціональної вартості на національних та світових ринках;
- перерозподіл національного продукту між окремими країнами;
- інтернаціоналізація господарських зв'язків тощо.

Економічною основою визначення валютних курсів є співвідношення купівельних спроможностей національних валют

Купівельна спроможність валюти визначається вартістю певного набору товарів та послуг, які можна придбати за відповідну грошову одиницю у порівнянні з базовим періодом.

Співвідношення купівельної спроможності окремих валют до певної групи товарів та послуг у двох країнах визначає паритет купівельної спроможності — PPP

Вважають, що теорія паритету купівельної спроможності була висунута ще в 1556 р. Мартіном де Ацпілкуета Наварро. Пізніше її досліджували Д. Рікардо та Д. Юм, а в остаточному варіанті вона була сформульована лауреатом Нобелівської премії Ірвіном Фішером. Згідно з теорією PPP валютний курс змінюється настільки, наскільки це потрібно для того, щоб компенсувати різницю в динаміці рівня цін у різних країнах. Інакше кажучи, ціна одиниці одного й того самого товару в одній країні має відповідати ціні на цей товар в іншій країні, перерахованій на поточний валютний курс.

Наприклад, при зниженні курсу японської єни відносно американського долара японські товари в США будуть коштувати дорожче, а

американські в Японії — дешевше. З відтоком доларів за кордон відбувається падіння цін на товари на внутрішньому ринку країни та підвищення цін за кордоном разом з одночасним збільшенням попиту на товари на внутрішньому ринку. Це, в свою чергу, буде сприяти підвищенню цін або підвищенню курсу валюти. Такий процес може відбуватися доти, доки обидві валюти не досягнуть певної пропорції, яка б відображала збалансованість цін на один і той самий товар у різних країнах

У спрощеному вигляді паритет купівельної спроможності можна відобразити формулою:

$$Цв = Кп * Цз$$

Де: Цв — ціна за одиницю певного товару на внутрішньому ринку;

Кп — поточний валютний курс грошових одиниць двох країн, товари яких порівнюються;

Цз — ціна за одиницю того самого товару на зовнішньому ринку.

Залежно від номенклатури товарів, які беруть для розрахунку, РРР може бути частковим (за обмеженим переліком товарів або товарних груп) та загальним (за валовим національним продуктом).

Існує кілька методик розрахунку паритету купівельної спроможності валют. Найпростішим є зіставлення вартості порівняльного набору товарів і послуг (споживчого кошика) в різних країнах:

$$PPP = \frac{\sum_{i=1}^n C_i^B T_i}{\sum_{i=1}^n C_i^A T_i}$$

де n - кількість порівнюваних видів товарів (послуг) в обох країнах;

C_i^B — цінаодиниці товару (послуги) i -го виду в країні В;

C_i^A — цінаодиниці товару (послуги) i -го виду в країні А;

T_i -товар (послуга) i -го виду.

Загальний PPP можна розрахувати також індексним методом:

$$I_{PPP} = \frac{I_{\phi}^B I_u^B}{I_{\phi}^A I_u^A}$$

де: I_{PPP} — індекс паритету купівельної спроможності;

I_{ϕ}^B — індекс фізичного обсягу внутрішнього валового продукту за певний проміжок часу в країні В;

I_u^B — індекс пін в країні В;

I_{ϕ}^A — індекс фізичного обсягу ВВП в країні А;

I_u^A — індекс цін в країні А.

Наприклад, $I_{\phi}^B = 1,001$, тобто приріст фізичного обсягу ВВП становив за рік 0,1%, $I_{\phi}^A = 1,03$, $I_u^B = 1,20$, $I_u^A = 1,02$.

Тоді індекс паритету купівельної спроможності становитиме 1,1433. Це означає, що курс національної грошової одиниці країни В по відношенню до валюти країни А підвищиться на 14,33%, а її купівельна спроможність знизиться.

З метою уникнення впливу особливостей ціноутворення та оподаткування в окремих країнах можна застосувати метод розрахунку PPP на основі співвідношення витрат виробництва (собівартості продукції), що дає змогу уникнути окремих політичних, кон'юнктурних чи спекулятивних чинників курсоутворення.

На особливу увагу заслуговує метод розрахунку PPP, який ґрунтується на визначенні співвідношення ефективних виробничих витрат — заробітної плати (З) та продуктивності праці (П).

$$PPP = \frac{z^B P^A}{z^A P^B}$$

де: z^A, z^B — рівень заробітної плати в країнах А і В;

P^A, P^B - рівень продуктивності праці в країнах А і В.

Отже, визначення паритету купівельної спроможності дає змогу зробити висновок, що валютний курс визначається відносною вартістю грошей в двох країнах, яка, в свою чергу, залежить від рівня цін, а останній — від кількості грошей в обігу.

Прибічники теорії PPP вважають, що вирівнювання валютного курсу на основі зіставлення купівельної спроможності валют відбувається не автоматично, а за умови дії інших чинників.

У зв'язку з тим, що процес формування валютного курсу належить до сфери міжнародного грошового обігу, можна вважати, що він є одним із елементів кількісної теорії грошей, яка встановлює пряму залежність між грошовою масою і цінами. Ця залежність відображається рівнянням, обміну, запропонованим І. Фішером у 1912 р.:

$$MV=PQ,$$

Де: М — грошова маса;

V — швидкість обігу грошей;

P — рівень цін;

Q — фізичний обсяг виробництва.

Виразивши рівень цін як:

$$P = \frac{MV}{Q}$$

та підставивши його в рівняння PPP, яке характеризує співвідношення

цін на окремі товари в різних країнах, одержимо залежність показника PPP від обсягів грошової маси в обігу, швидкості обігу грошей та обсягів виробництва:

$$PPP = \frac{M^B V^B Q^A}{M^A V^A Q^B}$$

За таких умов валютний курс має бути прямо пропорційний до обсягу грошової маси та швидкості обігу грошей і обернено пропорційним до обсягів виробництва, що дає змогу вважати його показником стану рівноваги національної економіки.

Однак у зв'язку з відмінністю рівнів економічного та політичного розвитку різних країн, кліматичними, соціально-культурними особливостями тощо оцінка і прогнозування валютних курсів на основі теорії PPP має обмежене практичне застосування, а тому цей показник слід розглядати як одну із складових частин загального процесу курсоутворення.

У міжнародній практиці використовують фіксовані та плаваючі (гнучкі) режими валютних курсів, а також їх певне поєднання

Фіксований валютний курс передбачає наявність певного зареєстрованого (офіційного) паритету, який підтримують органи державного валютного контролю.

Під плаваючими обмінними (валютними) курсами розуміють такі курси, рівні яких визначаються на ринку під впливом попиту та пропозиції, що, в свою чергу, залежить від стану платіжного балансу країни, співвідношення відсоткових ставок і темпів інфляції, очікувань учасників ринку, офіційних валютних інтервенцій тощо. Режим вільно плаваючих курсів називають флоатингом. За умови введення обмежень режим вільно плаваючих курсів називають брудним флоатингом, або керованим плаванням. Більшість країн світу в політиці курсоутворення орієнтується саме на кероване плавання валютних курсів.

Змішані режими валютних курсів запроваджуються з метою стимулювання або стримування певних видів чи напрямів зовнішньоекономічної діяльності чи фінансово – кредитної політики держави.

Однією із форм регульованого валютного курсу є введення так званого валютного коридору.

Фактори, які впливають на валютний курс. Як будь-яка ціна, валютний курс відхиляється від вартісної основи — паритету купівельної спроможності валют — під впливом попиту та пропозиції валюти. Співвідношення такого попиту та пропозиції залежить від багатьох чинників, які відображають зв'язок валютного курсу з іншими економічними категоріями — вартістю, ціною, грошима, процентом, платіжним балансом та ін.

Розрізняють кон'юнктурні та структурні (довгострокові) чинники, які впливають на валютний курс.

Кон'юнктурні чинники пов'язані з коливаннями ділової активності, політичної та військово-політичної обстановки, з чутками (іноді ажіотажними), здогадками та прогнозами.

Поряд з кон'юнктурними чинниками, на динаміку курсу, впливають і відносно довгострокові тенденції

Серед цих чинників можна назвати такі:

1. Зростання національного доходу. Цей чинник зумовлює підвищений попит на іноземні товари, водночас товарний імпорт може збільшувати вплив іноземної валюти.

2. Темпи інфляції. Співвідношення валют за їх купівельною спроможністю (паритет купівельної спроможності) є своєрідною віссю валютного курсу, тому на валютний курс впливають темпи інфляції. Чим вищі темпи інфляції в країні, тим нижчий курс її валюти, якщо не протидіють інші фактори. Таку тенденцію звичайно можна простежити в середньо- та довгостроковому плані. Вирівнювання валютного курсу,

приведення його у відповідність з паритетом купівельної спроможності відбуваються в середньому протягом двох років.

3. Стан платіжного балансу. Активний платіжний баланс сприяє підвищенню курсу національної валюти, бо при цьому збільшується попит на неї з боку зовнішніх боржників. Пасивний платіжний баланс породжує тенденцію до зниження курсу національної валюти, тому що боржники продають її на іноземну валюту для погашення своїх зовнішніх зобов'язань. У сучасних умовах зріс вплив міжнародного руху капіталів на платіжний баланс і відповідно на валютний курс, оскільки конкурентом валютного ринку є ринок цінних паперів — акцій, облігацій, векселів, короткострокових депозитів.

У країнах, що розвиваються, ринок цінних паперів може гальмувати зростання курсу іноземної валюти, відволікаючи вільну грошову готівку від обміну на ВКВ.

4. Різниця процентних ставок у різних країнах. Вплив цього фактора на валютний курс зумовлюється двома основними обставинами. По-перше, зміна процентних ставок у країні впливає за інших рівних умов на міжнародний рух капіталів, насамперед короткострокових. Підвищення процентної ставки стимулює приплив іноземних капіталів, а її зниження заохочує відплив капіталів, у тому числі і національних, за кордон. По-друге, процентні ставки впливають на операції валютних ринків та ринків позичкових капіталів.

5. Діяльність валютних ринків та спекулятивні валютні операції. Якщо курс якої-небудь валюти має тенденції до зниження, то фірми та банки завчасно продають її на більш стійкі валюти, що погіршує позиції ослабленої валюти. Валютні ринки швидко реагують на зміни в економіці та політиці, на коливання курсових співвідношень. Тим самим вони розширюють можливості валютної спекуляції та стихійного руху «гарячих» грошей.

6. Ступінь використання певної валюти на євrorинку і в міжнародних розрахунках. Наприклад, той факт, що 60—70% операцій євробанків

виконується в доларах, визначає масштаби попиту на цю валюту та її пропозицію. На курс валюти впливає і ступінь її використання в міжнародних розрахунках.

7. Ступінь довіри до валюти на національному та світовому ринках. Вона визначається станом економіки та політичною обстановкою в країні, а також розглянутими вище чинниками, які впливають на валютний курс, причому дилери враховують не лише темпи економічного зростання, інфляції, рівень купівельної спроможності валюти, співвідношення попиту та пропозиції валюти, а й перспективи їх динаміки.

8. Валютна політика. Співвідношення ринкового та державного регулювання валютного курсу впливає на його динаміку. Формування валютного курсу на валютних ринках через механізм, попиту та пропозиції валюти, як правило, супроводжується різкими коливаннями курсових співвідношень. На ринку складається реальний валютний курс — показник стану економіки, грошового обігу, фінансів, кредиту та ступеня довіри до певної валюти. Державне регулювання валютного курсу спрямоване на його підвищення або зниження виходячи з завдань валютно-економічної політики.

9. Ступінь розвитку фондового ринку, який є конкурентом валютному ринку. Фондовий ринок може залучати іноземну валюту безпосередньо, а також «відтягувати» кошти в національній валюті, які могли б бути використані на валютному ринку для купівлі іноземної валюти.

Крос-курс — це співвідношення між двома іноземними валютами, яке визначають на основі курсу цих валют щодо якоїсь третьої валюти. Найчастіше як третя валюта використовується долар США.

Використання крос-курсів обумовлене тим, що часто для валют, обсяги застосування яких у міжнародних торговельних та фінансових операціях незначні, існують курси тільки по відношенню до долара США, а практика потребує визначення певного співвідношення саме між цими валютами.

Особливістю розрахунків крос-курсів є те, що їх котирування може здійснюватися по-різному залежно від того, хто проводить котирування. Так,

якщо французький банк здійснює котировку євро до канадського долара, то він установить пряу котировку євро до долара $CAD/EUR = 3,4125$. Канадський банк також може встановити пряму котировку, проте долара до євро: $EUR/CAD = 0,2930$. При котируванні крос - курсів з англійським фунтом стерлінгів він завжди є базовою валютою, тобто запис буде таким: $GBR/XXX/$

Котирування крос-курсів провідних валют проводиться агентством Рейтер на сторінці WXWX автоматично через кожні кілька хвилин. Його здійснюють більшість банків і брокерських фірм, однак за наявності валютних курсів долара CIA їх можна розрахувати й самостійно.

Найчастіше на практиці використовують три методи розрахунку крос-курсів:

1) з прямим котируванням до долара США (долар є базою котирування для обох валют). Наприклад, потрібно розрахувати крос-курс євро до швейцарського франка EUR/CHF . $USD/CHF = 1,3100$; $USD/EUR = 1,5500$. Тоді крос-курс становитиме:

$$EUR/CHF = \frac{USD/CHF}{USD/EUR} = \frac{1,3100}{1,5500} = 0,8452$$

2) з прямим та зворотним котируванням до долара США, якщо долар є базою котирування лише для однієї з валют. У цьому разі для визначення крос-курсу доларові курси валют слід перемножити. Наприклад, треба розрахувати крос-курс GBP/EUR , якщо $GBP/USD = 1,6820$; $USD/EUR = 1,5500$. У такому випадку

$$GBP/EUR = 1,6820 \cdot 1,5600 = 2,6071;$$

3) зі зворотним котируванням до долара США, якщо долар є валютою котирування для обох валют. Для визначення крос-курсу доларові курси необхідно розділити один на другий. Наприклад, треба розрахувати крос-

курс GBP/EUR за умови: GBP/USD = 1,6820; EUR/USD = 1.2500. Визначення буде таким:

$$GBP / EUR = \frac{GBP / USD}{EUR / USD} = 1.6820 : 1,2500 = 1,3456.$$

Розглянуті методи використовуються для розрахунку середнього крос-курсу.

6. Державне регулювання валютного курсу

Негативний вплив коливання валютних курсів на розвиток зовнішньоекономічних зв'язків викликає необхідність втручання державних органів у сферу міжнародних валютних відносин з метою обмежити ці коливання через операції центральних банків.

Головними методами регулювання валютного курсу є валютна інтервенція та дисконтна політика.

Валютна інтервенція — це пряме втручання центрального банку або казначейства у валютний ринок. Вона зводиться до купівлі та продажу центральним банком або казначейством іновалюти. Центральний банк купує іновалюту, коли її пропозиція надмірна та курс низький, і продає, коли курс іновалюти високий. Таким способом обмежуються коливання курсу національної валюти.

Здійснення валютної інтервенції можливе за умови, що неврівноваженість платіжного балансу є незначною та характеризується поступовою зміною пасивного сальдо на активне, і навпаки. Адже резерви іновалюти для інтервенції обмежені, і продаж повинен поєднуватися з купівлею.

Часто валютна інтервенція використовується для підтримання курсу національної валюти на зниженому рівні для здійснення валютного демпінгу

— знецінювання національної валюти з метою нарощування експорту товарів за цінами, нижчими за світові. Валютний демпінг слугує засобом боротьби за ринки збуту. Головною умовою тут є зниження курсу національної валюти у більших розмірах, ніж падіння її купівельної спроможності на внутрішньому ринку.

Для валютного демпінгу характерне:

1) експортер, купуючи товари на внутрішньому ринку за національну валюту, куплену за поточним курсом, продає їх на зовнішньому ринку за іноземну валюту за цінами, нижчими за серед-ньосвітові;

2) джерелом зниження експортних цін є курсова різниця, яка виникає при обміні вирученої іноземної валюти на національну за курсом, який за цей час зростає;

3) вивіз товарів у масовому масштабі забезпечує надприбутки експортерів. Демпінгова ціна може бути навіть нижчою за ціну виробництва або собівартості. Однак експортерам не вигідна дуже занижена ціна, оскільки може виникнути конкуренція з національними товарами в результаті їх реекспорту іноземними контрагентами.

Суть дисконтної політики зводиться до підвищення або зниження дисконтної ставки центрального емісійного банку з метою вплинути на рух зарубіжних короткострокових капіталів. Підвищуючи дисконтну ставку, центральний банк стимулює приплив капіталів з країн, де дисконтна ставка нижча. Таким чином на внутрішньому ринку збільшується пропозиція іноземної валюти, що сприяє зниженню її курсу відносно національної валюти. Наприклад, у першій половині 80-х років адміністрація США проводила політику високих процентних ставок та курсу долара, що сприяло припливу у країну з 1980 до 1984 р. 417 млрд. дол. США. Це викликало ланцюгову реакцію у вигляді підвищення процентних ставок у Західній Європі, тому що в цих країнах зменшилися капіталовкладення та зросло безробіття. Але цей спосіб може бути ефективним лише за умови, що рух капіталів між країнами зумовлений пошуками більш прибуткового їх

розміщення, а не невпевненістю у збереженні капіталів у країні. Тому підвищення дисконтної ставки не завжди є ефективним методом. До того ж це веде до подорожчання кредиту всередині країни.

Методами валютного регулювання, що використовуються традиційно, є девальвація та ревальвація — зниження та підвищення валютного курсу. Причинами їх є інфляція та неврівноваженість платіжного балансу, розрив між купівельною спроможністю грошових одиниць.

Мета девальвації — зниження офіційного курсу для стимулювання експорту та стримування імпорту.

Наприклад, девальвації 30-х років були спрямовані не на стабілізацію валют, а на їх знецінювання з метою створення умов для валютного демпінгу. Після Другої світової війни протягом 1946—1973 рр. було проведено понад 500 девальвацій і тільки 10 ревальвацій. Практикуються також масові девальвації валют, що були, наприклад, у 1949 р., наприкінці 60-х — початку 70-х років.

До скасування фіксованого вмісту золота у валютах девальвація супроводжувалася зниженням металічного вмісту валюти, а ревальвація — підвищенням.

За умов «плаваючих» валютних курсів девальвація та ревальвація відбуваються стихійно на валютному ринку. Тому термін «девальвація» у сучасному розумінні означає також відносно тривале зниження ринкового курсу валюти.

У межах ЄВС з початку 80-х років 11 разів офіційно проводилися девальвації (французького франка, італійської ліри) і ревальвації (марки ФРН, голландського гульдена та ін.).

У сучасних умовах девальвація та ревальвація не є засобами стабілізації валютного курсу. Вони являють собою лише метод приведення офіційного курсу у тимчасову відповідність з дійсним, що склався на ринку.

Важ лавам методом регулювання валютного курсу є адміністративні заходи — прийняття державою законодавчих та нормативних актів, які

направлені на регулювання валютного курсу національної грошової одиниці.
Це може бути ліцензування операцій з валютою, регулювання обмінних операцій і ін.

Тема 8. Основні теорії грошей

Питання, які необхідно розглянути.

1. Номіналістична теорія грошей.
2. Металістична теорія грошей.
3. Кількісна теорія грошей.
4. Неокласичний варіант теорії грошей.
5. Сучасний монетаризм, як напрямок розвитку кількісної теорії грошей.
6. Сучасний кейнсіансько – неокласичний синтез у теорії грошей.

1. Номіналістична теорія грошей

Суть номіналістичної теорії грошей полягає в запереченні товарної природи грошей і визначенні їх як умовних знаків, що позбавлені внутрішньої вартості. Згідно з цією теорією гроші виникають як продукт погодженості між людьми з метою полегшення обміну або як наслідок законодавчих актів уряду, а вартість грошей не залежить від їх матеріального змісту і визначається лише найменуванням.

Висновок про умовну природу грошей ґрунтується на абсолютизації їх як засобу обігу. Представники цієї теорії заперечують функцію грошей як міри вартості, ототожнюючи її з масштабом цін. Вони оголошують гроші абстрактними рахунковими одиницями або ідеальним масштабом цін. На всіх етапах зародження і розвитку номіналізм був тісно пов'язаний з потребами господарської практики.

У стародавні часи і середньовіччя ця теорія слугувала виправданням псування монет для покриття надзвичайних державних витрат, обґрунтуванням права монархів надавати зіпсованим, неповноцінним грошам їх колишнє значення і вимагати їх прийняття в обіг не за вагою, а за штемпелем держави.

Номіналістична теорія грошей остаточно сформувалася у ХУІ—ХУІІІ ст., коли грошовий обіг був переповнений неповноцінними грошами. Об'єктивною основою виникнення номіналізму слугував перехід від злиткового золотого обігу до монетного, коли гроші почали прийматися не за вагою, а за найменуванням. Можливість відхилення номінальної вартості від їх внутрішньої вартості давала підстави для висновку про те, що гроші—лише умовні знаки, які випускаються в обіг держаною.

Першими буржуазними представниками номіналізму були Дж. Стюарт і Дж. Берклі.

У найяскравішій формі суть номіналізму виявилася у державній теорії грошей, викладеній німецьким економістом Т. Кнаппом у книзі «Державна теорія грошей».

Т. Кнапп стверджував, що гроші являють собою «продукт правопорядку», «хартальний платіжний засіб» (від слова *charta* — знак), який за велінням держави має платіжну силу і опосередковує обмін товарів. Держава не тільки «створює» гроші, за словами Т. Кнаппа, а й визначає їх вартість. При цьому субстанція грошей виявляється не суттєвою; вона покликана слугувати лише носієм деякої встановленої законом «одиниці вартості».

Отже, даючи грошам чисто юридичне тлумачення, Т. Кнапп стверджував, що їх купівельна спроможність визначається законодавчими актами держави. Він не враховував того, що гроші виникали стихійно у процесі розвитку товарного виробництва і обміну, що лише після того, як золото (срібло) стало загальним еквівалентом, і, отже, мірою вартості, виникає можливість для формування масштабу цін. Гроші ж тільки тому можуть вимірювати і виражати величину вартості товару, що вони володіють внутрішньою вартістю. Функції державної влади щодо грошей чисто формальні.

У Росії прихильниками номіналістичної теорії виступали ідеологи дворянства. Величезна заборгованість російських поміщиків і значний обсяг

сільськогосподарського експорту зумовлювали заінтересованість їх у валюті, що обезцінюється, оскільки вона є вигідною для боржників і експортерів. Историк і письменник М. М. Карамзін виступав проти «плану фінансів» М. М. Сперанського, який розробив програму заходів для переходу до стійкого грошового обігу. Подібним запереченням була зустрінена грошова реформа 1897 р., яка завершилася встановленням у Росії золотого монометалізму.

Дж. Кейнс оголосив золотий стандарт «варварським пережитком» і бачив у ньому перепону на шляху перетворення грошей в об'єкт державно-монополістичного регулювання. Для нього не було сумніву в тому, що всі гроші цивілізованих націй є хартальними.

До валютної кризи 60-х років номіналістична теорія грошей була спрямована на «розвінчання» золота в сфері внутрішнього обігу, на спроби довести доцільність заміни його паперовими грошима. У 60-ті роки з'явилися номіналістичні проекти створення паперових сурогатів і для міжнародних розрахунків як засобу подолання дефіциту платіжних балансів.

Номіналістична теорія грошей має прихильників і сьогодні. Серед сучасних економістів поширеною є точка зору, згідно з якою грошима є умовні знаки, що не мають внутрішньої вартості і використовуються для погашення заборгованості. На думку лідера сучасного монетаризму М. Фрідмена, гроші — це «експериментальна теоретична конструкція». Інший відомий економіст П. Самуельсон вважає гроші «соціальною умовністю».

2. Металістична теорія грошей

Металістична теорія грошей ототожнює грошовий обіг з товарним обміном і стверджує, що золото і срібло вже за своєю природою є грошима. Вона не враховує суспільної природи грошей (ототожнюючи їх із золотом і сріблом), вважає гроші простим засобом обміну, а резервній функції металевих грошей надає фундаментального значення.

Зачатки металістичної теорії з'явилися ще в античні часи, коли другий великий поділ праці (виділення ремесла із землеробства) зумовив появу в ролі загального еквівалента металів: заліза та олова, свинцю та міді, срібла та золота.

Подальший розвиток металістична теорія одержала в епоху первісного нагромадження капіталу, коли вона відіграла певну прогресивну роль у боротьбі проти псування монети. У найбільш закінченому вигляді ця теорія була сформульована меркантилістами, які пов'язували її з вченням про гроші як про багатство нації.

Ранні меркантилісти ототожнювали багатство із золотом і сріблом і зводили функції грошей до засобу нагромадження. Представники пізнього меркантилізму під багатством розуміли надлишок продуктів, який повинен на зовнішньому ринку перетворитися в гроші. Вони бачили у грошах вже не тільки засіб нагромадження, а за осіб обігу та платежу.

Ототожнюючи багатство з грошима, меркантилісти Ігнорували проблему вартості товару і підміняли її міноюю вартістю. На їх думку, товар має вартість, бо він купується за гроші. Пізні меркантилісти розуміли, що гроші—це товар, але вони не змогли пояснити, як і чому товар стає грошима, в чому суть вартості самих грошей.

Уявлення меркантилістів про роль грошей відображали погляди купців, що займалися зовнішньою торгівлею. Центральним пунктом пізнього меркантилізму була система активного «торгового балансу». При цьому вважалося, що держава тим багатша, чим більша різниця між вартістю вивезених та ввезених товарів.

Прихильниками цієї теорії в XVII—XVIII ст. були: в Англії—У. Стаффорд, Т. Мен, Д. Норс; в Італії—Ф. Галіані; у Франції — А. Монкретьєн.

Помилковість металістичних поглядів меркантилістів можна звести до такого: визнання золота і срібла грошима за їх природою;

ототожнення грошей з товарами; нерозуміння суті грошей як товару особливого роду, який виконує специфічну суспільну функцію—служує

загальним еквівалентом; ігнорування того, що гроші — це історична категорія.

Із завершенням первинного нагромадження капіталу зовнішня торгівля перестала слугувати основним джерелом збагачення. Дедалі більше стала виявлятися роль мануфактур і землеробства як сфери виробництва додаткової вартості. Ідеологи промислової буржуазії стали протиставляти капітал у дії «мертвим» скарбам у вигляді золота і срібла. Оскільки ж розвиток промисловості вимагав розвитку внутрішнього ринку, критики меркантилізму різко виступали також проти металістичної теорії грошей. Вони стверджували, що для внутрішнього обігу зовсім не потрібні повноцінні металеві гроші, які викликають непродуктивні витрати нації.

В епоху золотомонетного стандарту з розвитком банкнотного обігу економісти вже не заперечували можливість обігу знаків грошей, однак вимагали обов'язкового розміну їх на метал. У цей період металістична теорія набула значного поширення. Принципи її були покладені в основу грошових реформ, спрямованих проти інфляції.

У кінці XIX ст. виникла золотодевізна система грошового обігу, яка всупереч традиційним уявленням металістів передбачала не безпосередній розмін кредитних грошей на золото, а розмін їх на валюти (девизи) ведучих імперіалістичних держав.

Не відповідає уявленням металістів також система закритої чеканки, яка була введена в Австро-Угорщині в 1879 р. і в Індії з 1893 р. Вартість австрійського гульдена та індійської рупії, а також курси цих валют виявилися вищими, ніж вартість срібла, яка в них містилася. Поступове витіснення повноцінних металевих грошей, яке спостерігалось протягом усього XIX ст., підготувало основу для переходу до сучасної системи паперових грошей і кредитного обігу без участі благородних металів.

Підрив металічної системи обігу був різко прискорений у другій половині XIX ст. розвитком капіталістичного кредиту і кредитних грошей. Усуваючи монополію благородних металів, цей фактор сприяв створенню

паперово-грошового і кредитного обігу. Після першої світової війни 1914—1918 рр. прихильники металізму були змушені визнати неможливість відновлення золотомонетного стандарту і намагалися з позицій металістичної теорії обґрунтувати золотозлитковий і золотодевізний стандарти.

Після другої світової війни 1939—1945 рр. деякі економісти відстоювали ідею відновлення золотого стандарту у внутрішньому грошовому обігу. В 60-х роках металізм у модернізованій формі (неометалізм) відродився у Франції стосовно до сфери міжнародних валютних відносин. Його підтримував сам президент республіки Шарль де Голль і його радник Ж. Рюєфф.

На одній із прес-конференцій Шарль де Голль заявив, що вважає основою сучасної валютної системи золото, яке, на його думку, не змінює своєї природи, яке можна вільно складати у вигляді злитків і монет, яке «не має національності», зберігає всюди і завжди внутрішню вартість і заслуговує високої довіри.

Після краху бреттон-вудської валютної системи на початку 70-х років прихильники неометалізму намагалися знову обґрунтувати необхідність відновлення золотого стандарту, підвищення ролі золота в міжнародних економічних відносинах.

У вересні 1980 р. сенат США обговорював законопроект про відновлення статусу долара як резервної валюти, що базується на золоті. Тоді законопроект не був схвалений. Влітку 1981 р. до цього плану повернулися знову. При американському конгресі була створена спеціальна комісія з проблем золота, яка мала проаналізувати усі «за» та «проти» цього проекту. У складі комісії було 17 відомих учених-економістів, бізнесменів і політичних діячів.

У ході обговорення проблеми висувалися такі пропозиції:

- 1) повернення до повного або часткового покриття золотом емісії долара;
- 2) випуск облігацій, забезпечених золотом;

3) встановлення паралельного обігу паперових і золотих грошей.

Однак ні одна із цих пропозицій не була схвалена. Більшістю голосів комісія вирішила, що повернення до будь-якої форми золотого стандарту не може бути ефективним способом боротьби з інфляцією.

Таким чином, у сучасних умовах металістична теорія грошей виявилася не прийнятною. Повернення до металістичної валюти, по-перше, поставило б грошові системи у залежність від виробництва золота, а отже, послабило б можливість державного втручання в грошово-кредитну і валютну сфери; по-друге, впровадження золотого грошового обігу збільшило б витрати обігу і призвело б до зменшення середньої норми прибутку.

3. Кількісна теорія грошей

Вартість грошей і рівень товарних цін кількісна теорія грошей пояснює змінами кількості грошей: чим більше їх в обігу — тим ціни вищі, а вартість грошей нижча, і навпаки. Ця теорія заперечує трудову теорію вартості взагалі і внутрішню вартість дорогоцінних металів як грошового товару зокрема.

Період зародження кількісної теорії грошей відноситься до XVI ст. У цей час в Європі відбувалося швидке зростання товарних цін і виникла необхідність дати пояснення причин цього явища. Крім того, це був період панування в економічній думці ідей меркантилізму з його вірою в особливі властивості благородних металів як найважливішого елемента суспільного багатства. Щоб розвінчати цю віру, виникла гіпотеза, яка пізніше одержала назву кількісної теорії грошей.

Поширений в XVIII -XIX ст. варіант кількісної теорії грошей проголошував, що при незмінності всіх інших умов рівень товарних цін у середньому змінюється пропорційно зміні кількості грошей. Це положення спочатку стосувалося дійсних грошей, а потім поширилося і на паперові гроші. Кількісна теорія включає два базових положення: постулат

причинності (ціни залежать від кількості грошей) і постулат пропорційності (ціни змінюються пропорційно зміні кількості грошей).

Тому базова ідея кількісної теорії може бути виражена різноманітно: від констатації найбільш загального, зв'язку між динамікою цін і зміною маси платіжних засобів до категоричного твердження, що будь-яке підвищення цін є прямий і пропорційний результат попередньої зміни грошової маси.

Першим, хто висунув ідею про залежність рівня цін від кількості благородних металів, був французький філософ Ж. Боден. У своєму трактаті «Відповідь на парадокси де Мальструа» він дійшов висновку, що високі ціни хоч і зумовлюються багатьма причинами, проте основною є збільшення кількості золота і срібла, яких стало значно більше, ніж чверть віку тому.

Інші економісти XVI—XVII ст. (Б. Даванзатті, Дж. Монтарріні, Дж. Локк) розробляють ідею Ж. Бодена, поступово перетворюючи її у прямолінійний і механічний варіант кількісної теорії.

У період становлення капіталістичних відносин основні ідеї кількісної теорії найбільш чітко виразив англійський філософ Д. Юм, У нарисі «Про гроші» (1750) Юм висунув і обґрунтував принцип, який у сучасній літературі називається «постулатом однорідності»: подвоєння кількості грошей призводить до подвоєння абсолютного рівня цін, виражених у грошах, але не зачіпає відносних мінових співвідношень окремих товарів.

Разом з тим гроші в системі Д. Юма не були зовсім нейтральними. Пропорційність у зміні грошей і цін досягається у нього лише в кінцевому підсумку, після затяжного процесу господарських корективів і зрушень. Д. Юм відносив тезу про екзогенний (зумовлений зовнішніми факторами) характер змін грошової маси до випадків притоку металевих грошей з-за кордону. Пізніше принцип «нав'язування грошей ззовні» був поширений на всі види грошової емісії, в тому числі і на всі форми кредитних грошей.

Ще одна риса цього варіанта кількісної теорії, який склався на початку XIX ст. і панував протягом століття, виявлялась у відсутності інтересу до розкриття складного процесу впливу грошей на систему цін. Багато авторів

просто декларували факт рівнопропорційного зростання цін при збільшенні кількості грошей, не викриваючи механіки процесу.

У міру розвитку капіталізму нагромаджувалося дедалі більше свідчень помилковості основних положень кількісної теорії. Але спроби заперечити цю теорію протягом тривалого часу були невдалими. Видатний представник «банківської школи» в Англії Т. Тук підкреслював багатофакторну природу ціноутворення. Але при цьому впадав в іншу крайність, абсолютизуючи обернену залежність — від цін до грошей. Знаменитий «12-й принцип» Т. Тука проголошував, що ціни товарів не залежать від кількості грошей, а навпаки, сума засобів обігу є наслідком цін.

Важливий постулат у кількісну теорію вніс англійський економіст Дж. Локк, який стверджував, що вирішальним фактором, який регулює і визначає вартість грошей (у даному випадку золота і срібла), є їх кількість. Цей постулат Дж. Локка був використаний ідеологами промислової буржуазії, що почала розвиватися, для критики меркантилістів. Вони протиставляли доктрині останніх твердження, що нагромадження золота і срібла не може зробити націю багатшою, тому що результатом цього нагромадження буде знецінення дорогоцінних металів і зростання товарних цін. На їх думку, дійсне багатство нації міститься не в мертвих запасах золота і срібла, а в створенні мануфактур, у використанні в них живої праці.

Незважаючи на певний прогрес у розвитку кількісної теорії в XIX ст., її представники не змогли розірвати вузького кола механічного зв'язку товарних цін і грошей, яке визначалось ігноруванням функцій грошей як міри вартості і нагромадження скарбу.

На початку XX ст. суперечки довкола кількісної теорії розгорілися з новою силою. Для закріплення її положень необхідно було чіткіше сформулювати взаємозв'язок різноманітних ключових факторів грошової і негрошової сфери. Це завдання взяв на себе І. Фішер. Він висунув транзакційну версію кількісної теорії на базі так званого «рівняння обміну».

Теорія І. Фішера заснована на співвідношенні двох пов'язаних між собою явищ: добутку кількості грошей на швидкість їх в обігу і добутку ріння цін на кількість реалізованих товарів. Зв'язок цих величин він виразив так званим рівнянням обміну:

$$MV = \sum PQ$$

де M —сума наявних грошей, що знаходяться в обігу протягом певного періоду;

V —швидкість обігу;

P —ціна індивідуального товару, реалізованого за вказаний період;

Q — кількість товарів.

Основою формули є товарообмінна операція. У правій частині рівняння представлена сума цін всіх товарів, що беруть участь в операціях, у лівій — їм протистоїть сума всіх негайних платежів.

Рівняння обміну тавтологічне за самим визначенням. У ньому права частина, безумовно, рівна лівій, оскільки це лише різні способи виразу однієї і тієї ж величини—грошової суми товарообмінних операцій.

Однак І. Фішер, виходячи з ряду припущень, формулює причинно-наслідкові зв'язки. Зокрема він стверджує, що рівень цін змінюється:

- 1) прямо пропорційно кількості грошей в обігу;
- 2) прямо пропорційно швидкості обігу грошей;
- 3) обернено пропорційно обсягу торгівлі, здійсненому з допомогою цих грошей.

Пропорційний вплив зміни кількості грошей на ціни виявляється, на думку І. Фішера, лише в довгостроковій перспективі. Що ж стосується короткострокових періодів, то вплив може істотно викривлятися під дією циклічних змін кон'юнктури.

І. Фішер доводив, що в довгостроковому плані обсяг виробництва визначається техніко-економічними умовами (поділ праці, технологія) та

інфраструктурою. Оскільки обидва фактори змінюються відносно повільно, остільки від їх впливу можна абстрагуватися. При таких штучних передумовах потенційний вплив грошей може, очевидно, виявитися лише в змінах «цінової оболонки». Виробництво ж визначається «реальними» факторами, і стан грошової сфери на нього не впливає. В результаті виникла типова класична «дихотомія». Абсолютизація І. Фішером однонаправленої лінії впливу «гроші—ціни» закріпила традиційний розрив між грошовою і загальноекономічною теоріями.

На початку ХХ ст. у Західній Європі набула поширення інша версія кількісної теорії, відмінна від транзакційного варіанта І. Фішера. Вона була названа теорією касових залишків або «кембриджською версією», її активними пропагандистами були професори Кембриджського університету А. Маршалл, А. Пігу, Д. Робертсон, Дж. М. Кейнс (у своїх ранніх роботах).

Як і Фішер, представники кембриджської школи намагалися пояснити тезу про визначальний вплив зміни грошової маси на рівень цін. Проте на відміну від І. Фішера їх підхід до проблеми був не макроекономічним, а мікроекономічним.

Кембриджські економісти зосередили увагу на мотивах нагромадження грошей в індивідуальних учасників виробництва. Вони намагалися дати відповідь на такі питання: чому люди зберігають гроші, від яких факторів залежить попит господарюючих суб'єктів на касові залишки?

Важливою особливістю «кембриджської версії» було те, що розміри нагромадження грошей не нав'язувались господарюючим суб'єктам з «залізною необхідністю» згори, а пов'язувались з мотивами їх поведінки. За основу вони брали два мотиви зберігання грошей — як фонду засобів обігу і як резерву на покриття непередбачених потреб.

Разом з тим принцип вибору між грошима і іншими формами зберігання багатств не одержав в теорії касових залишків послідовного вираження. З допомогою ряду спрощень аналіз зрештою переводився на

рейки традиційної кількісної теорії з її ключовим висновком про наявність жорсткого причинного зв'язку між кількістю грошей і загальним рівнем цін.

Це виразилось у формулі «кембріджського рівняння» (формула Пігу):

$$M = kRP$$

де M — кількість грошових одиниць;

R , — загальна величина виробництва в фізичному виразі за одиницю часу;

P —ціна виробленої продукції;

k — частина RP , яку люди мають бажання зберігати в вигляді грошей.

При постійності k і P виникає обернено пропорційний зв'язок між вартістю (купівельною силою) грошової одиниці і величиною наявних у господарстві касових залишків. Саме в цьому і полягає основини висновок кількісної теорії.

Саме у регулюванні грошової маси вбачали спосіб впливу на рівень товарних цін і на стан господарської активності. Методи цього впливу першим запропонував Дж. Кейнс, якийг підкреслював необхідність поєднання кількісної теорії грошей із теорією кон'юнктури.

Вплив на рух економічного циклу через сферу обігу Дж. Кейнс і його послідовники передбачали таким чином. Зростання грошової маси в обігу і обсягу кредитних ресурсів нібито тягне за собою пожвавлення економіки, ріст прибутків капіталістів і зайнятості. Поштовхом до цього пожвавлення може бути зниження банківського процента, яке підвищує попит на кредит і заохочує інвестиції, а також так зване дефіцитне фінансування (тобто розширення урядового попиту на ті чи інші товари) або фінансування з коштів державного бюджету урядових інвестицій.

Дійсно, у міру розвитку і ускладнення економіки вплив кредитно-фінансової системи на відтворення значно посилюється. Грошові і бюджетні важелі почали активно використовуватися державою як знаряддя

антициклічного регулювання. Все це заперечувало висновок про «нейтральність грошей», відсутність їх зв'язку з реальними процесами в економічній системі.

У кейнсіанській схемі причинно-наслідкових зв'язків грошові фактори відігравали важливу роль. Нагадаємо, що в класичній системі гроші були короткочасним посередником, їх нагромадження господарюючими агентами вважалося беззмістовним і нерациональним. Цим обґрунтовувалася теза про негайне витрачання доходів у міру їх надходження, що, в свою чергу, приводило до висновку про автоматичну зміну цін слідом за зміною грошової маси.

У межах «кембріджської версії» хоч і намітився певний відхід від трактування грошей як короткочасного посередника, нейтральність грошей все ще зберігалася.

Дж. Кейнс намагався відійти від традиційного і неокласичного трактування грошей як другорядного технічного інструменту. Важливість грошей він пов'язував з наявністю невизначеності в процесах прийняття господарських рішень. На його думку, прагнення зберігати гроші — це барометр нашого недовір'я до власних розрахунків і до загальної узгодженої думки відносно майбутнього. Із факту нагромадження грошей він прямолінійно виводив низький платоспроможний попит у господарстві.

У своїй моделі господарської системи Дж. Кейнс намагався перебороти «класичну дихотомію», що створила глибокий розрив між реальними і грошовими процесами. Головним каналом зв'язку між цими двома сферами слугує у нього норма процента, що знаходиться під впливом сил грошового ринку і одночасно впливає на прийняття рішень про майбутні капіталовкладення.

Істинну важливість, за словами Дж. Кейнса, гроші набувають лише в теорії процента. Чим сильніша неясність відносно динаміки процента, тим більші запаси грошей створює господарюючий агент і тим більше скорочується його попит на продукцію поточного виробництва.

У традиціях Кембріджської школи Дж. Кейнс важливе місце відводив аналізу мотивів нагромадження грошей. У Дж. Кейнса їх три: трансакційний, обачності та спекулятивний. Перші два відображають традиційну роль грошей як засобу обігу і платежу. Вони переважно об'єднуються під загальною рубрикою трансакційного попиту, який залежить від суми товарообмінних угод чи доходу. Але головна новизна у Дж. Кейнса — виділення третього елемента попиту на гроші — попиту на спекулятивні залишки. Дж. Кейнс пов'язував його з динамікою ціни фінансових активів чи облігацій. Тим самим він увів в аналіз розподілу індивідумом свого доходу проблему вибору. І, що є дуже важливим, в якості фактора, що регулює цей елемент попиту на гроші, як і весь попит, виступає норма процента.

Учасник господарського обороту, з одного боку, намагається максимізувати прибуток і з цією метою інвестує тимчасово вільні грошові кошти в різноманітні види фінансових активів, а з іншого — створити ліквідний резерв, необхідний для господарського маневру при змінах кон'юнктури. Врахування протилежних факторів приводить його до «точки рівноваги», що визначає співвідношення грошей і «облігацій» у його балансі.

Теорія грошей Дж. Кейнса глибоко вплинула на всю систему економічних уявлень Заходу. Однак післякейнсіанський розвиток призвів до різкого падіння інтересу до грошової проблематики взагалі і до кейнсіанських пропозицій зокрема.

Це можна пояснити тим, що кейнсіанська доктрина народилась у розпалі великої економічної депресії, коли грошовокредитна політика була паралізована і не могла забезпечити виходу капіталістичної економіки із хронічної кризи.

«Рецепти» Дж. Кейнса давали можливість впливати передусім на зайнятість і обсяги виробництва як найбільш «вузькі» місця в розвитку економіки. Разом з тим кейнсіанські «рецепти», що базувалися на політиці «дешевих грошей», неминуче включали інфляційний елемент: надходження в обіг великої кількості платіжних засобів вело до порушення пропорцій у

грошовій сфері, підживлювало процеси знецінення грошей і стимулювало зростання цін.

І коли період великої економічної депресії минув, певною мірою і завдяки політиці «дешевих грошей», погляди економістів і політиків були звернені до іншого інструменту впливу на кон'юнктуру — до системи бюджетних заходів, що сприяло поширенню недооцінки грошових факторів.

Падінню авторитету вчення Дж. Кейнса сприяла непристосованість його моделі для аналізу господарських ситуацій, що характеризуються стійким підвищенням загального рівня цін. Це призвело до критики кейнсіанства в кінці 60-х — на початку 70-х років і до швидкого розчарування у цьому вченні. На перший план висунулася проблема інфляції і ролі в ній грошових факторів. Ця сфера аналізу завжди була традиційною вотчиною кількісної теорії. За кейнсіанством стійко закріпилася репутація «проінфляційної доктрини», що ігнорує цінову динаміку і приносить купівельну спроможність грошей у жертву завданням забезпечення високих темпів економічного росту.

Загальне розчарування в чудодійному характері кейнсіанських рецептів різко посилило вплив прихильників неокласичної теорії грошей, які висунули концепцію монетаризму.

Монетаристична версія кількісної теорії грошей. Монетаризм як самостійний теоретичний напрям сформувався у США в середині 50-х років. У його витоків стояла група економістів, очолюваних М. Фрідменом. Монетаризм виник на базі кількісної теорії грошей. Взявши у цієї теорії центральну ідею, монетаристи надали їй динамізму, застосували для її обґрунтування новітні методи статистичного аналізу. При цьому монетаристи намагалися затвердити якісно інший порівняно з кейнсіанством погляд на загальну природу капіталістичного господарського механізму.

Головне джерело «нестабільності» капіталізму, вважали монетаристи міститься в грошовій сфері. Саме тут потрібно шукати основні причини криз та інших порушень процесу відтворення. Так, на думку Л. Йегера,

прихильник монстаризму — це економіст, який вірить, що кількість грошей чинить домінуючий вплив на загальний потік витрат у економіці. Державний бюджет і так звані реальні фактори в економіці, включаючи примушування до інвестування, чинять другорядний вплив, якщо вони не підкріплені динамікою грошової маси.

Таким чином, логічний, в принципі, висновок, що «гроші важливі для економічного розвитку», одержав у постулатах монетаристів гіпертрофовану форму. Лозунг сучасних кількісників—«гроші мають значення»—насправді інтерпретується ними як «тільки гроші мають значення».

Подібний підхід істотно відрізняється від моделей кейнсіанського типу, де на першому місці перебуває динаміка такого економічного фактора, як інвестиції, і головна увага приділяється бюджетній політиці держави.

Важливою ідеєю монетаристів є те, що головна причина кризових явищ міститься в хаотичних коливаннях грошової маси, які породжуються урядовими маніпуляціями по стимулюванню сукупного попиту.

На думку монетаристів, лавиноподібне збільшення покупок у період різдвяних свят є результатом випуску центральним банком великої кількості грошей в обіг. Насправді ж все відбувається якраз навпаки. Але М. Фрідмен продовжує стверджувати, що головний напрям впливу — від грошей до ділової активності. Він бачив у цьому стрижень «монетарної теорії циклічних коливань».

Отже, головним елементом монетаристської моделі є гроші. Вони забезпечують власнику гарантію здійсненню платежів, створюють резерв ліквідності на випадок непередбачених обставин і т. д. На відміну від теорії трансакційного типу, де потреба у грошах визначається сумою товарообмінних угод, теорія М. Фрідмена відноситься до класу «портфельних моделей», або теорій «віддання переваги активам». У вченого цінність грошей, їх купівельна спроможність пов'язані зворотною залежністю з рівнем цін

Монетаризм і економічне регулювання. Розбіжності монетаристів і кейнсіанців щодо питання про роль держави у господарському житті вилилися в кінцевому підсумку у протиставлення двох основних інструментів макроекономічного контролю, які використовуються урядами для впливу на кон'юнктуру, а саме: грошово-кредитної і фіскальної політики. Перший вид політики, пов'язаної з впливом центрального банку на величину грошової маси, розцінюється монетаристами як найефективніший. Другий же вид політики, що ґрунтується на зміні податкових ставок і управлінні державним боргом, пов'язується зі свавіллям уряду і розцінюється як малоефективний для господарського розвитку.

У результаті проведених розрахунків виявилось, що реакція економічної кон'юнктури на заходи грошової політики сильніша, передбачуваніша, швидша, ніж на фіскальні заходи. Тим самим висновки кейнсіанської теорії про роль бюджету були поставлені під сумнів. Сант-Луїська модель багато в чому сприяла зміцненню позицій монетаризму і росту його популярності.

Протягом багатьох років монетаристи виступають з пропозиціями про кардинальну перебудову традиційних грошово-кредитних і банківських інститутів, які у процесі еволюції пристосовувалися до кейнсіанських методів економічного регулювання. Вони намагаються скоротити до мінімуму можливість урядів впливати на кредитну експансію і відповідно на емісію платіжних засобів. Звідси багаторічні пошуки способу поставити жорсткі межі використанню урядами емісійного механізму для фінансування бюджетних дефіцитів.

М. Фрідмен вважав, що при виборі темпів зростання кількості грошей необхідно орієнтуватися на стабільний рівень цін кінцевого продукту протягом тривалого періоду. Він пропонував ввести правило механічного приросту грошової маси в середньому на 4 % за рік. Ця цифра складається із 3 % приросту реального продукту і 1 % довготривалого зниження швидкості

обігу грошей. Багато економістів пропонували встановити «вилку» допустимих коливань річних темпів приросту кількості грошей.

Проте жодна із капіталістичних країн не застосовувала правила М. Фрідмена у «чистому вигляді». Керівники грошової політики намагалися зберегти за собою свободу маневру, вважаючи, що в умовах вкрай нестійкої кон'юнктури механічний приріст грошей¹ в обігу може порушити нормальний хід платежів і викликати дезорганізацію ринків позичкового капіталу. Тому на практиці таргетування всюди поєднувалося із принципом дискреції (тобто прийняття рішень залежно від власних міркувань).

Обраний в 1979 р. в Англії консервативний уряд М. Тетчер взяв на озброєння монетаристські рецепти і став проводити політику грошового гальмування, що незабаром дало певний оздоровчий ефект (зниження інфляції). Було підготовлено ґрунт для ряду важливих структурних реформ, поліпшилися зовнішні позиції фунта стерлінгів.

Роботи монетаристів зайняли почесне місце у сучасній економічній літературі з питань грошей. Сьогодні жоден підручник з макроекономічної теорії або з проблем грошей і кредиту не може пройти мимо монетаристських досліджень грошового обігу, інфляції, методів грошового прогнозування.

4. Сучасний монетаризм як напрям розвитку кількісної теорії

Сучасний монетаризм як один з напрямів економічної думки виник у 60-х роках ХХ ст. у зв'язку з пошуком шляхів подолання інфляції, тривале зростання якої ставилося за провину економічній політиці, що проводилася за кейнсіанськими рецептами. Кей-нсіанство сформувалося на межі 20—30-х років, коли потрібно було подолати глибокий спад виробництва та безробіття. А для цього були придатними будь-які способи «накачування» державою ефективного попиту як через фіскально-бюджетну, так і монетарну політику, незважаючи на можливі інфляційні наслідки.

Сучасний монетаризм сформувався в 60—70-ті роки, коли особливо загострилася проблема інфляції, а проблеми безробіття та спаду виробництва відійшли на другий план. Вирішити цю проблему за кейнсіанськими рецептами було неможливо, потрібні були нові підходи.

Разом з тим сучасний монетаризм не є принципово новою теорією. Він, по суті, є відродженою й осучасненою неокласичною кількісною теорією. У процесі розвитку цієї теорії монетаристи спиралися на кейнсіанські дослідження грошового механізму і, безумовно, запозичили з нього те, що не суперечило реальній дійсності. Тому між сучасним монетаризмом і кейнсіанством є певна наступність, тим більше, що і саме кейнсіанство принципово не відкидало кількісної теорії. Якраз остання була методологічним підґрунтям формування обох цих напрямів, що, безперечно, сприятиме їх взаємному зближенню.

Вважається, що формування сучасного монетаризму було започатковано виходом у світ наукових праць представників «чиказької школи» на чолі з М. Фрідманом: «Дослідження в галузі кількісної теорії» (за редакцією М. Фрідмана, 1956) та «Історія грошей Сполучених Штатів. 1868—1960» (автори М. Фрідман та А. Шварц, 1963).

Найбільш вагомими елементами сучасного монетаризму, які стосуються теорії грошей та монетарної політики, є такі положення:

- Усупереч базовому положенню кейнсіанської теорії, що ринкова економіка внутрішньо не збалансована і її механізм не здатний до саморегулювання, монетаристи дотримуються прямо протилежного погляду — вільна ринкова економіка, що базується на приватній власності, є потенційно гармонійною, здатною до повного саморегулювання, якщо певні зовнішні сили цьому не стануть на заваді.

Тому якщо в реальній дійсності в економіці є такі явища, як періодичні кризи, безробіття, інфляція тощо, то це результат дії саме таких зовнішніх сил. Зокрема, в названій вище праці «Історія грошей Сполучених Штатів. 1868—1960» М. Фрідман та А. Шварц довели, що світова економічна криза

1929— 1933 рр., що розпочалася в США, була спровокована помилковою монетарною політикою ФРС, що призвело до надмірного скорочення пропозиції грошей і платоспроможного попиту.

- Грошова сфера у монетаристів є відносно самостійною, відокремленою від сфери реальної економіки, що означало відродження «класичної дихотомії», яка розглядає грошовий механізм як екзогенний щодо економіки. Оскільки грошова сфера безпосередньо пов'язана з діяльністю держави (через емісію грошей та монетарну політику), то якраз вона не може бути внутрішньо збалансованою і є потужним джерелом дестабілізації для сектора реальної економіки.

- Оскільки головна загроза дестабілізації для реальної економіки виходить з грошової сфери, то остання повинна бути центральним об'єктом державного регулювання, з тим щоб створити найсприятливіші умови для повної реалізації можливостей ринкового механізму саморегулювання. При цьому держава повинна регулювати грошову сферу переважно економічними методами, щоб максимально виключити пряме втручання в економічну діяльність суб'єктів ринку. У цю вимогу не вписуються фіскально-бюджетні методи економічного регулювання як надто жорсткі.

Тому монетаристи зосередили основну увагу у своїх дослідженнях на методах та інструментах монетарної політики¹.

Отже, монетаристи не виключали зовсім державного регулювання, тільки змістили його спрямованість із сектора реальної економіки на грошовий сектор, а всередині останнього на перше місце поставили методи монетарної політики як найбільш адекватні саморегулюванню господарської системи.

«Аналіз динаміки грошової маси (пропозиції грошей) та динаміки кризових явищ в економіці США приблизно за 100 років, проведений М. Фрідманом та А. Шварц, незаперечно довів, що номінальний обсяг ВВП перебуває у тіснішому кореляційному зв'язку з пропозицією грошей, ніж з інвестиціями та генеруючою їх нормою процента, які визнаються

кейнсіанцями вирішальним чинником впливу на економіку. Динаміка ВВП, а значить і цін, чітко, тільки з деяким відставанням, йде за динамікою маси грошей в обороті. Тому монетаристи знову в центр уваги поставили кількісний чинник, який безпосередньо, а не через процент та інвестиції, впливає на кон'юнктуру ринку, ціни і виробництво. На цій підставі вони вважали регулювання пропозиції грошей важливим способом попередження кризових явищ, згладжування коливань ділового циклу.

Як послідовні прихильники кількісної теорії, монетаристи спираються у своїх дослідженнях на формулу «рівняння обміну» І. Фішера:

$$M \cdot V = P \cdot O$$

Різниця лише в тому, що І. Фішер робить наголос на вплив грошового фактора (кількості грошей) на ціни, а монетаристи — на вплив цього чинника на обсяг номінального валового продукту. Проте ця відмінність не заперечує принципової тотожності їх позицій щодо центрального положення кількісної теорії — про вплив кількості грошей на ціни. Адже величина $P \cdot O$ — це фактично обсяг валового національного продукту. Тому рівняння обміну можна записати так:

$$M \cdot V = \text{ВВП},$$

де ВВП — номінальний валовий національний продукт. Але суть вказаного рівняння і взаємозв'язок його складових від цього не змінюються.

• Досить близькою до кількісної теорії є й позиція монетаристів щодо швидкості грошей та її впливу на економічні процеси. Вони стверджують, що величина V стабільна на коротких часових інтервалах, а змінюється лише на довготермінових інтервалах, проте зміни ці відбуваються плавно і можуть легко передбачатися. Це дало підстави монетаристам абстрагуватися від чинника V при визначенні впливу M на рівень цін на всіх часових інтервалах,

у чому вони повністю солідаризуються з представниками класичної кількісної теорії.

-Поставивши в центр свого дослідження кількісний фактор (М), монетаристи змушені були по-новому сформулювати і «передатний механізм», звівши його до формули: М - По - Ц, тобто зміна кількості грошей (М) впливає на попит (По) і через нього на ціни (Ц). Цей механізм видається досить ефективним, оскільки тривалість передатного процесу є короткою і можливість впливу на ціни через регулювання М досить висока. Це дає можливість оперативно регулювати через пропозицію грошей збалансованість попиту і пропозиції на ринку.

Проте такий «передатний механізм» має й істотний недолік — він обмежується лише процесами, що відбуваються у сфері обміну і зовсім не зачіпає сфери виробництва, яка залишається в ньому «чорним ящиком». М. Фрідман спробував пояснити той механізм, що скритий у «чорному ящику», через портфель активів, якими володіють усі економічні суб'єкти. Усі власники таких портфельів звикають до певної структури цих активів, зокрема до співвідношення грошових запасів і запасів інших активів (фінансових і нефінансових). І якщо пропозиція грошей (М) зростає, звична структура активів порушується, і щоб її відновити, економічні суб'єкти будуть більше купувати інших активів, у тому числі матеріальних, що підвищить попит на товарних ринках і стимулюватиме розширення виробництва. У кейнсіанському аналізі портфель активів включає лише один актив — облігації, що не дає можливості виявити цей шлях впливу М на виробництво.

- Визнавши регулювання пропозиції грошей (М) головним напрямом регулятивного впливу держави на економіку, монетаристи могли, подібно до кейнсіанців, сповзти на інфляційні позиції. Адже нарощування пропозиції грошей (М), у їх трактуванні, само по собі приводить до зростання платоспроможного попиту, що «тягне» за собою розширення номінального ВВП. Останнє може бути як за рахунок збільшення виробництва реального ВВП, так і за рахунок зростання середнього рівня цін, тобто інфляції.

Щоб виключити таку можливість, М. Фрідман запропонував «грошове правило» довгострокової грошової політики, за яким держава повинна не намагатися «накачувати» ефективний попит через довільне нарощування маси грошей, а підтримувати помірне, постійне збільшення пропозиції грошей пропорційно до середньорічних темпів зростання ВВП та очікуваної інфляції. Згідно з цим правилом приріст маси грошей в обороті визначається за формулою, яка дістала назву «рівняння Фрідмана»:

$$\Delta M = \Delta P + \Delta T,$$

де M — середньорічний темп приросту маси грошей, % за тривалий період;

ΔP — середньорічний темп очікуваної інфляції, %; (Темпи очікуваної інфляції визначаються не по всій інфляції, а за винятком тієї її частини, яка спровокована неекономічними чинниками (діями держави, профспілками тощо).)

ΔT — середньорічний темп приросту номінального ВВП, %.

Розраховані М. Фрідманом на підставі цього правила темпи стабільного зростання M для США в той період коливалися в межах 3—5% на рік. Якби центральний банк США утримував пропозицію грошей протягом тривалого часу в цих межах, то середній рівень цін залишався б незмінним. У разі перевищення цих меж у країні розпочалося б розкручування інфляції, а при більш низьких темпах зростання пропозиції грошей розпочнеться дефляція, скорочення темпів зростання ВВП і навіть його зменшення.

Монетаристи внесли певні корективи в постулати класичної кількісної теорії:

- визнали, що на тривалих часових інтервалах V змінюється, що ускладнює зв'язок між M і P та робить їх динаміку непропорційною;

- між зміною M та її проявом у сфері цін і виробництва існує певний часовий лаг, який теж ускладнює зв'язок між M та P і повинен враховуватися в монетарній політиці;

- ці два явища грошового механізму, по суті, виключають два постулати кількісної теорії — пропорційності й однорідності, і вони замінюються постулатом асинхронності в динаміці M і P ;

- держава у своїй монетарній політиці повинна орієнтуватися не на поточні проблеми, а на перспективні — передусім на підтримання цін на стабільному рівні.

Сучасний монетаризм дістав широке визнання в економічній науці, а його рекомендації — в економічній практиці. (США та Великобританія з 80-х років переорієнтували свою монетарну політику на грошове правило М. Фрідмана й одержали позитивні результати. У 80—90-ті роки темпи інфляції знизились більше ніж удвічі, темпи зростання ВВП утримувалися в середньому на рівні 3—4% у рік.)

Його притягувальна сила полягає у такому:

-у введенні жорсткого правила поведінки для держави в грошовій сфері, що діє подібно до золотого стандарту;

-у простоті, легкості і надійності вирішення надто складних суспільних проблем (послаблення циклічності, підвищення рівня зайнятості, подолання інфляції тощо) — для цього достатньо тримати під жорстким контролем грошову пропозицію, заборонити будь-які вільності з боку держави при регулюванні грошової сфери;

- у надто простому способі визначити винуватця тих чи інших економічних та соціальних негараздів — ним є орган, який допустив надмірне зростання, або надмірне скорочення M в обороті.

- у явних симпатіях монетаристів до приватного підприємництва, захисті його від надмірного втручання з боку держави, пропозиціях створити для нього найсприятливіші конкурентні, фіскальні, монетарні тощо умови для розвитку.

Разом з тим, ідеї сучасного монетаризму не залишилися застиглими догмами. Вони постійно піддавалися жорсткій критиці, а зміни в економічній ситуації в країнах Заходу обумовлювали прагнення віднайти нові або вдосконалити старі положення монетаристської теорії, у тому числі і шляхом компромісів між її двома напрямками — кейнсіанством та монетаризмом.

Тема 9. Кредит, його необхідність та економічна сутність

Питання, які необхідно розглянути.

1. Необхідність та економічна сутність кредиту.
2. Основні теорії кредиту.
3. Роль кредиту в розвитку економіки.
4. Стадії та закономірності руху кредиту.
6. Економічні межі кредиту.
7. Джерела формування кредитних ресурсів в державі.
8. Функції кредиту.
9. Основні принципи проведення кредитної операції.

1. Необхідність та економічна сутність кредиту

Кредит (слово «кредит» походить від латинського *credo* — вірю) існував не завжди. Він виник на певному етапі розвитку людського суспільства. Його винайдення вважають одним з найгеніальніших відкриттів людства поряд із винайденням грошей. Коли товарно-грошові відносини почали ставати більш-менш регулярними, взаємовідносини між товаровиробниками іноді набували особливого характеру:

продавцеві потрібно було продати товар, а в покупця не було грошей, щоб його купити (тому що він ще не виготовив свій товар або виготовив, але не продав його з тих чи інших причин). За таких умов акт купівлі-продажу товару не міг відбутись. І тут випадково, був відкритий кредит — за наявності довіри продавця до покупця товар був проданий з відстрочкою платежу, тобто в кредит. Таким чином, кредит виник і розвинувся на основі функції грошей як засобу обігу.

З його виникненням гроші, окрім функції міри вартості і засобу обігу, стали виконувати й функцію засобу платежу, однією з ознак якої є розрив у

часі між передачею товару і грошей із рук у руки. Отже, кредит полегшував реалізацію товарів.

Саме в цьому й полягає найбільш поширена причина виникнення кредиту. Але пізніше кредит розвивався, і необхідність у ньому стала обумовлюватися не тільки потребами сфери обміну, а й інших сфер суспільного відтворення — виробництва, споживання.

В умовах сучасного розвитку товарного виробництва, стан економічних зв'язків в усьому світі дуже ускладнився. За таких умов його навіть неможливо собі уявити без кредиту. Адже внаслідок спеціалізації виробників на виготовленні певних товарів і викликаного нею кооперування суспільне виробництво перетворилось у свого роду величезний замкнутий ланцюг тісно пов'язаних між собою товарно-грошовими відносинами ланок — товаровиробників, продавців, споживачів. І щонайменше порушення у будь-якій із цих ланок може призвести до того, що вона не розрахується за своїми зобов'язаннями з іншими його ланками. Як наслідок, може бути порушений нормальний обмін товарами між окремими учасниками товарно-грошових відносин. Саме в цьому полягає абстрактно-теоретична можливість кризи збуту товарів у суспільстві. Тому суспільство повинно мати у своєму розпорядженні такі економічні інструменти, з допомогою яких можна було б запобігати перебоям у сфері суспільного виробництва. Одним із найважливіших таких інструментів і став кредит. Звідси існування товарного виробництва і пов'язаного з ним товарного обігу є найбільш загальною економічною причиною необхідності кредиту.

Історична наука стверджує, що кредит був відомий не менш, ніж 3000 років тому в Ассирії, Вавилоні, Єгипті. Починаючи з XII ст. діяла комплексна система торгового кредиту в Європі. З одного боку, купці продавали свої товари в кредит, а з іншого — надавали аванси товаровиробникам під майбутню поставку товарів. Активне застосування кредиту було властиве і середньовічній торгівлі на території сучасної України.

Як показало вивчення вченими Львівської міської книги за 1382— 1389 рр., у Львові (напевне, й в інших руських містах) були досить розвинуті кредитні відносини. Гроші позичались під заставу зі сплатою відсотків. Окрім цього, надання кредиту було пов'язане й з торгівлею, зокрема з так званим складським правом, коли непроданий протягом відведе-і ного купцеві часу товар залишався в кредит (при абсолютному складському праві купець не мав права їхати зі своїм товаром далі).

У тому ж таки XIV ст. був удосконалений переказний вексель і розширилось надання комерційного кредиту. Щоправда, середньовічні векселі рідко дисконтувались чи переводились з допомогою індосаменту. Кредит мав бути забезпечений капіталом, про що вказувалось у векселі. Оплачуватись вексель мав золотими або срібними монетами. Хоч карбування монет на території сучасної України почалося ще в X ст., через відсутність власного золота і срібла обсяги карбування своїх монет (монетні двори розташовувались у Києві і Львові) були незначні, тому доводилось користуватись чеськими і татарськими монетами. Срібло на львівський монетний двір завозилось із Семиграддя, що в Угорщині

Перелічені причини, а також потреба розширити виробництво в умовах, коли бракує нагромаджених для цього власних коштів, безперечно, свідчить про те, що кредит необхідний уже функціонуючому товаровиробникові. Однак ще більш він потрібний тому, хто лише бажає організувати власне виробництво чи розпочати якусь іншу підприємницьку діяльність, але ще не зміг накопичити для цього власний капітал. Приблизно така ж ситуація виникає й у сфері споживання. Зазвичай у молодих людей потреби перевищують їх доходи, тому часто у них виникає необхідність одержати кредит. Подібна ситуація нерідко виникає й у держави в цілому, що також зумовлює потребу в кредиті. Отже, без кредиту нормальне функціонування товарного виробництва, товарного обігу та споживання у сучасному суспільстві взагалі неможливе. Він стає обов'язковим атрибутом господарювання. «Купуй зараз, плати потім», — такий принцип кредитного

господарства, як називають сьогоднішню економіку, котра вся пронизана кредитними відносинами.

Проте, окрім цих загальних причин необхідності кредиту, є ряд специфічних чинників, які її деталізують. Зокрема, кредит можливий лише за певних передумов. Однією з них, і напевне першою, стало майнове розшарування суспільства у період розпаду первіснообщинного ладу, коли бідний мусив звертатися за позичкою до багатшого. У сучасних умовах така закономірність не є обов'язковою. Через різні причини тимчасово вільна вартість у грошовій чи натуральній формі може бути в одних юридичних чи фізичних осіб, а потреба в їх запозиченні виникає в інших. Тому необхідність акумуляції тимчасово вільної вартості для надання в позичку є однією з основних передумов кредитних відносин.

Але для виникнення кредитних відносин насамперед потрібно, щоб той, хто надає кредит, довіряв тому, хто хоче його отримати. Довіра — фундамент кредитних відносин, одна з найважливіших передумов їх виникнення. Проте нині ця передумова часто відступає на другий план. Для виникнення кредитних відносин і укладення кредитної угоди самої довіри зараз замало, бо майже завжди існує ризик несвоєчасного чи неповного повернення кредиту. А тому кредиторів, як правило, потрібні певні гарантії його повернення, отримані чи від самого позичальника (наприклад, у вигляді застави), чи від того, хто має певний капітал або майно, чи від страхової компанії тощо.

Окрім довіри, обов'язковою передумовою виникнення кредитних відносин є збіг економічних інтересів кредитора і позичальника. Він досягається через переговори між ними щодо основних параметрів кредитної угоди — розмір і термін позички, величина позичкового процента та порядок його сплати тощо. Таким чином, забезпечення інтересів сторін кредитної угоди є результатом досягнутого ними компромісу.

За своєю природою кредитна угода, в основі якої лежить тимчасове запозичення чужої власності, обумовлює необхідність матеріальної

відповідальності її учасників за виконання взятих на себе зобов'язань. Тому ці учасники мають бути юридичне самостійними особами. Фізичні ж особи можуть стати суб'єктами кредитних відносин за умови їх дієздатності з правового погляду. Це також є однією з передумов виникнення кредитних відносин.

Ще однією передумовою цих відносин є отримання позичальником регулярних доходів, за рахунок яких він зможе погасити кредит. Ними можуть бути виручка від реалізації товарів, отримувані заробітна плата, пенсія тощо, надходження податків та ін. Як правило, за відсутності цієї передумови кредит не надається. Наприклад, він не може надаватись організаціям, закладам і установам, які повністю перебувають на бюджетному фінансуванні. Але в окремих випадках, коли є надійна гарантія виділення бюджетних асигнувань у недалекому майбутньому, їм також може бути надано кредит.

Для юридичних осіб — суб'єктів господарювання ще однією неодмінною економічною передумовою існування кредиту, яка впливає з попередньої, є їх функціонування на засадах комерційного чи господарського розрахунку. У першому випадку діяльність підприємницької структури здійснюється, як кажуть, на свій страх і ризик. У другому випадку (діяльність на засадах госпрозрахунку) є можливість у разі необхідності отримати допомогу від вищої організації (міністерства, відомства тощо).

Відомо, що під впливом різних чинників потреба підприємств у оборотному капіталі коливається як протягом одного циклу, так і в різних циклах кругообігу. Ці коливання бувають двох видів — сезонні та постійні. Сезонні коливання переважно викликані природними чинниками, а постійні — в основному різними випадковими причинами. З метою забезпечення безперервності індивідуального кругообігу капіталу обидва види цих коливань зумовлюють необхідність кредиту. За характером та обсягами ці коливання істотно різняться між собою.

Розглянемо коливання потреби в оборотному капіталі у підприємства з сезонним характером виробництва — цукрового заводу, який працює лише на вітчизняній сировині. У першому кварталі, коли вже закінчилось перероблення цукрових буряків, витрачені допоміжні матеріали (камінь-вапняк для відбілювання цукру), мішкотара, паливо для ТЕЦ, закінчується відвантаження виготовленої продукції покупцям, тобто почався період сезонного простою, потреба в оборотному капіталі зменшується до мінімуму, який у таких галузях визначається нормативом власного оборотного капіталу.

Але вже десь з другої половини II кварталу потреба в оборотному капіталі у зв'язку з підготовкою до нового сезону цукроваріння (здійснення ремонтних робіт, створення запасів палива, тари, вапняку тощо) починає зростати. Отже, потреба в оборотному капіталі поступово підвищується. Особливо швидко вона зростає в кінці III кварталу — у вересні, коли починається заготівля цукрових буряків. Але своєї максимальної величини ця потреба досягає приблизно в середині IV кварталу, коли в основному закінчується перевищення обсягів заготівлі сировини над обсягами її перероблення. Далі потреба в оборотному капіталі стрімко знижується. Відповідно зменшується й потреба в кредиті. У наступному році такий цикл повторюється.

Звичайно, потреба в оборотному капіталі, що перевищує його норматив, який на підприємствах із сезонним характером виробництва визначається потребою в тому кварталі, коли вона найменша, могла б покриватися власними коштами. Але для цього підприємство мусило б нагромадити власні кошти у розмірі максимальної потреби в них, яка в нашому прикладі виникає у четвертому кварталі. Проте в інші періоди року значна частина цих коштів була б вільною.

Але досвід роботи підприємств свідчить, що коли є вільні кошти, у них, як в аналогічних ситуаціях в окремих людей, виникає спокуса їх витратити, причому часто без особливої потреби. Цим порушується режим економії як

один із важливих принципів раціонального господарювання. Кошти більшою мірою використовуються по-господарському, коли підприємство перебуває на «голодному фінансовому пайку». Тому йому недоцільно нагромаджувати власні оборотні кошти у розмірі найбільшої протягом року потреби в них. Підприємству досить мати ці кошти у розмірі мінімальної потреби — нормативу, а потреби понад норматив у разі їх виникнення можна покривати за рахунок нормальної кредиторської заборгованості, інших джерел коштів (вільних коштів фондів цільового призначення, отриманого, але ще не перерахованого до бюджету прибутку, невикористаних дивідендів тощо). Якщо таких джерел недостатньо, підприємство мусить позичати кошти або в інших підприємств, або у фінансових посередників.

Індивідуальний кругообіг і оборот капіталу окремих суб'єктів господарювання тісно взаємопов'язаний і переплітається в масштабах усього процесу суспільного відтворення з кругообігом і оборотом капіталів інших суб'єктів. Коли в одних із них виникає необхідність у кредиті, в інших у цей час кошти вивільняються. Так, якщо взяти наш приклад, то тоді, коли виникає потреба цукрового заводу в кредиті, вільні кошти з'являються у сільськогосподарських товаровиробників, які їх отримали за продані цукрові буряки. Після реалізації цукру вільні кошти має цукровий завод, а потреба в кредиті виникає у покупців цукру (підприємств торгівлі та громадського харчування, кондитерської промисловості та ін.). Тимчасово вільними можуть бути заощадження населення, нагромадження держави та кошти на рахунках бюджетних організацій, власні кошти різних фінансових посередників. Саме це дає можливість перерозподіляти кошти в суспільстві на засадах повернення з допомогою кредиту.

Передбачити потребу в запозичених коштах на підприємствах із сезонним характером виробництва, до яких належать сільськогосподарські, торфодобувні підприємства, підприємства з вирощування і вилову риби, заготівлі лісу, заготівлі та перероблення сільськогосподарської сировини тощо, не дуже важко. Адже відомо, коли і яка пора року змінює іншу, які

процеси в той чи той період відбуваються в даній галузі економіки. Звичайно, точний обсяг потреби у запозичених коштах наперед визначити складно, але суттєвого значення це не має. Головне, що підприємство знає, в які саме періоди і в яких приблизно обсягах у нього виникає необхідність залучення кредиту. Водночас на інших підприємствах у ці періоди з'являються тимчасово вільні кошти, котрі можуть бути надані в кредит ними безпосередньо або банками, де ці вільні кошти зберігаються.

Інакше відбувається процес кругообігу оборотного капіталу на підприємствах з несезонним характером виробництва. Це, як правило, підприємства гірничої, металургійної, хімічної, машино-і приладобудівної промисловості, більшість підприємств легкої промисловості та промисловості будівельних матеріалів та ін. їм не властиві ні сезонне зростання потреби в оборотному капіталі, ні періоди сезонного простою. Однак і на цих підприємствах потреба в оборотному капіталі протягом року постійно коливається. Це пов'язано з нерівномірним надходженням і витрачанням товарно-матеріальних цінностей (сировини, основних і допоміжних матеріалів, палива, тари тощо), наростанням витрат на незавершене виробництво, випуском і реалізацією готової продукції та іншими чинниками. Такі коливання, мають значно меншу і завчасно непередбачувану амплітуду.

Норматив власного оборотного капіталу на підприємствах з несезонним характером виробництва також установлюється не за найбільшою потребою в коштах, але й не за найменшою. Нормативом тут є середня потреба в оборотному капіталі, яка визначається на підставі середніх величин (середній інтервал та величина поставки товарно-матеріальних цінностей, середні витрати часу на розвантаження, маркування і складування тощо), а середня із середніх і є середня величина. Фактична ж потреба в оборотних коштах на таких підприємствах постійно відхиляється від нормативу в обидва боки.

Відхилення від нормативу вниз викликає вивільнення, а вверх — додаткову потребу в оборотному капіталі. Якщо у розпорядженні підприємства немає відповідних джерел коштів, то у нього виникає необхідність використання кредиту. Звичайно, вона дуже короткочасна, але виникає досить часто. Тому механізм задоволення такої потреби має бути іншим, більш гнучким, ніж для підприємств із сезонним характером виробництва.

Але в цілому можна зробити висновок, що коливання потреби в оборотному капіталі є однією з причин необхідності кредиту.

Наявністю коливань потреби в коштах і джерелах їх формування викликається також необхідність кредиту на капітальні вкладення підприємств.

Для розширення діючого чи організації нового виробництва кредит необхідний не лише на відновлення об'єктів основного капіталу, а й на будівництво чи придбання нових. Адже власних коштів для цього суб'єкти підприємницької діяльності майже не мають. Ці потреби в кредиті на цілі нагромадження є навіть більш об'єктивними, ніж на відновлення зношених об'єктів основного капіталу. Джерелом їх погашення буде майбутній прибуток від експлуатації придбаних за рахунок кредиту основних засобів.

Значні коливання доходів та видатків населення також зумовлюють необхідність кредиту.

В умовах нормального розвитку економіки у молодих людей потреби часто перевищують їхні доходи. Адже часто необхідно платити за отримання освіти, купувати житло, меблі, побутову техніку, автомобіль тощо. Але доходів вони або зовсім не мають, або ці доходи ще незначні. Водночас у людей похилого віку в нормальних умовах розвитку економіки часто є вільні кошти, які вони зберігають у фінансово-кредитних установах. Це створює передумови для надання кредиту.

Отже, можна зробити висновок, що необхідність кредиту викликана існуванням товарно-грошових відносин. Її передумовою є наявність

поточних або майбутніх доходів у позичальника, а конкретними причинами, що обумовлюють необхідність кредиту, — коливання потреби в коштах та джерелах їх формування як у юридичних, так і у фізичних осіб. Коли в одних із них кошти вивільняються, іншим їх не вистачає. Ця суперечність розв'язується за допомогою кредиту, котрий необхідний позичальнику для розширення виробництва або для повнішого задоволення власних потреб.

За своєю сутністю та механізмом впливу на процес суспільного відтворення кредит є однією з найскладніших економічних категорій. Щодо цього він поступається хіба що тільки категорії грошей. Тому в економічній теорії протягом кількох століть ведуться дискусії навколо питань, пов'язаних із сутністю та роллю кредиту. Ці дискусії тривають і досі. Найбільш поширеними в економічній літературі є два підходи до визначення сутності кредиту:

— ототожнення кредиту з цінністю, яка передається одним економічним суб'єктом іншому в позичку. При такому підході увага дослідника зміщується на саму позичку, її правову форму, що зумовлює вихолощування з кредиту його економічного змісту;

— ототожнення кредиту з певним видом економічних відносин, які формуються в суспільстві. Такий підхід дає можливість глибше дослідити економічні аспекти кредиту, економічні чинники його існування, основи та закономірності його руху. Тому цей підхід у сучасній літературі переважає. Він покладений в основу висвітлення сутності кредиту і в цьому підручнику.

За своєю сутністю кредит — це суспільні відносини, що виникають між економічними суб'єктами у зв'язку з передачею один одному в тимчасове користування вільних коштів (вартості) на засадах зворотності, платності та добровільності. Кредитні відносини мають ряд характерних ознак, які конституюють їх як окрему самостійну економічну категорію — кредит. Основними ознаками відносин, що становлять сутність кредиту, є такі:

— учасники кредитних відносин повинні бути економічно самостійними; бути власниками певної маси вартості і вільно нею

розпоряджатися; функціонувати на основі самодостатності та самоокупності; нести економічну відповідальність за своїми зобов'язаннями. Без цього вони не зможуть набути статусу ні кредитора, ні позичальника. Щоб стати кредитором, економічний Суб'єкт повинен накопичити у власності певну суму вільних коштів, якими може вільно розпоряджатися. А щоб стати позичальником, суб'єкт повинен мати передумови для накопичення в майбутньому у своїй власності достатньої суми вільних коштів для повернення боргу;

— кредитні відносини є добровільними та рівноправними. Тільки за цих умов вони будуть взаємовигідними і зможуть розвиватися по висхідній. Інакше ці відносини будуть згасати і розриватися, тобто втратять здатність до розвитку. Економічна самостійність суб'єктів, добровільність, рівноправність та взаємна вигода роблять кредитні відносини внутрішньо адекватними ринковим відносинам, зумовлюють їх розвиток на ринкових засадах;

— кредитні відносини не змінюють власника цінностей, з приводу яких вони виникають. Кредитор залишається власником переданої в борг вартості, а позичальник одержує її лише у тимчасове розпорядження, після чого повинен повернути власникові. Незмінність власника в кредитних відносинах вимагає особливо чіткого і дійового правового їх оформлення, щоб захистити інтереси власника. Якщо такий захист не забезпечується правовими засобами, то кредитні відносини втрачають свої визначальні ознаки і перетворюються в щось інше, ніж кредит. У цьому зв'язку інтереси кредитора для правового захисту є більш пріоритетними, ніж інтереси позичальника;

— кредитні відносини є вартісними, оскільки виникають у зв'язку з рухом вартості (грошей чи матеріальних цінностей). Проте вони не є еквівалентними, тому що кожне переміщення вартості не супроводжується зустрічним рухом відповідного еквівалента. Однак вартість переміщується на зворотних засадах, тобто після певного періоду ці кошти повертаються назад

у висхідне положення. Можливість їх неповернення робить позицію кредитора у цих відносинах досить вразливою, ризикованою'. Для захисту своїх позицій кредитори повинні мати переважні права при визначенні доцільності кредитування та розміру плати за кредит;

Завдяки цьому для виникнення таких відносин має бути високий рівень довіри між учасниками, особливо кредитора до позичальника. Тому фактор довіри нерідко розглядається як ключова складова сутності кредиту і вирішальна передумова його функціонування. При цьому слід зауважити, що довіра є чинником не тільки моральним, а й економічним.

— нееквівалентність кредитних відносин значна посилює в механізмі їх реалізації роль чинника платності, за яким позичальник повертає власникові більшу масу вартості, ніж сам одержує від нього. Така плата, що називається процентом, має подвійне призначення:

1) компенсувати кредитору втрату доходу у зв'язку з переданням відповідної суми коштів у чуже розпорядження та можливі збитки на випадок неповернення позички;

2) стимулювати позичальника до підвищення ефективності використання одержаних у позичку коштів.

Платність істотно відрізняє кредитні відносини від інших видів вартісних відносин, є тільки їх видовою ознакою.

— Кредитні відносини на мікроекономічному рівні є перервними, тобто після повернення одержаної в борг вартості і сплати процента вони перериваються. Проте на макроекономічному рівні кредитні відносини підтримуються безперервно як безперервний рух вартості в процесі суспільного відтворення. Закінчуючи відносини з приводу однієї суми вартості чи з одним контрагентом, економічні суб'єкти постійно вступають у кредитні відносини з іншими контрагентами чи з тими самими, але з приводу інших сум вартості. Тому кредитні відносини виходять за межі відносин двох економічних суб'єктів і мають характер загальносуспільних.

— Безперервність та платність кредитних відносин визначають ще одну характерну їх рису — здатність забезпечувати зростання вільної вартості, тобто її капіталізацію. Відтак формується особлива самостійна форма капіталу — позичковий капітал. Зі становленням капіталістичного способу виробництва, коли кредитні ресурси стали важливим джерелом формування промислового і торгового капіталу, позичковий капітал, а разом з ним і кредит набули особливого суспільного значення. Кредит, по суті, став іманентною формою руху позичкового капіталу.

Кредит як форма суспільних відносин має багато спільного з іншими економічними категоріями — грошима, фінансами, торгівлею, капіталом та ін. Зокрема, всі вони є вартісними категоріями, обслуговують рух вартості в процесі відтворення. Вони тісно переплітаються між собою функціонально. Так, гроші як засіб платежу з'явилися на ґрунті кредитних відносин. Вони успішно обслуговують їх і нині. Кредит у функції перерозподілу вартості обслуговує рух капіталу, сприяє формуванню фінансових ресурсів, розвитку торгівлі. Особливо тісно пов'язаний кредит з грошима, і цей зв'язок дедалі посилюється в міру розвитку суспільного виробництва й ускладнення економічних відносин .

Водночас кредит — це цілком самостійна категорія, що функціонує поряд з іншими категоріями, не замінюючи жодної з них і не поступаючись їм сферою свого призначення.

Від грошей (як грошей) кредит відрізняється такими рисами:

— у них різний склад суб'єктів-носіїв відповідно грошових і кредитних відносин: у першому випадку ними є продавець і покупець, у другому — кредитор і позичальник, які можуть не збігатися;

— у них різний характер руху вартості: в суто грошових відносинах має місце зустрічне, еквівалентне переміщення двох різних форм вартості — товарної і грошової, а в кредитних відносинах — нееквівалентне переміщення вартості в грошовій або в товарній формі;

—у них різне суспільне призначення в процесі відтворення. Гроші призначені забезпечити реалізацію споживної вартості і довести її до кінцевого споживача. Вони також є засобом накопичення реалізованої вартості. Кредит призначений задовольняти тимчасові потреби в додаткових коштах одних економічних суб'єктів та сприяти вигідному розміщенню вільних коштів — для других. Навіть якщо кредит здійснюється в грошовій формі, таке його іманентне призначення від цього не змінюється. І навпаки, якщо кредит (замість грошей) забезпечує доведення виробленої вартості до кінцевого споживача (продаж товару з відстрочкою платежу), він не замінює грошей в реалізації цієї вартості:

коли настає строк погашення кредиту, тільки гроші можуть забезпечити еквівалентний платіж за товар, хоч виступає він у формі погашення боргу;

— кредит за сферою використання є більш «вузькою» категорією, ніж гроші. Гроші обслуговують реалізацію всього ВВП (крім бартеру), розподіл і перерозподіл його вартості, а кредит обслуговує рух тільки частини ВВП у процесі відтворення. Тому учасниками грошових відносин є всі юридичні і фізичні особи суспільства, а кредитних відносин — тільки певна частина їх;

— рух грошей від одного економічного суб'єкта до іншого (у некредитних відносинах) завжди супроводжується зміною власника відповідної вартості, представленої грошима: право власності на гроші переходить від платника до одержувача. При кредитному переміщенні вартості власником її завжди залишається кредитор. Навіть продаючи товари у кредит, продавець зберігає за собою право власності на них, яке підтверджується поверненням вартості при погашенні боргу покупцем.

Отже, кредит і гроші — це дві самостійні економічні категорії, кожна з яких має своє специфічне призначення, сферу використання та характер руху вартості.

Істотні відмінності є між кредитом і фінансами. На відміну від кредиту, фінанси формуються в процесі розподілу вартості (кредит — у процесі

перерозподілу), рух вартості у фінансових відносинах пов'язаний зі зміною власності, не є зворотним і платним, визначається переважно неринковими, адміністративно-вольовими чинниками. Фінанси і кредит функціонують переважно паралельно, на відокремлених економічних сегментах, доповнюючи, а не підміняючи, один одного. І навіть у тих випадках, і' Коли фінанси і кредит використовуються на одному й тому ж са-; мому економічному сегменті, вони не знеособлюються, а зберігають свою видову специфіку. й Наприклад, при виконанні державного бюджету можуть використовуватися як суто фінансові відносини (податки та бюджетне "фінансування), так і кредитні (державні позики). Проте якщо фінансові відносини по закінченні бюджетного року в основному ї завершуються, то кредитні відносини будуть продовжуватися доти, доки держава не погасить усю суму державного боргу, пов'язаного з формуванням даного бюджету.

Істотно відрізняється кредит і від торгівлі, насамперед нееквівалентним рухом вартості при кредитуванні. У торгівлі рух вартості здійснюється на еквівалентних засадах. Разом з тим кредит і торгівля теж тісно переплітаються: торгівля все частіше здійсню-ється в кредит, а кредит організується на засадах торгівлі борго-іівими зобов'язаннями.

Для конкретизації сутності кредиту потрібно розглянути "окремі елементи кредитних відносин. Ними є об'єкти та суб'єкти кредиту. Об'єктом кредиту є та вартість, яка передається в позначку одним суб'єктом іншому.

Суб'єкти кредиту — це кредитори і позичальники. Взяті разом, ці елементи створюють структуру кредиту

Об'єкти кредиту можуть передаватися одним суб'єктом іншому не тільки у формі позички, а й в інших формах, зокрема прокату, лізингу, позики тощо. У цих випадках відносини між суб'єктами теж мають ознаки кредитних, проте і реалізуються вони дещо по-іншому, ніж при передачі вартості в позичку.

Позичена вартість як об'єкт кредиту є реальною, тобто має бути наявною і фактично переданою кредитором позичальнику. Така передача

оформляється відповідною угодою з дотриманням вимог чинного законодавства і називається позичкою. Надання позички породжує кредитні відносини між партнерами, які стають їх суб'єктами— кредитором та позичальником. Тому поняття кредиту ширше за поняття позички, бо передбачає не тільки факт надання останньої, а й відносини між сторонами, що виникають у зв'язку з наступним погашенням позички, з урегулюванням взаємних претензій, пов'язаних з несвоєчасним поверненням позички позичальником чи порушенням умов договору кредитором тощо. Тому позичка є ключовою ланкою кредитних відносин.

Позичена вартість може бути в грошовій формі, у формі товарів, виконаних робіт, наданих послуг. Незалежно від форми позичена вартість є реальною цінністю і має бути збережена в процесі кредитних відносин, але не у своїй первісній формі, а за своїм обсягом. Наприклад, якщо в позичку передані товари, то це не значить, що позичальник повинен повернути кредитору ті самі чи такі самі товари, а лише їх повну вартість у формі, яка задовольняє позичальника, тобто у грошовій формі. Запорукою збереження позиченої вартості є її ефективне використання позичальником, яке забезпечить її відтворення через певний час. Це стосується як використання позиченої вартості на виробничі цілі, так і на особисте споживання.

Кредитори — це учасники кредитних відносин, які мають у своїй власності (чи розпорядженні) вільні кошти і передають їх у тимчасове користування іншим суб'єктам. Кредиторами можуть бути фізичні особи, юридичні особи (підприємства, організації, установи, урядові структури тощо), держава. Особливе місце серед кредиторів посідають банки.

Вони спочатку мобілізують кошти в інших суб'єктів, у тому числі і на засадах запозичення, а потім самі надають їх у позички своїм клієнтам. Тому банки можна розглядати як колективних кредиторів. Позичальники — це учасники кредитних відносин, які мають потребу в додаткових коштах і одержують їх у позичку від кредиторів. Характерною ознакою позичальника

є те, що він не стає власником позичених коштів, а лише тимчасовим розпорядником.

Тому його права стосовно використання цих коштів дещо обмежені — він не може вийти за межі тих умов і цілей, які передбачені його угодою з позичальником. З цього погляду позичальник перебуває в певній залежності від кредитора. Проте це не заперечує рівноправності сторін у кредитних відносинах.

Позичальниками можуть бути всі ті особи, що й кредиторами: фізичні особи, всі юридичні особи, держава. Особливу роль серед позичальників виконують банки.

Вони є не тільки колективними кредиторами, а й колективними позичальниками: позичають гроші одночасно у великої кількості кредиторів та у великих обсягах.

Кредитори і позичальники набувають цей статус добровільно, на договірних засадах. Це дає їм можливість найповніше задовольнити свої потреби і захистити свої інтереси, які у кожної зі сторін кредиту відмінні.

Зробити це у випадку, коли один з економічних суб'єктів примушує іншого бути його кредитором, просто неможливо, оскільки сторони тут не брали на себе відповідних зобов'язань. Наприклад, за станом на 1 січня 2000 р. загальна сума заборгованості юридичних осіб за невиплаченою заробітною платою в Україні становила 6,4 млрд. грн. Це примусове залучення юридичними особами у свій оборот коштів фізичних осіб, яке за зовнішніми ознаками нагадує кредит. Але між цими сторонами не було добровільної угоди, інтереси кредиторів виявилися не захищеними, вони зазнають збитків (через інфляцію та неодержання плати за користування їх коштами). Тому цих суб'єктів не можна вважати суб'єктами кредиту, тобто кредиторами і позичальниками. Це скоріше фінансові відносини, хоч теж у деформованому вигляді.

До економічних суб'єктів, які хочуть вступити в кредитні відносини, ставляться певні вимоги. Вони повинні бути:

- юридичне самостійними особами;
- здатними нести майнову відповідальність перед другою стороною, тобто мати дохід як гарантію виконання своїх зобов'язань;
- взаємно заінтересованими у співробітництві один з одних та готовими підписати відповідні угоди.

Сутність кредиту, як і його форма, постійно розвивається й ускладнюється. В основі цього процесу лежить розвиток і вдосконалення економічних відносин у суспільстві, що визначають зміни в характері формування вільних коштів, ускладнення і розширення потреб економічних суб'єктів у додаткових коштах, удосконалення організаційних та правових відносин між суб'єктами кредиту тощо. Першою формою кредиту, що мала найпростішу сутність, був лихварський кредит. Характерними ознаками цього кредиту було те, що він має випадковий характер. Його суб'єктами на боці кредиторів були просто багаті люди, які надавали в кредит лише власні кошти, а на боці позичальників — незаможні (селяни, ремісники тощо). В останніх ще не було чіткого розмежування потреб на виробничі та особисті. Тому одержання ними позичок зумовлювалося не стільки виробничими потребами, скільки особистими. Такі позички часто «проїдалися» і не поверталися, внаслідок чого позичальник потрапляв в особисту залежність від кредитора.

З переходом до товарно-капіталістичного виробництва відбулося чітке розмежування виробничих і особистих потреб у запозиченні коштів. Підтримання і розвиток виробництва стали широкомасштабною сферою застосування запозичених коштів і стимулювали масове формування вільних коштів.

Водночас значно зросла роль банків як спеціалізованих інституцій з організації кредитних відносин. Сам кредит набув капіталістичного характеру і перетворився в суспільний механізм капіталізації економічних відносин.

2. Основні теорії кредиту

У міру розвитку кредитних відносин та підвищення їх ролі в житті суспільства кредит все більше привертав до себе увагу науковців. Попервах економічна думка зосереджувалася переважно на самому понятті кредиту, на пізнанні його сутності. Лише з XVIII ст. розпочалися дослідження механізму зв'язків кредиту з суспільним виробництвом, що відкривало шлях для формування суто наукової теорії кредиту.

На сьогодні економічна наука визнає дві провідні теорії кредиту: натуралістичну та капіталотворчу.

Натуралістична теорія кредиту в загальних рисах зводиться до таких положень:

-об'єктом кредиту є тимчасово вільний капітал у натурально-речовій формі;

- кредит — це форма руху матеріальних благ, а тому роль кредиту полягає в перерозподілі цих благ у суспільстві;

- позичковий капітал є реальним капіталом, тобто капіталом у речовій формі;

- банки є лише посередниками в кредиті, спочатку акумулюючи вільні кошти, а потім розміщуючи їх у позичку;

- пасивні операції банків є первинними порівняно з активними.

Основоположниками натуралістичної теорії кредиту були класики політичної економії А. Сміт, Д. Рікардо, А. Тюрго, Дж. Міль.

А. Сміт і Д. Рікардо вважали, що об'єктом кредиту є не грошовий капітал, а капітал у його речовій формі. Гроші, які позичаються, — це лише технічний засіб перенесення реального капіталу від одного економічного агента до іншого для використання фактично наявного капіталу; кредит не створює капітал, він тільки визначає, як цей капітал буде застосований.

На думку А. Сміта, банківські операції можуть сприяти розвитку виробничої діяльності в суспільстві не збільшенням капіталу, а його

перетворенням на активний і продуктивний капітал, чого не було б за відсутності банків.

Погляди на кредит класиків політекономії розвивали і такі відомі економісти, як К. Маркс, Ж. Сей, А. Вагнер, А. Маршалл та ін.

Натуралістичний підхід до трактування сутності й ролі кредиту мав не тільки теоретичне значення, а й помітно впливав на банківську і грошову політику тієї доби. Це стосується, зокрема, так званої грошової школи, представники якої об'єдналися навколо акта Р. Піля (1844 р.), котрий обмежував випуск банкнот в Англії вузькими рамками золотого забезпечення. Якщо позичковий капітал — це лише дзеркальне відображення реального капіталу, то випуск банкнот має обмежуватися їх повним золотим забезпеченням.

Заслугою натуралістичної теорії було те, що її представники не просто визнавали зв'язок кредиту з процесами виробництва, а виходили з первинності виробництва і вторинності кредиту.

Вони переконливо доводили, що кредит сам по собі не може створювати реального капіталу, що останній виникає тільки в процесі виробництва. З цих позицій прихильники натуралістичної теорії трактували процент як частину прибутку, створеного в процесі виробництва, визнавали залежність норми процента від норми прибутку. Усе це було кроком уперед у вивченні кредиту, сприяло розкриттю утопічності концепцій щодо його «чудодійної» сили у створенні капіталу, у розвитку суспільного виробництва.

Проте натуралістичний підхід мав і суттєві недоліки, зумовлені тим, що класики не змогли до кінця з'ясувати різницю між позичковим і реальним капіталом. Нагромадження позичкового капіталу вони розглядали лише як відображення нагромадження реального капіталу.

Визначаючи похідний характер кредиту від виробництва. А. Сміт і Д. Рікардо не побачили його зворотного впливу на сферу виробництва, на оборот реального капіталу. Роль банків вони зводили до простих посередників у кредиті, не визнаючи їх активного впливу на процес

відтворення. Така однобічність позначилася і на трактуванні сутності позичкового процента. Вони не розгледіли залежності процента від зміни попиту на позичковий капітал і його пропозиції, відносної самостійності руху процента і його впливу на зміну ринкової кон'юнктури.

У міру зростання ролі кредиту й банків у розвитку виробництва, заміни справжніх грошей кредитними засобами обігу, використання кредиту й банків у державному регулюванні економіки послаблювалися передумови для дальшого розвитку натуралістичної теорії кредиту. Обмежуючи кредитні можливості банків масштабами їхніх пасивних операцій, ці концепції дедалі частіше вступали в суперечність із реальною дійсністю в грошово-кредитній сфері. Тому вони замінювалися іншими теоріями — експансіоністською, відтворювальною, фондовою, які формувалися в складі так званої капіталотворчої теорії кредиту.

Сутність капіталотворчої теорії кредиту визначається такими основними положеннями:

- кредит, як і гроші, є безпосередньо капіталом, багатством, а тому розширення кредиту означає нагромадження капіталу;
- банки — це не посередники в кредиті, а «фабрики кредиту», творці капіталу;
- активні операції банків є первинними щодо пасивних.

Основоположником капіталотворчої теорії кредиту був англійський економіст Дж. Ло. Згідно з його поглядами, кредит не залежить від процесу відтворення і відіграє важливу самостійну роль у розвитку економіки.

Поняття кредиту поєднувалося з грошима й багатством. На думку Ло, за допомогою кредиту можна залучити і привести в рух усі невикористані виробничі можливості країни, створити багатство й капітал.

Банки він розглядав не як посередників, а як творців капіталу. Для цього, на його думку, достатньо лише активно розширювати кредит за рахунок випуску грошей. Щоб розірвати вузькі межі обігу повністю забезпечених грошей, Дж. Ло пропонував випускати нерозмінні грошові

знаки. Шляхом розширення кредитування за рахунок емісії незабезпечених банкнот він обіцяв у короткий строк збагатити країну. Однак ці ідеї на практиці провалились. Як тільки створений Дж. Ло банк розпочав випуск незабезпечених банкнот, вони катастрофічне знецінились і банк збанкрутував. Це на тривалий час підірвало довіру до капіталотворчої теорії і зміцнило позиції прихильників теорії натуралістичної.

Проте в міру розвитку кредитної системи, акціонерних банків і чекового обігу капіталотворча теорія знову відродилася. Особливо сприяв цьому у другій половині XIX ст. англійський економіст Г. Маклеод. На відміну від Дж. Ло він стверджував, що кредит не створює капіталу, а сам є капіталом, причому продуктивним, оскільки дає прибуток у вигляді процента; банки — «фабрики кредиту», вони створюють кредит, а значить і капітал. Розглядаючи банки як «фабрики кредиту», Г. Маклеод цілком логічно доводив, що вирішальна роль у їхній діяльності належить активним операціям. На його думку, банки через депозитну чи готівкову емісію можуть здійснювати кредитні операції, унаслідок яких потім формуються депозити.

Г. Маклеод, на відміну від Дж. Ло і завдяки його невдалим експериментам з емісійним банком, уже розумів, що капітало-творення з допомогою кредиту не може бути безмежним. Він попереджав, що у здатності банків помножувати капітали криється велика загроза. Тому Г. Маклеод навіть ставив завдання знайти межі «розумного» збільшення обсягів кредиту. Усе це стало помітним внеском у розвиток капіталотворчої теорії кредиту, а водночас і кроком до зближення з натуралістичною теорією.

Кредитна політика, що базувалася на капіталотворчій теорії, дедалі більше набирала експансіоністського характеру, у зв'язку з чим сама теорія стала називатися експансіоністською.

Першими зробили спробу пристосувати постулати капіталотворчої теорії до потреб державно-монополістичного регулювання економіки австрійський економіст Й. Шумпетер і німецький економіст А. Ган.

Й. Шумпетер у своїй книжці «Теорія господарського розвитку» дійшов висновку, що основним рушієм економічного розвитку є кредит. Це зумовлено тим, що банки, надаючи кредит, випускають в обіг нові платіжні засоби, які є капіталом, оскільки використовуються підприємцями для розширення виробництва.

Ототожнивши кредит із капіталом, Й. Шумпетер оголосив кредит і банки вирішальними чинниками розвитку виробництва, здатними запобігти економічним кризам, інфляції, забезпечити процвітання суспільства. Він впритул підійшов до розроблення кредитних методів економічного регулювання.

Ще далі в розроблення кредитної політики згідно з ідеями капіталотворчої теорії кредиту просунувся А. Ган. На відміну від своїх попередників, А. Ган зробив спробу пояснити механізм капіталотворчої функції кредиту. Найповніше вона може розкритися під час кредитування за контокорентом. У такій формі банки задовольняють потреби підприємств не тільки в короткострокових, а й у довгострокових кредитах, а отже і в капіталах. За контокорентом банк може будь-коли збільшити «купівельну силу» підприємства, необхідну для залучення в його оборот робочої сили і матеріальних цінностей. Збільшення виробництва і зростання цін зумовлюють додатковий попит на кредит. Такий механізм забезпечує зрощування банків з підприємствами, їх постійний контроль над економікою.

Виходячи з цього А. Ган розробив рекомендації щодо широкого використання кредитної політики для підтримування високої економічної кон'юнктури. Змінюючи умови кредитування, постійно форсуючи надання позик, банки можуть створити стільки «купівельної сили», скільки необхідно, щоб збільшити попит, запобігти кризі надвиробництва, згладити коливання економічного циклу. Рекомендації А. Гана користувалися великою популярністю в 20-ті роки, коли глибокі економічні кризи регулярно уражали капіталістичний світ. Проте тривала гіперінфляція в самій Німеччині сприяла падінню авторитету капіталотворчих рекомендацій. Під

тиском цих обставин він дещо переглянув свої позиції. Замість політики постійної кредитної експансії А. Ган почав радити періодично проводити кредитну рестрикцію.

Проте це не означало принципової відмови А. Гана від капіталотворчої теорії кредиту. Уже в 1960 р. він стверджував, що значна частина висунутих ним у 20-ті роки положень, які гостро критикувалися тоді його опонентами, в кінцевому підсумку набули загального визнання. І це справді так. Усі сучасні теорії грошово-кредитного регулювання, передусім кейнсіанського напрямку, базуються на основних постулатах капіталотворчої теорії кредиту.

Дж. М. Кейнс повністю сприйняв основні положення капіталотворчої теорії і запропоновану А. Ганом ідею використання її в інтересах державного регулювання економіки. Слідом за А. Ганом Кейнс вважав, що кризи й безробіття можуть бути послаблені втручанням емісійного банку й уряду в економічні процеси.

М. Кейнс уважав за можливе посиленням кредитної експансії збільшити масу грошей в обігу і пропозицію позичкового капіталу. Проте вплив цього чинника на збільшення попиту, а отже на послаблення кризового спаду і зростання зайнятості, він бачив не прямим, а опосередкованим — через ставку процента. Якщо внаслідок кредитної експансії ставка процента знижується, то послаблюється перевага ліквідності і зростають інвестиції, які дають таку саму або більшу норму прибутку. Це сприяє швидкому виходу з кризового стану. У тому самому напрямі діє розширення платоспроможного попиту з боку населення, що стимулюється зростанням схильності до споживання через зростання доходів і зменшення процента за умов кредитної експансії.

Установлена Кейнсом залежність зростання економічної активності й зайнятості від зниження позичкового процента, а в кінцевому підсумку — внаслідок кредитної експансії, базувалася на кількісній теорії грошей і капіталотворчій теорії кредиту. Проте Дж. Кейнс розумів «вузькі місця» обох теорій і у своїх побудовах механізму грошово-кредитного регулювання хотів

їх обійти. Він теж відмовився від ідей своїх попередників щодо безмежних капіталотворчих можливостей кредиту та банків і радив поряд з кредитними інструментами широко використовувати інші заходи для регулювання економіки.

Деякі положення капіталотворчої теорії кредиту широко застосовують у своїх теоретичних побудовах представники нео-кейнсіанства та кейнсіансько-монетаристського синтезу. Методи грошово-кредитної експансії та рестрикції, що базуються на ідеях капіталотворчої теорії, міцно ввійшли в сучасну світову практику грошово-кредитного регулювання ринкової економіки.

Накопичений досвід теоретичного аналізу кредиту та практичного його використання в політиці макроекономічного регулювання свідчить про те, що в тривалому спорі представників натуралістичної та капіталотворчої теорій жодна зі сторін не перемогла. Істина, як завжди, знаходиться посередині. Банки виявилися і посередниками, і «фабриками» грошового капіталу. Їх активні операції хоч і є первинними відносно пасивних, але держави чітко обмежують обсяги цих операцій. Позичковий капітал хоч і здійснює самостійний рух, проте він не може зовсім відірватися від реального капіталу і самостійність його має відносний характер. Тому сучасна наукова думка з теорії кредиту розвивається теж по шляху синтезу окремих ідей натуралістичної та капіталотворчої теорій.

3. Стадії та закономірності руху кредиту

Кредит як економічне явище являє собою процес, що характеризується певним рухом елементів його структури (об'єкта і суб'єктів). Рух кредиту має свою визначеність у часі та в просторі, має свої специфічні закономірності і є ключовою ознакою кредиту як економічної категорії.

Рух суб'єктів кредиту має ту особливість, що статус кредитора чи позичальника економічний суб'єкт набуває не назавжди, а систематично його

змінює. Він періодично буває то позичальником, то кредитором залежно від особливостей руху його ресурсів (капіталу). Він також може бути одночасно і кредитором, і позичальником, або ні тим, ні другим з тих же причин'.

Рух вартості як об'єкта кредиту проявляється в переміщенні її від одного суб'єкта кредиту до іншого, в переміщенні по стадіях кругообороту капіталу, між регіонами (країнами), між галузями та сферами економіки. Чим ширша сфера і більша різнонапрявленість руху позиченої вартості, тим більшу роль виконує кредит у процесі суспільного відтворення.

Рух об'єкта кредиту має чітко виражений часовий та просторовий виміри. Часовий вимір відбиває тривалість користування позичальником одержаною від кредитора вартістю. На практиці цей вимір проявляється в класифікації позичок на короткострокові, середньострокові та довгострокові. Просторовий вимір руху кредиту не знайшов широкого практичного прояву. У класифікації кредитів визначається лише один кредит, що має явні просторові ознаки, — міжнародний кредит, який відображає переміщення позиченої вартості між окремими країнами. Немає в офіційній статистиці класифікації кредитів, яка характеризувала б міжрегіональне, міжгалузеве переміщення кредитів.

Стадії руху кредиту. Для розуміння суті кредиту важливе значення має рух позиченої вартості відповідно до розвитку кредитних відносин між двома суб'єктами, тобто на мікрорівні. Економічною основою цього руху, виділення його окремих стадій слугує кругооборот капіталу в процесі розширеного відтворення. Рух капіталу в процесі відтворення на засадах кругообороту, забезпечує послідовне проходження позиченою вартістю всіх стадій свого руху і повернення на висхідні позиції — до свого власника-кредитора. Цей рух позиченої вартості можна назвати відтворювальним і виразити формулою:

ВВ — НП — ОП... ВП... ВК — ПК — ОК,

де ВВ — формування вільної вартості у кредиторів;

НП — розміщення вільних коштів у позички;

ОП — одержання додаткових коштів позичальником;

ВП — використання позичальником одержаних коштів на свої потреби;

ВК — вивільнення коштів з обороту позичальника;

ПК — повернення позичальником коштів кредитору;

ОК — одержання кредитором коштів, наданих у позичку. Виходячи з цієї формули, можна виділити такі етапи відтво-

рювального руху кредиту:

1-а стадія — формування вільної вартості як джерела надання позичок (операція ВВ);

2-а стадія — розміщення вільної вартості в позичку (операції НП—ОП);

3-я стадія — використання позичальником коштів, одержаних у тимчасове розпорядження (операція ВП);

4-а стадія — вивільнення використаних позичальником коштів з його обороту або формування в нього доходів, достатніх для повернення позички (операція ВК);

5-а стадія — повернення позичальником вартості кредитору (операції ПК—ОК) та сплата процента. На цьому етапі завершується рух позиченої вартості і закінчуються відносини між кредитором і позичальником щодо даної позички.

Рух у п'ять стадій здійснює лише кредит, що бере участь у формуванні капіталу позичальника. У цьому випадку позичена вартість може тривалий час затримуватися на 3-ій та 4-ій стадіях руху залежно від тривалості процесів виробництва та реалізації. Якщо ж кредит не бере участі у формуванні капіталу позичальника, а використовується ним лише як гроші, то 3-тя та 4-та стадії випадають і рух його здійснюється значно швидше. Прикладом такого кредиту є міжбанківський кредит на підкріплення ліквідності. У цьому разі банку потрібна позичка лише на момент визначення

його ліквідності і тому вона може видаватися лише на дуже короткий строк (декілька годин).

Виділення стадій руху кредиту має дещо умовний характер, оскільки всі ці стадії між собою нерозривно пов'язані.

Зупинка руху на будь-якій стадії може призвести до розриву відносин між суб'єктами кредиту, загрожує їх економічним інтересам. Проте таке вичленення стадій руху сприяє не тільки кращому розумінню сутності кредиту, а й усвідомленню механізму реалізації взаємовідносин між його суб'єктами.

У русі кредиту можна виділити ще один аспект, пов'язаний з функціонуванням його на макроекономічному рівні. Мова йде про зміну маси кредитних ресурсів і кредитних вкладень у масштабах всієї економічної системи. Оскільки в сучасних умовах гроші мають кредитний характер, зміна маси кредитних ресурсів і кредитних вкладень безпосередньо впливає на динаміку пропозиції грошей і через неї— на загальну кон'юнктуру ринку і розвиток економіки. Тому вивчення цього аспекту руху кредиту теж має важливе теоретичне і практичне значення.

Закономірності руху кредиту. Об'єктивний характер кредиту як економічної категорії, наявність його самостійної внутрішньої сутності визначають певні закономірності його руху. Вони безпосередньо впливають з сутності кредиту, і пізнання їх є важливою передумовою ефективної організації та управління кредитними відносинами в країні. Без дотримання цих закономірностей кредит утратить свою визначальну сутність, перетвориться в якусь іншу категорію, а роль його деформується.

На мікроекономічному рівні основними закономірностями руху кредиту є:

— зворотність руху вартості, що передана в позичку. Цим рух кредитних коштів істотно відрізняється від власних та бюджетних коштів, які є в обороті позичальника. Власні кошти постійно залишаються в обороті економічного суб'єкта. Одержані з бюджету кошти не мають умови

обов'язкового повернення їх у бюджет, вони стають власністю даного суб'єкта. Деякі економісти вважають сплату податків джерелом повернення бюджетних коштів до бюджету. Проте це не так — податки не можуть бути ні джерелом повернення одержаних раніше бюджетних асигнувань, ні формою плати за користування бюджетними коштами. У податків зовсім інше економічне призначення;

— тимчасовість перебування позиченої вартості в обороті позичальника, яка визначається тривалістю одного кругообороту його капіталу. Навіть за умови, що для кожного нового циклу кругообороту капіталу позичальнику знову потрібна буде позичка, з попереднього циклу позичені кошти повинні вивільнитися і повернутися кредитору. Ця закономірність у таких випадках реалізується через організацію кредитування підприємств з постійною потребою в кредиті за методом по обороту, чи овердрафт.

Проте найповніше відповідає цій закономірності кредитування тимчасових потреб позичальника;

— збереження позиченої вартості в процесі руху і повернення її до кредитора в повному обсязі. У цій закономірності центральним місцем є збереження позиченої вартості, тому що повернути позичку можливо і за рахунок іммобілізації власного капіталу позичальника. Проте в такому випадку кредит не буде вигідним для позичальника, відбудеться трансформація його сутності;

— залежність маси наданої позички від наявних обсягів вільних коштів. Ця закономірність зумовлена реальним характером об'єкта кредитування. Надання в позичку неіснуючих коштів неминуче призведе до розбалансованості ринку, кризових явищ у монетарній сфері.

На макроекономічному рівні закономірності руху кредиту проявляються в такому:

— кількісні параметри розвитку кредиту (за динамікою зростання кредитних вкладень) повинні бути адекватними динаміці обсягів ВВП. Якщо

темпи розвитку кредитних вкладень істотно випереджатимуть темпи зростання ВВП, відбудеться надмірне розбухання грошового капіталу, виникне загроза фінансової кризи, інфляції. Якщо ж темпи розвитку кредиту відставатимуть від зростання ВВП, економіці загрожуватиме демонетизація, криза неплатежів;

— оскільки кожна позичкова операція є двоякою — як вимога і як зобов'язання, як актив і як пасив, загальні суми кредитних вкладень і позичених ресурсів у макромасштабах завжди балансуються. Цим рух кредиту на макрорівні відрізняється від руху власного капіталу та бюджетних ресурсів. Водночас у цьому криється загроза перекредитування економіки: банки, у тому числі і центральні, надаючи позички, створюють вільні ресурси, які використовуються як джерела нових позичок;

— зворотність і платність кредиту робить його найбільш адекватним ринковим умовам інструментом фінансування зростання капіталу в реальному секторі економіки. Якраз йому належить вирішальна роль у переміщенні величезних мас заощаджених у сфері особистого споживання коштів у сферу виробничого споживання. Тому переважне переміщення вільної вартості з сектора „домашніх господарств у сектор фірм теж є закономірністю руху кредиту;

— платність кредиту і здатність приносити дохід обом його суб'єктам визначають таку закономірність міжгалузевого руху кредиту, як спрямування коштів з галузей і секторів економіки з низькою рентабельністю у високорентабельні галузі, види виробництва. Причому таке спрямування здійснюється під економічним примусом — власники низькорентабельних підприємств заінтересовані вивільнювати з них свої кошти і спрямовувати на кредитних засадах у високорентабельні. Ця закономірність руху кредиту визначає його важливу роль у забезпеченні економічного розвитку.

Розглянуті закономірності не вичерпують усіх особливостей руху кредиту. Проте і названі дають підстави вважати, що практика управління кредитними відносинами не може будуватися на довільних рішеннях чи

однобічних інтересах, а лише на об'єктивних закономірностях руху кредиту, що забезпечують збалансоване дотримання інтересів усіх суб'єктів кредитних відносин. Такий зв'язок між практикою організації кредитних відносин та закономірностями руху кредиту забезпечується дотриманням суб'єктами кредиту певних принципів або правил кредитування, які виробила світова кредитна політика.

4. Принципи кредитування

Основними, найбільш визнаними є такі принципи кредитування:

- цільове призначення позички;
- строковість передачі коштів кредитором позичальнику;
- поверненість позичальником коштів кредитору в повному обсязі;
- забезпеченість позички;
- платність користування позиченими коштами.

Цільове призначення позички полягає в тому, що економічні суб'єкти повинні використовувати кредитні ресурси тільки на цилы, обумовлені в кредитному договорі, оскільки від цього залежить ризик вкладення кредитних ресурсів і, відповідно, відсоткова ставка по кредиту. Суб'єкти кредитної операції повинні заздалегідь чітко визначити, на яку ціль будуть використані позичені кошти. Визначену ціль повинні однаково розуміти й оцінювати обидві сторони, погоджуючись на її кредитування. Це висхідна, базова передумова забезпечення кожною зі сторін своїх інтересів у даній позичці та реалізації їх відносин як кредитних.

Строковість позички передбачає, що вільні кошти кредитора передаються позичальнику на чітко визначений строк, обумовлений в кредитному договорі. Строковість впливає з цільового призначення позички і сама слугує передумовою для подальшого розгортання кредитних відносин між сторонами позички: визначення плати за позичені кошти, порядку повернення коштів тощо. Конкретні строки окремих позичок

визначаються залежно від тривалості кругообороту капіталу позичальника, у формуванні якого бере участь позичена вартість. Економічно обгрунтоване визначення строку позички має вирішальне значення для забезпечення інтересів суб'єктів позички, ефективного використання позиченої вартості, для зменшення кредитного ризику та ін.

Поверненість позиченої вартості кредитору означає, що позичальник повинен повернути кредитору весь обсяг одержаної в позичку вартості. Цей принцип впливає з попереднього — стро-ковості позички і тісно пов'язаний з ним, але це самостійний принцип. Визначення строку позички при укладанні відповідної угоди зовсім не гарантує того, що вона буде погашена якраз у цей термін. Дуже часто позичка повертається не своєчасно. Але якщо навіть вона погашається в установленій термін, це не значить, що вся позичена вартість повернута. Девальвація валюти позички, інфляція можуть знецінити грошову одиницю та основну суму грошової позички, тому при поверненні номінальної суми позички кредитор зазнає збитків. Подібні втрати він матиме і при поверненні товарної позички у вигляді тих самих матеріальних цінностей, якщо ринкова ціна їх впала за період користування позичкою. Тому суб'єкти кредиту повинні передбачати спеціальні заходи щодо забезпечення повернення позиченої вартості в повному обсязі: скорочення терміну позички, підвищення ставки позичкового процента, запровадження плаваючої (змінної) ставки процента та ін.

Забезпеченість полягає в прийнятті кредитором при наданні позички додаткових заходів щодо гарантування повернення позички у визначені строки в разі не виконання позичальником своїх договірних зобов'язань. Додатковими ці заходи є відносно принципів цільового спрямування та строковості позички, які за своєю сутністю сприяють поверненню позички. Але цього «сприяння» часто виявляється недостатньо, і позички повертаються не своєчасно, не в повному обсязі чи взагалі не повертаються. Захисту кредитора від неповернення боргу неплатоспроможним позичальником і слугує принцип забезпеченості позичок.

Забезпеченням позички може бути майно (нерухоме, рухоме, цінні папери, валютні цінності), що приймається у заставу, а також зобов'язання третьої особи погасити борг кредитору (гарантії, поручительства). Розмір майнового забезпечення звичайно встановлюється на рівні, що перевищує розмір позички, на випадок зниження ринкової ціни застави.

Принцип забезпеченості відіграє важливу роль у захисті від кредитних ризиків — він є останньою перепорою на шляху вказаного ризику. Проте ця перепора не завжди спрацьовує (наприклад, при знеціненні застави чи банкрутстві гаранта). Тому кредиторам не слід переоцінювати значення забезпечення позичок, а більше покладатися на високу ефективність проекту, що кредитується, та кредитоспроможність і надійність позичальника. Якщо позичальник безумовно має ці якості, то кредитор може і не вимагати додаткового забезпечення позичок.

Платність користування позичкою полягає в тому, що позичальник повертає кредитору не тільки основну суму боргу, а й сплачує додаткові кошти у формі процента. Для встановлення такого принципу є вагомі економічні підстави. Адже коли кредитор передає свої вільні кошти в позичку, то зазнає при цьому подвійних втрат:

- втрачає частину доходу, яка припадає на вилучену ним з обороту частину коштів, що стає джерелом кредиту;
- втрачає ті переваги та зручності, які властиві утриманню вивільнених з обороту коштів у ліквідній формі. Більше того, втрати переваг та зручностей запасів ліквідності супроводжуються появою кредитного ризику, пов'язаного з наданням позички, та можливих збитків від позички.

Тому, щоб зберегти своє попереднє положення на ринку, кредитор мусить стягувати плату за надані в позичку кошти. Без цього надання позички перетворюється з комерційної кредитної операції в спонсорську і в кредитора зникають економічні мотиви здійснювати позичкову діяльність, розвивати кредит.

Платність позички має важливе значення і для позичальника. Вона стимулює його до більш виваженого рішення щодо доцільності одержання позички, строгого дотримання інших принципів кредитування, ефективного використання позичених коштів тощо. У процентній ставці, що визначає розмір плати за позичку, перехрещуються інтереси кредитора і позичальника, тому дуже важливо для нормального розвитку кредиту, щоб розмір її задовольняв як кредитора, так і позичальника.

Усі принципи кредитування тісно між собою пов'язані, оскільки впливають з сутності кредиту, і тільки в комплексі можуть забезпечити її реалізацію. Тому для ефективного кредитування дотримання всіх його принципів є обов'язковим.

5. Функції кредиту

Місце і роль кредиту в економічній системі визначається виконуваними ним функціями.

У розвинутому ринковому господарстві кредит виконує такі основні функції: 1) перерозподільчу; 2) економії витрат обігу; 3) стимулювальну; 4) контрольну. Ці функції кредиту тісно зв'язані між собою, визначаючи в своїй сукупності певну економічну роль кредитних відносин.

Економічна роль кредиту полягає у перерозподілі вартості на засадах платності, строковості, забезпечення і повернення. Особливістю кредитного перерозподілу є його тимчасовий характер. Перерозподіл вартості здійснюється тут у межах розриву часу між віддаванням товарів (грошей) у позичку і зворотнім їх надходженням до кредитора. За рахунок тимчасово вільних коштів одних господарських суб'єктів задовольняються тимчасові потреби в коштах інших суб'єктів.

Функції кредиту розвиваються у зв'язку із розширенням масштабів ринкової економіки і посиленням кредитної природи грошей.

Перерозподільча функція кредиту впливає із самої сутності і ролі кредитних відносин.

За допомогою кредиту фінансові ресурси в державі перетікають із одних сфер фінансово – господарської діяльності в інші, де більш висока норма прибутку.

Кредит виступає в ролі стихійного мікрорегулятора економіки. При реалізації цієї функції кредиту перерозподіляються як грошові кошти, так і товарні ресурси.

Швидкість та інтенсивність перерозподілу вартості за допомогою кредиту багато в чому визначаються його доступністю і, насамперед, рівнем позичкового відсотка. Високі відсоткові ставки за кредитами гальмують перерозподільчі процеси. В цілому, масштаби розширення кредиту і відповідно процесів кредитного перерозподілу обмежені загрозою посилення інфляційних процесів.

Функція економії витрат обігу. В процесі фінансово – господарської діяльності у суб'єктів виникає періодична нехватка фінансових ресурсів, яка може призвести до зупинки процесу виробництва і більшенню його витрат. Ця нехватка може покриватися за рахунок кредиту. Таким чином, кредит забезпечує значне прискорення обігу капіталу, а значить і економію загальних витрат виробництва.

Кредит сприяє економії витрат обігу шляхом заміщення частини грошового обороту кредитними засобами обігу. Інструменти кредиту — переказні векселі, чеки, кредитні картки тощо — починають замінювати реальні гроші в сфері обігу.

Зміцнюючи обсяги кредитних операцій, банки (банківська система) можуть впливати на динаміку загальної маси грошей в обігу. При цьому використовуються два можливих метода - кредитна експансія (розширення кредиту) і кредитна рестрикція (звуження кредиту).

Антиципаційну властивість кредиту не слід розглядати як автоматично діючий інфляційний чинник. Якщо на основі кредитування досягається

реальний внесок у розвиток виробництва, ефективно здійснюються інвестиції, раціонально використовуються створені виробничі потужності, рівень інфляції не збільшується.

Стимулювальна функція кредиту. За своєю економічною сутністю процес кредитування не може не стимулювати ефективне використання позики з боку позичальника. Сам зміст кредитування, спонукає до ефективного використання одержаної позики, щоб на зароблені кошти не просто повернути кредит, але й одержати прибуток.

Позичальники використовують кредит настільки повно, наскільки це їм дійсно необхідно для реалізації власних економічних інтересів.

Кредитні відносини — це насамперед майнові відносини; за використання і повернення кредиту позичальник відповідає майном і цінностями, що є у нього. Безсумнівно, що майнові відносини створюють достатньо потужні стимули до раціонального використання позичених коштів.

З боку кредитора стимулювальним чинником є позичковий відсоток. Кожний кредитор намагається постійно забезпечувати зростання своїх кредитних ресурсів.

Контрольна функція кредиту полягає в тому, що в процесі кредитування здійснюється взаємний контроль як кредитора, так і позичальника за використанням і поверненням позики. В економічній літературі контрольна функція кредиту часто розглядається лише як контрольна діяльність кредитора (банку), що, не зовсім правильно.

Контроль є складовою загального механізму управління процесом кредитування. Сьогодні будь-який господарський суб'єкт не може дозволити собі нехтувати контролем за кредитом. Успішне управління кредитом вимагає поєднання зусиль кредитного контролю із спрямованістю суб'єктів господарювання на отримання прибутку від надання (одержання) позики.

Існує суттєва відмінність у виконанні контрольної функції Кредиту з боку кредитора і з боку позичальника. Кредитор має можливість здійснювати

контроль як за об'єктом кредиту (позиченою вартістю), так і за діяльністю позичальника. Позичальник не має можливості контролювати діяльність Кредитора, він здійснює контроль лише за рухом позиченої вартості (тобто контролює лише об'єкт кредитних відносин).

Завдяки реалізації своїх функцій, кредитні відносини активно впливають на процеси відтворення і нагромадження капіталу як на макро-, так і на мікроекономічному рівнях.

Проблема функцій кредиту є однією з найскладніших у теорії кредитних відносин. Дискусії точаться, насамперед, з питань щодо кількості та змісту функцій, що впливає з різних відходів до сутності кредиту.

Усі функції кредиту взаємопов'язані; їх взаємодія забезпечує якісну стійкість кредитних відносин. Звичайно, при бажанні можна виділити й більш широкий набір функцій кредиту: акумуляції тимчасово вільних коштів; регулювання грошового обороту; опосередкування кругообороту капіталу тощо. Але саме чотири виділені вище функції є головними; вони утворюють конститутивні ознаки кредиту.

6. Роль кредиту в розвитку національної економіки

Кредитні відносини і ринок кредитних ресурсів є органічною складовою ринкової економіки. Ринок забезпечує умови для цілеспрямованого руху кредитів у ті сфери національної економіки, де вони можуть бути використані найефективніше. В командній економіці колишнього СРСР через банки здійснювався розподіл виділених державою кредитів на основі централізованого плану. В ринковій економіці кредитні відносини реалізуються шляхом діяльності незалежних конкуруючих між собою комерційних кредитних установ, саме існування яких (прибутковість і ліквідність) прямо залежить від кредитоспроможності їхніх клієнтів.

Важливим стимулом для банків є конкурентна боротьба за залучення кредитних коштів на ринку кредитних ресурсів. Комерційні банки є

самостійними і незалежними в проведенні кредитної політики. Слід зазначити, що на відміну від грошового обороту (безготівкового і готівкового) в сфері кредитування відсутні детальні, централізовано розроблені Національним банком України (НБУ) інструкції.

Купуючи ресурси на вільному ринку кредитних ресурсів і продаючи їх підприємствам (фірмам), комерційні банки здійснюють прямий вплив на розвиток національної економіки.

За рахунок кредитів на підприємствах забезпечується організація як поточного господарського обороту, так і розширене відтворення основного капіталу (основних фондів), створення додаткових виробничих потужностей і цілих промислових об'єктів.

Обсяги кредитування народного господарства, з одного боку, не повинні перевищувати певну критичну межу, за якою починається посилення інфляційних процесів, а з другого боку, мають забезпечувати стимулювання розвитку національного виробництва.

Ефективність проведення кредитної політики визначається правильним вибором параметрів кредитних відносин, серед яких найважливішими є: величина позичкового відсотка; умови доступності позики для вітчизняних господарських суб'єктів; рівень кредитного ризику; термін надання позики тощо. Параметри кредитування мають будуватися таким чином, щоб стимулювати кінцеві результати господарської діяльності товаровиробників.

В Україні в сучасних умовах актуальною є проблема реформування системи кредитування суб'єктів господарської діяльності. Йдеться, насамперед, про орієнтацію банківського сектора на першочергове кредитування пріоритетних у народногосподарському плані виробництв. Для виходу української економіки з кризи кредитні відносини мають бути підпорядковані поживленню інвестиційної та інноваційної діяльності, фінансовому забезпеченню структурних перетворень та економічному зростанню.

7. Економічні межі кредитування

Економічні межі кредитування — це межі існування і поширення кредиту, межі, в яких кредитні відносини мають об'єктивну природу і зберігають свої сутнісні риси, що відрізняють їх від фінансових відносин. При порушенні економічних меж кредитування процес перетворюється в процес фінансування.

На макрорівні економічні межі кредиту визначаються відповідністю (кількісною, якісною і в часі) між платоспроможною потребою економіки в позиках та наявністю кредитних ресурсів. Ця відповідність обумовлюється рівнем ефективності функціонування кредитної системи країни.

На мікрорівні економічні межі кредиту визначаються відповідністю (кількісною, якісною і в часі) між пасивними та активними операціями комерційних банків. Від обсягу пасивних операцій залежить розмір банківських ресурсів, а отже, й масштаби кредитування. З позицій позичальника, вирішальне значення має рівень його кредитоспроможності — здатність забезпечувати своєчасне й у повному обсязі повернення позики.

Порушення меж кредитування призводить до деформації кредитних відносин, що виявляється або в надмірному кредитуванні (понад реальні потреби), або в недокредитуванні (нестачі кредитних вкладень у народне господарство). Відновлення економічних меж кредитування здійснюється у ході реалізації реформи кредитно-банківської сфери.

Кредиту відводиться важлива роль у подальшому реформуванні економіки України та відродженні національного виробництва. Кінцевим підсумком кредитування має стати розвиток і підвищення ефективності національної економіки.

Тема 10. Форми та види кредиту

Питання, які необхідно розглянути.

1. Форми кредиту.
2. Основні види кредиту.
3. Відсоткова ставка, її зміст і роль в економіці держави.

1. Форми кредиту

Питання про форми та види кредиту з практичного погляду не має такого важливого значення, як інші складові теорії кредиту. Можливо, цим пояснюється надто вільне трактування цього питання в більшості публікацій з теорії кредиту. Важко віднайти навіть два підручники, в яких давалось би однакове трактування сутності та асортименту, форм і видів кредиту. І справа не тільки в різній їх кількості, а й у тому, що нерідко одне й те саме поняття одні автори називають формами кредиту, інші — видами, і навпаки. Деякі автори говорять лише про форми кредиту і зовсім не згадують про види. Такий різнобій може негативно впливати на практику організації кредитування, зокрема на розроблення її нормативно-інструктивного забезпечення.

Для науково обгрунтованого вирішення цього питання потрібно насамперед виробити єдиний методологічний підхід до визначення критеріїв класифікації кредиту. На наш погляд, такий підхід повинен враховувати:

- відмінності самих понять форми та виду;
- відмінності у внутрішній структурі кредиту та її окремих елементів;
- практичну доцільність та зручність у користуванні.

У загальноприйнятому розумінні форма — це зовнішній, найбільш загальний вияв певного предмета чи явища¹, який хоч і пов'язаний внутрішньою їх сутністю, але не розкриває її. Оскільки кредит — явище суспільне (економічні відносини), про форму його можна говорити з певною

умовністю як про найбільш загальний вигляд, якого він може набувати в процесі руху і який не розкриває його внутрішньої сутності та структури. Тому критеріїв для вичленення форм кредиту не може бути багато.

Найбільш загальним проявом кредиту, в якому розкривається його сутність і внутрішня структура, є форма позиченої вартості, в якій вона рухається між кредитором і позичальником. Таких форм може бути дві — товарна (натурально-речова) та грошова. Тому й форм кредиту також дві — товарна і грошова. Ці форми визначають лише загальні контури кредиту і не зачіпають його внутрішньої структури. Отже, їх не може бути багато. Подібні форми можуть мати й інші економічні інструменти — фінанси, торгівля тощо. Проте це не суперечить призначенню форми. Адже вона — лише найбільш узагальнена, контурна характеристика і може бути спільною для близьких за родовою ознакою явищ.

У товарній формі кредит надається у разі продажу товарів з відстрочкою платежу (комерційний кредит), при оренді майна (у тому числі лізинг), наданні речей чи приладів у прокат, погашенні міждержавних боргів поставками товарів тощо. У деяких із цих випадків погашення позичок здійснюється в грошовій формі, що дало підстави окремим дослідникам говорити про змішану (товарно-грошову) форму кредиту. Проте так ставити питання можна лише стосовно окремої позички. Кредит же — процес безперервного руху вартості і виділення двох його форм достатньо для характеристики кредиту як процесу.

Як правило, у грошовій формі надають свої позички банки, міжнародні фінансово-кредитні установи, уряди та ін. Широко використовує грошову форму кредиту населення — при розміщенні заощаджень у банківські депозити, одержанні позичок у банках -тощо. Як уже зазначалось, грошова форма має найширшу сферу застосування, що зумовлено переважно грошовою формою сучасної економіки та перерозподільним призначенням самого кредиту.

У загальноприйнятому розумінні вид (у практиці класифікації) — це підрозділ, що об'єднує ряд предметів, явищ за спільними ознаками і входить до складу загального вищого розділу — роду. Тому видова характеристика застосовується щодо внутрішньої структури об'єкта дослідження, у нашому випадку — кредиту. Оскільки кредит має значну кількість структурних проявів, то може застосовуватися багато критеріїв його класифікації та виділятися багато його видів. Але всі вони «вписуються» в одну з двох форм кредиту, конкретизуючи їх внутрішній зміст.

Такий підхід до класифікації форм і видів кредиту видається виправданим і з позицій практичної доцільності. Він спрощує розуміння внутрішнього взаємозв'язку між окремими проявами кредиту, що повинно сприяти кращій організації кредитних відносин.

2. Основны види кредиту.

Види кредиту можна класифікувати за різними критеріями.

Залежно від суб'єктів кредитних відносин прийнято виділяти: банківський, державний кредит, міжгосподарський (комерційний), міжнародний, особистий (споживчий) кредит. У банківському - суб'єктами кредитних відносин (одним чи обома) є банки, у державному кредиті — держава, що виступає переважно позичальником. У міжгосподарському (комерційному) кредиті суб'єктами є господарюючі структури, у міжнародному кредиті — резиденти різних країн. В особистому (споживчому) одним із суб'єктів є фізична особа.

За такого критерію класифікації одна і та сама позичка може бути віднесена до кількох видів кредиту. Наприклад, банківська позичка сімейному господарству може належати до банківського кредиту і до особистого (приватного).

Тому неправомірно протиставляти товарну форму кредиту грошовій як менш розвинену, менш прогресивну. Відмінності між ними зводяться переважно до сфер і обсягів застосування — грошова форма застосовується

значно ширше, ніж товарна, оскільки перерозподіл вартості, що забезпечується кредитор здійснюється переважно в грошовій формі.

Залежно від сфери економіки, у яку спрямується вартість, можна виділити:

— виробничий кредит, що використовується на формування основного й оборотного капіталу та торгівлі, тобто на виробничі цілі;

— споживчий кредит, що спрямовується на задоволення особистих потреб людей, тобто обслуговує сферу особистого споживання.

На перший погляд, складається враження, що тільки виробничий кредит відповідає всім закономірностям руху кредиту, оскільки в результаті його використання створюється нова вартість і передумови для повного повернення позиченої вартості кредитору. У сфері ж особистого споживання позичена вартість знищується, «проїдається» і тому тут не створюються умови для її зворотного руху як ключової ознаки кредиту, таким чином споживчий кредит, здається, можна вважати аномалією. Проте це не так. Особисте споживання, «знищуючи» вартість предметів споживання, забезпечує підтримку та зростання вартості робочої сили, продаж якої на ринку створює джерело повернення позиченої вартості кредитору. Тому і споживчий кредит цілком відповідає усім закономірностям руху кредиту.

За терміном, на який кредитор передає вільну вартість у користування позичальнику, виділяються короткострокові (до одного року), середньострокові (до п'яти років) та довгострокові (понад п'ять років) кредити. Як зазначалося вище, в основі такого поділу кредиту на види лежить тривалість кругообороту капіталу, у формуванні якого бере участь позичена вартість.

За галузевою спрямованістю кредиту виділяються такі його види:

- кредити в промисловість;
- кредити в сільське господарство;
- кредити в торгівлю;
- кредити в будівництво, особливо в житлове будівництво;

— кредити в інші галузі.

Класифікація кредиту за галузевою спрямованістю має практичне значення. Воно проявляється в тому, що в кожній галузі є істотна специфіка кругообороту капіталу, яка обумовлює адекватну організацію самого кредитного процесу. Залежно від цільового призначення кредиту можна виділяти такі його види:

— кредит на формування виробничих запасів (сировини, матеріалів, паливно-мастильних матеріалів, тари тощо);

— кредит у витрати виробництва (сезонні витрати у рослинництві та тваринництві в сільському господарстві; сезонні витрати на виготовлення торфу, на лісозаготівлі, на ремонтні роботи; на виготовлення продукції з тривалим циклом виробництва — житлових будинків, літаків, кораблів тощо);

— кредит на створення запасів готової продукції (залишки на складах виробничих підприємств, запаси на складах торговельних організацій тощо);

— кредити, пов'язані з виникненням тимчасових розривів у платежах, коли економічні суб'єкти повинні здійснювати платежі, а призначені для цього кошти не надійшли чи надійшло їх мало (виплата заробітної плати, розрахунки з постачальниками, з бюджетом тощо).

За організаційно-правовими ознаками та умовами надання позичок можна виділяти такі види кредиту:

— забезпечений і незабезпечений;

— прямий і опосередкований,

— строковий і прострочений, пролонгований;

— реальний, сумнівний, безнадійний;

— платний, безплатний.

Кожний із видів кредиту характеризує певну грань його внутрішньої сутності, а в сукупності вони дають чітке уявлення про складну структуру кредиту і процес його руху в межах товарної і грошової форм.

2. Характеристика основних видів кредиту

Було б неправильно вважати, що протягом багатьох століть чи тисячоліть різновиди кредиту були ті ж самі, що й сьогодні. Але й неправильно думати, що активне використання складних і різноманітних різновидів кредиту — це ознака лише сучасної доби. Кожна історична епоха використовувала кредит настільки повно, наскільки це було їй потрібно. Тому не може бути єдиної класифікації кредиту для всіх суспільно-економічних формацій, а тим більше не може бути однакової характеристики кожного виду кредиту для усіх цих формацій. Адже кредит — категорія історична. Він розвивався водночас із поступом суспільного виробництва. Разом з ним розвивались і його інструменти — векселі, чеки, банківські депозити, кредитні картки тощо. Але для кожного з історичних періодів була характерна лише притаманна йому сукупність різновидів кредиту.

В умовах високорозвинутої ринкової економіки, основними видами кредиту, які набули широкого застосування в економічній практиці, є: міжгосподарський кредит, банківський кредит, державний, споживчий, міжнародний.

Міжгосподарський кредит — це кредит, який існує між функціонуючими суб'єктами господарювання. Його видами є комерційний кредит, дебіторсько-кредиторська заборгованість, аванси покупців, тимчасова фінансова допомога, лізинг. Межі міжгосподарського кредиту визначаються розміром резервних капіталів, які є у розпорядженні суб'єктів господарювання — кредиторів, а також регулярністю припливу грошового капіталу за рахунок реалізації товарів і можливості трансформації наданого міжгосподарського кредиту в банківський. Причому погашення цих кредитів у визначений строк передбачає своєчасне надходження платежів від покупців. У цілому існування міжгосподарського кредиту значною мірою пов'язане з недостатнім розвитком банківського кредиту.

У країнах з розвинутою ринковою економікою в умовах, коли відбувається зрощування промислового капіталу з банківським, більш швидкими темпами порівняно з міжгосподарським зростає банківський кредит. Водночас у зв'язку з пануванням у світовій економіці транснаціональних корпорацій широкого розвитку набув внутрішньокорпоративний кредит як вид міжгосподарського кредиту. Різновидами внутрішньокорпоративного кредиту можуть бути товарні поставки між учасниками корпорації, що здійснюються в кредит (наприклад, передання морально застарілого устаткування філіалам), а також надання кредиту у грошовій формі. Часто внутрішньокорпоративний кредит переплітається з банківським, оскільки до складу транснаціональних компаній входять і банки.

Комерційний кредит — це товарна форма кредиту, яка визначає відносини з питань перерозподілу матеріальних ресурсів і характеризує кредитну угоду між двома суб'єктами господарської діяльності. Комерційний кредит надається продавцем (виробником) покупцеві (споживачеві) у вигляді відстрочки оплати за продані товари (виконані роботи, надані послуги).

Суб'єктами комерційного кредиту є:

- підприємство-постачальник (кредитор), яке надає від-платежу за свій товар;
- підприємство-покупець (позичальник), яке передає кредитору вексель як боргове і зобов'язання платежу.

У разі оформлення комерційного кредиту за допомогою векселя інші угоди про надання кредиту не укладаються.

Комерційний може також оформлятися без використання векселів. У цьому випадку надання і погашення кредиту здійснюється на умовах, передбачених договором між кредитором і позичальником.

Об'єктом комерційного кредиту є реалізовані товари, виконані роботи, та надані послуги, щодо яких продавцем надається відстрочка платежу.

Отже, об'єктом комерційного кредиту є товарний капітал. Надання позик у товарній формі специфічна риса комерційного кредиту.

Комерційний кредит поширений у країнах з ринковою економікою. За деякими даними, у цих країнах 2/3 кредитного обороту здійснюється у вигляді комерційного кредиту – надання корпораціями кредиту одна одній з оформленням операції векселем. У структурі управління багатьох компаній (фірм) кредитний відділ є одним з основних, а робота кредитного менеджера — однією з найпрестижніших і важливих. Для підприємств (фірм) торговельні кредити (торговельні борги) є формою інвестицій на ринку, від яких очікується доход. Очевидно, що прибуток отримується тільки тоді, коли ринкову операцію продажу вкредит завершує платіж.

Характерною особливістю комерційного кредиту є те, що він здійснюється підприємствами за їхнім власним розсудом і не підпорядковується банківській системі.

Мета комерційного кредиту — прискорити реалізацію товарів в умовах тимчасової нестачі грошових коштів у покупця.

Відсоток за комерційним кредитом, як правило, нижчий, ніж за банківським кредитом, оскільки комерційний кредит надається не для отримання прибутку, а для прискорення реалізації виробленого товару.

Економічні межі комерційного кредиту обумовлені, самперед, фінансовим станом його суб'єктів: постачальник кредитор повинен мати відповідні фінансові можливості для того, щоб продавати свій товар з відстрочкою платежу, а платник (позичальник), отримавши товар, розраховує через певний строк нагромадити відповідні кошти, щоб повністю розплатитися з кредитором. Комерційний кредит обмежений строками і сумами, його обсяги залежать від розмірів фінансових ресурсів учасників торговельних угод.

Механізм комерційного кредиту

Механізм проведення комерційного кредиту досить складний за своїм змістом і структурою.

Традиційний механізм комерційного кредиту передбачає проведення вексельного кредитування. Платник (позичальник) надає постачальнику (кредитору) комерційний вексель у номінальну вартість якого входить ціна товару (роботи, послуги) та відсотки за наданий кредит. При цьому постачальник надає платникові право погашати платежі частими і протягом певного часу (тобто в розстрочку).

На практиці, може використовуватися кредитування без оформлення позики векселем.

У розвинутих країнах з 40 – 50 – х років ХХ ст. набув поширення новий механізм комерційного кредитування, основою якого є надання кредиту продавцями покупцям шляхом простих записів вартості проданих у кредит товарів за відкритим рахунком.

Сучасний механізм комерційного кредиту характеризується поєднанням міжфірмових розрахунків і кредитування за відкритим рахунком. Такі розрахунково – кредитні відносини (так звані фірмовий кредит) особливо активно використовуються у міжнародних економічних зв'язках.

На відміну від традиційного, сучасний механізм комерційного кредиту відображає принципово новий рівень коопераційних промислових відносин: розширення прямих довгострокових господарських зв'язків, що охоплюють все більшу кількість підприємств (фірм), які виступають поперемінно в ролі продавців і покупців. Вексельна форма комерційного кредиту в цих умовах втрачає свій економічний сенс. Виникає необхідність регулярного здійснення взаєморозрахунків між підприємствами (фірмами) за взаємними (зустрічними) товарними поставками шляхом поєднання кредитування і розрахунків за відкритим рахунком.

Поширений у світовій економіці й внутрішньокорпораційний комерційний кредит, який надається транснаціональними корпораціями (ТНК) своїм філіалам у вигляді розстрочки платежу за товарні поставки.

Сучасні види комерційного кредиту більш прості щодо технології здійснення. Вексельні ж операції є трудомісткими і складними за своїм змістом.

Сучасний механізм комерційного кредиту включає в себе систему "Сконто", тобто торгові знижки з покупної ціни товарів. "Сконто" використовується при оплаті вартості товарів протягом певного терміну після виписки рахунків, що заздалегіть оговорюється в контрактах в контрактах.

Виробники (продавці) постійно шукають нові механізми і технології комерційного кредиту, аби забезпечити безперебійну реалізацію своїх товарів (послуг, робіт). Конкретні умови комерційного кредитування залежать від кон'юнктури певного товарного ринку. Так, на світовому ринку з розширенням експорту машин і складного обладнання новим явищем стало подовження термінів їх комерційного кредитування. Довгострокові кредити у такому разі надаються продавцем покупцю на основі банківських гарантій.

До механізмів комерційного кредиту в господарській практиці відносять кредитування за контрактом "франчайзинг". Франчайзинг — це ліцензія великого та відомого підприємства (фірми) дрібному підприємцю на продаж продукції чи надання послуг під його маркою (товарним знаком).

Плата за ліцензію (франшизу) може бути прямою — у формі певної грошової суми (роялті) або непрямою — у формі зобов'язання купувати ті товари чи послуги, з яких власник ліцензії має комерційний інтерес. В Україні успішно діють Твкі франчайзингові мережі, як "Кока-кола", "Кодак-Експрес", "Дока-Піцца" та ін.

Одним із нових видів комерційного кредиту є форфейтинг, Форфейтинг — це кредитування експортера шляхом купівлі векселів або інших боргових зобов'язань; це специфічний метод трансформації комерційного кредиту в банківський.

Продавцем при форфейтингу виступає експортер, який поставив товар і прагне інкасувати розрахункові документи імпортера з метою одержання грошей. Покупцем (форфейтером), як правило, є банк або окрема спеціалізована фірма. Форфейтер бере на себе боргові зобов'язання імпортера за мінусом відсотків на весь термін, на який вони виписані.

До переваг комерційного кредиту можна віднести: оперативність; відносну простоту оформлення; активізацію процесів мобілізації вільних товарних ресурсів та їх перерозподілу; розширення можливостей суб'єктів кредитування в маневруванні обіговими коштами; позитивний вплив на підтримання фінансової стійкості підприємств; зменшення обсягу грошових коштів, необхідних для обслуговування товарного обігу; зменшення грошового банківського кредиту тощо.

В сучасних кризових умовах особливо важлива позитивна роль комерційного кредиту у пом'якшенні проблеми неплатежів у господарському обороті. В умовах нестачі обігових коштів у господарських суб'єктів для проведення взаємних розрахунків саме комерційний кредит може ефективно використовуватися для фінансового забезпечення торговельних угод.

Розвиток комерційного кредиту має стати важливим чинником відновлення фінансової стабільності вітчизняних товаровиробників. Для будь-якого підприємства важливо мати власну кредитну політику на ринку, яка б забезпечувала органічний взаємозв'язок комерційного кредитування і маркетингової діяльності. Тим самим буде досягнуто позитивного впливу механізму комерційного кредиту як на прибутковість, так і на фінансовий стан вітчизняних підприємств у цілому.

Комерційний кредит з точки зору ліквідності є маневровою формою фінансування процесу виробництва, адже він значно розширює фінансові можливості підприємств (фірм), що кредитуються, щодо збільшення обсягів господарської діяльності.

У торговельній діяльності використовується такий специфічний вид комерційного векселя, як варант.

Варант — це свідоцтво про прийняття товару на зберігання, який видається товарними складами і дає його власникові право отримувати банківську позику під заставу вказаного в ньому товару.

Недоліками комерційного кредиту можна вважати: обмеженість умов, обсягів і строків порівняно з банківським кредитом; надмірний ризик для продавця (постачальника); насичення грошового обігу так званими квазі-грошима (векселями), що ускладнює регулювання грошової маси з боку Національного банку тощо.

Труднощі в реалізації комерційного кредиту, порушення його механізму створюють складні проблеми для господарських суб'єктів, що беруть участь у кредитному процесі. Недотримання термінів повернення кредиту, зміна рівня цін на товари, банкрутства боржників спричиняють серйозні кризові явища в економіці.

Вплив комерційного кредиту на розвиток економічних відносин пов'язаний також з його тісним зв'язком із банківським кредитом.

Комерційний кредит, по суті, є альтернативою банківському кредиту. У разі продажу товарів із розстрочкою платежу задовольняється частина потреб у банківському кредиті.

Народногосподарська практика свідчить, що відсутність в економіці повноцінного вексельного обігу призводить до негативних результатів: збільшується попит господарських суб'єктів на кредит у банків і попит на гроші в цілому. Вексель як кредитний засіб обігу безпосередньо пов'язаний з потребами товарообороту в грошах. Очевидно, що використання редисконтних (переврахованих) Національним банком векселів для покриття емісії грошей може стати важливим антиінфляційним чинником. Важливо, що цей чинник на відміну від жорсткого контролю за кількістю випуску грошової маси не справляє негативного впливу на розвиток вітчизняного товарного виробництва.

Дебіторсько-кредиторська заборгованість багато в чому подібна до комерційного кредиту, але відрізняється від нього тим, що виникає всупереч

побажанням і волі сторін. Причиною її виникнення є розрив у часі між рухом натуральної і вартісної форм товару. Певною мірою вона стихійно змінює обсяги грошового капіталу у розпорядженні суб'єктів господарювання. Особливо негативний вплив на економіку має найгірший різновид міжгосподарського кредиту — прострочена дебіторсько-кредиторська заборгованість. Вона виникає внаслідок чинників макро- і мікроекономічного характеру. На обсяг неплатежів впливають також рівень договірної дисципліни та податків у країні, збалансованість грошової і товарної маси, розвиток кредитних відносин та інші чинники. Так, масові неплатежі в Україні були зумовлені економічною кризою, а їх різке зростання, назване платіжною кризою, було викликане одномоментним значним зменшенням грошової маси в обігу в середині листопада 1993 р. На мікрорівні причинами неплатежів є неефективна діяльність окремих суб'єктів господарювання, порушення з вини підприємств чи через незалежні від них обставини нормального кругообігу капіталу, недотримання ними договірної і платіжної дисципліни тощо.

Аванс — грошова сума, надана в рахунок майбутніх платежів за товарно-матеріальні цінності, роботи та послуги з метою забезпечення гарантії їх отримання покупцем чи з метою гарантування їх купівлі. Як вид міжгосподарського кредиту аванс є одним із джерел формування оборотного капіталу підприємства, що його отримало. За користування авансом проценти зазвичай не сплачуються, якщо інше не передбачено договором між сторонами.

Тимчасова фінансова допомога надається окремим суб'єктам господарювання, які опинились у скрутному фінансовому становищі, їх вищестоящими організаціями (міністерствами, відомствами тощо) та партнерами на засадах повернення і, як правило, без сплати процента. У господарських центрах з метою допомоги можуть створюватися спеціальні резерви.

Лізинг — підприємницька діяльність, яка спрямована на інвестування власних чи залучених коштів і полягає в наданні лізингодавцем у виключне використання лізингоотримувачу майна, що є власністю лізингодавця, або набувається ним у власність за дорученням і погодженням з лізингоодержувачем у відповідного продавця майна, за умови сплати лізингоодержувачем періодичних лізингових платежів. Міжгосподарським кредитом лізинг можна вважати лише умовно, у зв'язку з тим, що з економічного погляду він має з кредитом низку спільних ознак — наявність довіри між сторонами лізингової угоди, передача вартості у тимчасове користування та за плату. Об'єктом лізингу є будь-яке майно, що належить до основних фондів, не заборонене до вільного обігу на ринку і відносно якого немає обмежень щодо передавання його в лізинг. Об'єкт лізингу переходить у власність лізингоодержувача після повного погашення кредиту. Якщо в країнах з розвинутою ринковою економікою лізинг став одним із поширених способів продажу засобів праці, то в Україні він поки що перебуває на самій початковій стадії розвитку.

З подоланням економічної, а головне — платіжної, кризи в Україні та відновленням прав суб'єктів господарювання на надання кредиту міжгосподарський кредит в цілому набуде більшого поширення. Особливо зростатимуть обсяги комерційного кредиту та лізингових операцій. Водночас мають різко зменшитись обсяги дебіторсько-кредиторської заборгованості, яка за умов платіжної кризи набула гіпертрофованих розмірів.

Специфічні відносини, пов'язані з комерційним кредитуванням, можуть виникати між податковими органами і підприємствами — платниками податків.

У податковій справі використовується податковий кредит - одна з податкових пільг, що полягає у терміновій відстрочці сплати податку, який належить внести підприємствам до бюджету в календарному році.

Податковий кредит дає господарським суб'єктам фінансову можливість спрямовувати тимчасово звільнені кошти на розвиток виробництва. Для

одержання податкового кредиту підприємство має укласти договір з податковим органом, у якому воно зареєстроване, за формою, встановленою для укладання кредитних договорів із комерційними банками.

Споживчий кредит

Кредитні відносини опосередковують функціонування і розвиток як виробництва та обміну, так і сфери кінцевого споживання. В цій сфері виникає специфічна форма кредиту — споживчий кредит, призначений для задоволення споживчих потреб фізичних осіб і сімей (домогосподарств). Розвинутість споживчого кредиту характеризує рівень життя населення. Розширення масштабів кредитування сфери кінцевого споживання сприяє формуванню цивілізованих відносин на споживчому ринку країни.

Споживчий кредит — це кредит, який надається фізичним особам на придбання споживчих товарів тривалого користування та послуг і який повертається в розстрочку. Сутнісна ознака споживчого кредиту — кредитування кінцевого споживання.

Споживчий кредит дає змогу населенню споживати товари і послуги до того, як споживачі спроможні їх оплатити. Тим самим споживчий кредит забезпечує підвищення життєвого рівня споживачів. У макроекономічному плані споживчий кредит збільшує сукупний платоспроможний попит на предмети споживання і послуги, що стимулює розширення обсягів їх виробництва.

Суб'єктами споживчого кредиту є банки і торговельні заклади (кредитори) та населення (позичальники). У силу специфіки сфери кінцевого споживання виникає необхідність входження у відносини споживчого кредитування такого суб'єкта як торговельні організації, що здійснюють посередницьку діяльність з купівлі-продажу товарів і надання послуг. Споживчий кредит є формою допомоги торговельним закладам у збуті (продажу) товарів. При цьому кожна торговельна організація має знайти оптимальне поєднання прямого продажу товарів за гроші (готівкою чи безготівково) і продажу в розстрочку.

До числа суб'єктів споживчого кредиту належать також й небанківські кредитні установи.

Об'єктом споживчого кредиту є витрати, пов'язані із задоволенням потреб населення. Заведено поділяти ці витрати на дві групи:

- 1) витрати на задоволення потреб поточного характеру (придбання товарів в особисту власність);
- 2) витрати на задоволення потреб капітального або інвестиційного характеру (будівництво житла, утримання нерухомого майна).

Особливістю споживчого кредиту є те, що основною гарантією його надання виступають сталі постійні грошові доходи даної фізичної особ — позичальника.

Історично першою формою споживчого кредиту була так звана "талі трейд" — торгівля в розстрочку, яка почала розвиватися в Західній Європі ще у XVIII ст. Мандрівні торговці ("талімени") періодично (наприклад, щомісячно) поставляли і продавали товари в певні місцевості і певним сім'ям, погоджуючись на часткову регулярну оплату, з відстрочкою кінцевого платежу на певний строк (до наступного свого прибуття).

В умовах низької купівельної спроможності більшості населення споживчий кредит здійснювався на користь кредиторів, набуваючи експлуаторського грабіжницького характеру. Так було, приміром, у XIX ст. і на початку XX ст., коли наймані робітники були вимушені купувати споживчі товари в заводських лавках за підвищеними цінами в рахунок майбутньої заробітної плати. Такий грабіжницький споживчий кредит був одним із джерел посилення експлуатації найманої робочої сили.

Цивілізованого характеру споживчий кредит набуває в міру зростання заробітної плати і підвищення рівня життя населення. Як результат піднесення життєвих стандартів у споживчій сфері сформувалися рівноправні взаємовигідні відносини між позичальниками і кредиторами.

Купівля товарів у розстрочку в сучасному розумінні вперше була запроваджена фірмою Зінгера в середині XIX ст. для прискорення реалізації

швейних машин. У сучасних умовах у західних країнах споживче кредитування використовується в найрізноманітніших напрямках і цілях. Традиційно вважається, що своєї вищої точки споживчий кредит досягає при продажу в розстрочку найдорожчого товару широкого вжитку — автомобіля.

У розвинутих країнах світу, як правило, діє спеціальний Закон про споживчий кредит, на основі якого забезпечується державне сприяння розвиткові споживчої сфери.

До споживчих кредитів відноситься надзвичайно широкий набір видів позик. У самому загальному плані виділяють товарні і грошові споживчі кредити. Товарний споживчий кредит пов'язаний із продажем товарів тривалого користування в кредит (з розстрочкою платежу). Грошовий споживчий кредит — це надання банківськими або небанківськими кредитними установами позик фізичним особам на задоволення їхніх споживчих потреб.

У розвинутих країнах світу завдяки товарному споживчому кредиту продається значна частка товарів тривалого користування. У Правилах торгівлі у розстрочку, затверджених постановою Кабінету Міністрів від 1 липня 1998 р., встановлюється порядок продажу суб'єктами господарювання непродовольчих товарів фізичним особам у кредит, тобто за умов відстрочення кінцевого розрахунку на обумовлений строк і на визначений відсоток. Продаж товарів у розстрочку здійснюється громадянам, які мають постійний дохід і постійно мешкають у місті або іншому населеному пункті, де знаходиться суб'єкт господарювання.

У переліку товарів вітчизняного та іноземного виробництва, що рекомендуються для продажу в розстрочку, — теле-радіоапаратура, електропобутові товари, швейні машини, музичні інструменти, кінофотоапаратура, меблі, товари для новонароджених, садові будинки, стандартні будинки з комплектами деталей до них, будівельні матеріали, одяг, взуття, килимові вироби, вироби із кришталю, фарфору, фаянсу, хутряні вироби, транспортні засоби, персональні комп'ютери тощо.

Продаж товарів у розстрочку здійснюється на підставі договору купівлі-продажу товарів у розстрочку, який укладається за визначеною формою між суб'єктом господарювання і фізичною особою (покупцем),

відповідно до якого суб'єкт господарювання зобов'язується передати обумовлений товар, а покупець провести розрахунки за товар у строки і у розмірах, передбачених цим договором. Договір укладається за умови пред'явлення покупцем паспорта і довідки для придбання товарів у розстрочку, що видається за місцем роботи (навчання), а непрацюючим пенсіонерам — органом, що призначив пенсію.

Під час продажу товарів у розстрочку з покупців на користь суб'єкта господарювання від наданого кредиту справляються відсотки, розмір яких встановлює суб'єкт господарювання, але не вище чинних на момент продажу товарів річних ставок за фінансові кредити банку, що обслуговує суб'єкта господарювання, який здійснює продаж товарів у розстрочку.

Передача у розпорядження покупцеві товарів, що придбаваються у розстрочку, здійснюється за умови внесення першого внеску (завдатку) у розмірі не менше 25 відсотків їхньої вартості, а товарів за ціною понад 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян — не менше 50 відсотків. Договором має передбачатися строк оплати решти вартості товарів у межах від 6 до 12 місяців, а товарів, вартість яких перевищує 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян — від 6 до 24 місяців.

Кредит, що надається, не повинен перевищувати тримісячної заробітної плати (стипендії, пенсії) покупця у разі продажу товарів із розстрочкою платежу на 6 місяців, шестимісячної — із розстрочкою платежу на 12 місяців, дванадцятимісячної — із розстрочкою платежу на 24 місяці. У разі, коли вартість товарів перевищує граничну межу кредиту, під час отримання товарів різниця має бути сплачена готівкою або шляхом перерахування грошових коштів у безготівковому порядку через банківські установи.

Продаж товарів у розстрочку і внесення чергових платежів провадяться за цінами, що діють на день продажу. Наступна зміна цін на товари, продані у розстрочку, не тягне за собою перерахунку.

В Україні товарний дефіцит і розгортання інфляційних процесів змусили і товаровиробників, і торговельні заклади на початку 90-х років відмовитися від реалізації товарів у кредит. Повернення до продажу дорогих товарів у розстрочку — крок закономірний і потрібний. Він вигідний як для господарських суб'єктів, у котрих багато проблем із реалізацією продукції, так і для споживачів, оскільки робить для них доступними практично будь-які товари, навіть найдорожчі.

На ринку автомобілів України нині виникають різні форми автокредиту. Так, широко відомою стала система продажу юридичним і фізичним особам у розстрочку автомобілів "Daewoo" і "Таврія" через Українську страхову компанію "Гарант-Авто".

Умови цієї кредитної системи такі: внесок, який дорівнює 50% вартості автомобіля, має бути сплачений відразу після укладення договору, решта вартості виплачується щомісяця рівними частками протягом терміну договору (6, 12, 18, 24 місяці).

Для придбання автомобілів "Daewoo" в кредит юридичні особи подають такі документи: свідоцтво про реєстрацію підприємства покупця; баланс підприємства за останні два квартали; декларацію про прибутки підприємства; анкету встановленої форми; рішення зборів співзасновників на передачу автомобіля під заставу страховій компанії тощо. Фізичні особи подають такі документи: свідоцтво про реєстрацію підприємства, на якому працює покупець; довідку про доходи покупця з місця основної роботи; анкети, які заповнюються покупцем і керівником за місцем роботи; ідентифікаційний код покупця тощо.

Зазначені документи подаються на розгляд страховій компанії "Гарант-Авто", яка приймає рішення щодо укладання з покупцем договору страхування. У разі позитивного рішення покупець сплачує перший внесок, в

який входить страховий платіж у розмірі 4% від суми першого внеску. Формою забезпечення кредиту в даному випадку є страхування.

На практиці залежно від цільового характеру (призначення) використовуються різні види грошових позик.

Інвестиційні позики. Це кредит на будівництво і реконструкцію житла, будівництво садових будинків, благоустрій садових ділянок тощо. Даний вид споживчого кредиту є довгостроковим. Довгострокові споживчі інвестиційні позики, як правило, надаються комерційними банками під заставу нерухомості — квартир, будинків, дач, земельних ділянок, гаражів та ін. Надання будівельного споживчого кредиту часто здійснюється банком шляхом відкриття кредитної лінії, при цьому позика надається клієнтові частинами, які відповідають вартості завершених етапів будівельно-монтажних робіт. Традиційно до інвестиційних довгострокових споживчих кредитів відносять позики на купівлю великої рогатої худоби.

Позики на розвиток індивідуальних господарств. Згідно з Порядком надання кредитів селянським (фермерським) господарствам (затверджено постановою Правління НБУ №46 від 6 березня 1995 р.) позичальник може звертатися до комерційного банку за отриманням таких кредитів: короткострокових (строком до 12 місяців) — на витрати поточної виробничої діяльності (оплату товарно-матеріальних цінностей і послуг, запаси готової продукції та інші сезонні витрати, пов'язані з виробництвом і реалізацією продукції); довгострокових (строком більше 12 місяців) — на будівництво, розширення, реконструкцію об'єктів виробничого призначення; придбання сільськогосподарської техніки, транспортних засобів; придбання худоби для поповнення основного стада та птиці; будівництво житлових будинків з надвірними будівлями та ін.

Позики на купівлю споживчих товарів або оплату послуг. Йдеться про дорогі товари і послуги тривалого користування: автомобілі, побутові прилади, електротехніку, меблі, оплату медичних послуг, відпочинку та ін. Така позика в силу своєї соціальної спрямованості має бути доступною в

необхідних обсягах для більшості громадян. Кредитні відносини між комерційним банком і фізичною особою мають при цьому носити чесний і рівноправний характер.

Цільові позики окремим соціальним групам населення (наприклад, молодим сім'ям, студентам). Ці позики використовуються, як правило, в рамках загальнодержавних програм соціального захисту найуразливіших верств населення. Вони надаються на пільгових умовах: під низьку відсоткову ставку, за спрощених умов оформлення та ін.

Згідно з Положенням про надання пільгового довгострокового державного кредиту молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) житла (постанова Кабінету Міністрів України від 3 грудня 1997 р.) кредитування цього будівництва є прямим, адресним (цільовим), зворотним і здійснюється у межах коштів, передбачених у державному бюджеті (такі кошти можуть передбачатися також у місцевих бюджетах на відповідний рік). Правом на одержання пільгового довгострокового (до 30 років) державного кредиту користуються молоді сім'ї та самотні молоді громадяни (позичальники), які згідно із законодавством визнані такими, що потребують поліпшення житлових умов. Розпорядником коштів, виділених для даного виду кредитування, є окремий Фонд сприяння молодіжному житловому будівництву при Міністерстві у справах сім'ї та молоді України. Обслуговує цей кредит банк-агент — комерційний банк України на основі окремої угоди, укладеної із Фондом.

Сума кредиту обчислюється виходячи з норми 21 кв. метр загальної площі житла на одного члена сім'ї та додатково 10 кв. метрів на сім'ю, а вартість будівництва (реконструкції) 1 кв. метра загальної площі житла не повинна перевищувати визначену середньостатистичну його ціну у населеному пункті або регіоні, де будується житло.

Кабінет Міністрів України 5 жовтня 1998 р. прийняв Правила надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі.

Позики на нецільові споживчі (нагальні потреби). Йдеться про позики, необхідність в яких виникає у зв'язку із особливими обставинами непередбаченого характеру в житті громадян. Особливістю такого виду споживчого кредиту є те, що він надається готівкою у сумі, що залежить від доходу (заробітку) позичальника і без зазначення цілей його використання. Відсотки за користування даною позикою диференціюються залежно від строку кредитування. Нецільові споживчі готівкові позики надаються також ломбардами під заставу майна, касами взаємодопомоги, окремими господарськими організаціями.

За суб'єктами кредитних відносин — з точки зору кредитора — споживчі кредити поділяються на: банківські та небанківські;

з точки зору позичальника — виділяються позики, що надаються всім верствам населення, різним соціальним групам, різним віковим групам тощо;

за способом надання розрізняють позики прями, що надаються безпосередньо позичальникам, і непрямі, які надаються через посередників (торговельні заклади, ломбарди, прокатні пункти);

за ступенем покриття позикою вартості (ціни) споживчих товарів і послуг — позики на повну вартість і позики на часткову оплату товару (послуги) тощо.

Одним із різновидів споживчого кредиту є кредит, що надається ломбардами. Ломбарди — це кредитні установи, які позичають гроші під заставу рухомого майна. Вперше ломбарди були засновані в XV ст. лихварями, вихідцями з Ломбардії. В Україні широкого розвитку мережа ломбардів набула на муніципальних (міських), а також акціонерних засадах в кінці XIX — на початку XX ст.

Основним завданням діяльності ломбардів є надання населенню позик під заставу предметів особистого користування і домашнього вжитку, а також збереження цих предметів за невелику платню.

Під заставу береться, як правило, майно, яке можна швидко реалізувати. Застава забезпечує в даному випадку повернення кредиту. Страхування прийнятого майна відбувається за рахунок заставодавця.

Ломбарди надають позику на суму, яка менше вартості застави. Як правило, найбільше "цінуються" як заставне майно дорогоцінні метали і камені, перли, золоті годинники, за які розмір позики може досягати до 90% оцінки вартості.

Позичальник зберігає право власності на закладене у ломбардах майно. У разі непогашення у встановлений строк позики, а також ухилення особи, яка заклала речі в ломбард, від їх отримання, право власності переходить до ломбарду, який передає майно на продаж (реалізацію): дорогоцінні метали здаються до державної скарбниці України, вся решта майна здається торговельним організаціям для продажу. В більшості випадків при ломбардах є магазини, які займаються продажем відчуженого майна.

З виторгу ломбард утримує суму боргу, нараховані відсотки, плату за збереження, витрати із страхування заставленого майна і його продажу.

На ломбарди не поширюються вимоги НБУ щодо мінімального статутного фонду та інші нормативи, яких мають дотримуватись комерційні банки. Ломбарди реєструються в органах місцевої влади, податковій адміністрації на загальних умовах. У своїй діяльності ломбарди керуються Законом України "Про заставу" та власним положенням.

Майно, яке здається в заставу, оцінюється за згодою сторін, а вироби з дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння і перлин — за державними розцінками.

У разі непогашення позики в строк, зазначений у квитанції, заставодавець повинен сплатити пеню за кожен день прострочення в розмірі 1% від суми позики.

Споживчі кредити надаються й такими небанківськими установами, як кредитні спілки, каси взаємодопомоги, кредитні кооперативи. Усі вони є

громадськими організаціями, створеними на добровільних засадах на основі залучення особистих заощаджень для взаємного кредитування.

Ці кредитні установи, як правило, не мають на меті одержання прибутку, тому надають позики безвідсоткові або під мінімальні відсотки. Кредитні спілки працюють з тими верствами населення, які в силу економічних причин не можуть отримати позику в банку. Такі кредитні установи задовольняють потреби своїх членів у дрібному кредиті (як споживчому, так і виробничому).

Видавати кредити своїм працівникам на будівництво і купівлю житла, дачних будинків, а також молодим сім'ям має право керівник підприємства незалежно від форм власності, якщо статутом підприємства або колективною угодою передбачене надання працівникам таких видів соціальної допомоги.

Специфічну роль у системі споживчого кредитування відіграють пункти прокату.

3. Відсоткова ставка, її зміст і роль в економіці держави

Позичковий процент існував не завжди. Він виник тоді, коли товарне виробництво уже досягло певного ступеня розвитку, на якому склався регулярний грошовий обіг та виникли більш-менш розвинуті кредитні відносини. Процент взагалі неможливий без існування кредиту, хоч останній іноді, як виняток, може надаватись на безпроцентній основі. Проте це не означає, що він не є економічною категорією, як це стверджують деякі економісти. Очевидно, така думка склалась через нерозуміння ієрархії економічних категорій, які певним чином ранжировані: категорією першого порядку є гроші, другого — такі грошові категорії, як ціна, фінанси, кредит тощо, які також без грошей не існують, третього — податки, позичковий процент і т. п.

Проте існування товарного виробництва та пов'язаних з ним кредитних відносин як основи виникнення процента не може досить повно пояснити природу позичкового процента.

Процент (від лат. pro centum — на сотню) — сота частка будь-якого числа, що взяте за ціле. В українській мові його синонімом є слово «відсоток». Такою часткою він був як у період існування лихварського кредиту, так і в умовах сучасної ринкової економіки, коли лихварський кредит витіснений іншими формами кредиту. Але, незважаючи на схожість зовнішньої форми, суть процента в різних способах виробництва надто відмінна.

Лихварському кредиту, характерному для рабовласницького та феодального суспільства, були притаманні надзвичайно високі процентні ставки, що часто приводило до повного розорення позичальників. Їх високий рівень пояснюється тим, що, як правило, цей кредит мав непродуктивний характер. Позичальниками були рабовласники чи феодали, а також дрібні виробники — ремісники і селяни. Однак якщо перші користувалися лихварським кредитом для купівлі предметів розкоші чи ведення війн, то другі — для сплати боргів, задоволення нагальних поточних споживчих потреб тощо. Високий процент за лихварський кредит нерідко поглинав не тільки весь додатковий продукт, а й частину необхідного продукту.

Капіталістичний кредит надається для задоволення потреб функціонуючого капіталіста у тимчасових коштах, щоб прискорити або організувати процес виробництва чи обігу товарів. Звичайно, позичковий процент не повинен поглинати весь додатковий продукт. Інакше не буде сенсу користуватися кредитом. Процент може мати такий рівень, щоб користування кредитом було взаємовигідним і для кредитора, і для позичальника.

Отже, виробничі відносини визначають соціально-економічну природу процента.

В умовах ринкової економіки його сутність полягає в тому, що позичковий процент є платою за користування позичковим капіталом, його ціною.

При цьому між кредитором і позичальником відносно величини процента, строків і методів його сплати виникають певні економічні відносини, тому процент є економічною категорією.

Абсолютна величина доходу, який отримують від надання грошей у борг у будь-якій формі, називається процентними грошима, або, коротко, процентами. І який би вид чи походження не мали проценти, це завжди конкретний прояв такої економічної категорії, як позичковий процент.

Для відносин з приводу процента характерно те, що вони відображають єдність щодо його сплати та отримання. Сплата процента за використання споживної вартості позичкового капіталу є передачею певної частини вартості без одержання еквівалента. Процентна сума повністю переходить від позичальника до кредитора. Цей перехід вартості за напрямом протилежний рухові кредиту, що надається, але збігається з рухом кредиту, котрий повертається. Проте сплата процента, як правило, не збігається в часі з поверненням кредиту. Вона може здійснюватися раніше чи пізніше останнього.

Джерелом сплати процента є додаткова вартість, що створюється у процесі виробництва, а його кількісним визначенням — його ставка, або норма.

Норма позичкового процента — це відношення суми річного доходу, одержаного на позичковий капітал, до суми капіталу, наданого в позичку, помножене на 100.

Наприклад, якщо позичковий капітал дорівнює 200 тис. грн., а отриманий на нього річний дохід — 30 тис. грн., то норма процента становитиме 15% річних (30 тис. грн. : 200 тис. грн. * 100)

На практиці норма позичкового процента виступає у формі процентної ставки — відносної величини доходу за фіксований проміжок часу, тобто

відношення доходу (процентних грошей) до суми боргу за одиницю часу. Процентна ставка визначається в процентах і у вигляді десяткового чи звичайного дробу. В останньому випадку вона фіксується у договорах позички з точністю до $1/16$ чи $1/32$.

Інтервал часу, до якого застосовується процентна ставка, називається періодом нарахування процентів. За такий період беруть рік, півріччя, квартал, місяць або день. Щоб визначитись із величиною процентної ставки, потрібно її привести до річної ставки, помноживши ставку за півріччя, квартал, місяць чи день відповідно на 2, 4, 12 чи 365.

Норма позичкового процента перебуває у певній залежності від норми прибутку: у звичайних умовах середня норма прибутку є максимальною межею для норми процента. Нижню (мінімальну) межу норми процента точно визначити не можна. Але вона не повинна дорівнювати нулю, бо інакше надання кредиту втрачає всякий сенс для кредитора.

Відомо, що прибуток поділяється на процент та підприємницький дохід. Перший привласнює кредитор, а другий — позичальник. Оскільки процент як ціна позичкового капіталу не виражає його вартості, а є лише ціною його споживної вартості, зміна норми позичкового процента не визначається законом вартості.

Рівень норми позичкового процента встановлюється під впливом конкуренції на ринку позичкових капіталів і залежить від співвідношення попиту та пропозиції позичкового капіталу. Чим більший попит на кредит, тим вища норма процента.

Слід розрізняти ринкову норму процента, котра існує в кожен даний момент на грошовому ринку, і середню норму процента, тобто норму процента за певний період.

Процентні ставки диференціюються залежно від виду кредиту, його цільового призначення та забезпеченості повернення, його розміру і строків користування, особистості клієнта тощо. Найнижчою є процентна ставка для «першокласних» позичальників (у США, наприклад, її називають «прайм

рейт»), яка встановлюється для найбільш надійних великих позичальників. Вона є базовою для встановлення інших процентних ставок.

Крім норми прибутку, на рівень норми процента впливає багато інших об'єктивних і суб'єктивних чинників, а саме:

- розміри грошових нагромаджень та заощаджень у суспільстві та товарно-грошова збалансованість виробництва;

- масштаби виробництва, рівень його спеціалізації та кооперування;

- співвідношення між внутрішнім і зовнішнім боргом держави;

- циклічність коливань виробництва;

- сезонність умов виробництва та реалізації продукції;

- темпи інфляції, прискорення яких викликає підвищення процентних ставок, що слугує захистом від знецінення позичкового капіталу. При цьому розрізняють номінальну і реальну (з урахуванням рівня інфляції) процентні ставки. Якщо темпи інфляції випереджають зростання процентної ставки, остання стає «негативною» (від'ємною), тобто такою, коли процент стягується з кредитора;

- своєчасність повернення кредиту;

- рівень кредитно-грошового регулювання економіки центральним банком з допомогою процентних ставок та інших властивих йому інструментів, їх диференційованості залежно від грошово-кредитної політики;

- міжнародні чинники, особливо вільний перелив капіталів із країни в країну, передусім так званих «гарячих» грошей.

В умовах економічної кризи важливо враховувати рух позичкового капіталу і процента на різних фазах промислового циклу. Це впливає з того, що позичковий капітал обслуговує переважно кругообіг функціонуючого капіталу, а тому закономірності цього руху обумовлені передусім циклічними коливаннями виробництва. Однак динаміка позичкового та торгово-промислового капіталу не завжди збігається.

Скорочення виробництва і надлишок дійсного капіталу під час кризи супроводжуються гострою нестачею позичкового капіталу і різким підвищенням норми процента. Адже в цей час вкладники, щоб уберегти свої заощадження чи грошові капітали від знецінення, намагаються їх отоварити. Це веде до відносного зменшення вкладів. Окрім того, щоб не збанкрутувати, торгово-промислові підприємці мають великий попит на кредит для погашення боргів.

У період застою (депресії), коли частина продуктивного капіталу набуває грошової форми, нагромадження позичкового капіталу випереджає нагромадження дійсного капіталу, знижується середня норма прибутку і норма позичкового процента. Для періодів поживлення та промислового піднесення характерним є те, що різко зростає попит на кредит при недостатніх обсягах позичкового капіталу, а тому норма позичкового процента підвищується.

У цілому ж у генеральній перспективі норма позичкового процента має тенденцію до зниження. Це обумовлено, по-перше, тенденцією середньої норми прибутку до зменшення, по-друге, з розвитком економіки зростає відносний надлишок позичкового капіталу.

Збільшення останнього випереджає нагромадження дійсного капіталу. Однак цей надлишок виникає лише на певних фазах промислового циклу, передусім у період депресії, а також у зв'язку з використанням капіталу на непродуктивні цілі державою, біржовими спекулянтами тощо.

Отже, динаміка норми позичкового процента визначається стихійним ринковим механізмом під впливом багатьох факторів і певною мірою залежить від державного грошово-кредитного регулювання економіки.

Існують різні способи нарахування процентів, які залежать від умов договору позички. Відповідно застосовують різні види процентних ставок, кожна з яких має свої ознаки. Зокрема, проценти розрізняються за базою, яка береться для їх нарахування. Прикладом можуть бути наднаціональні процентні ставки, які застосовуються на євrorинку валют. При цьому

змінною вважається Лондонська міжбанківська ставка пропозиції — ЛІБОР (Boпсіoп іпІегБаіА oїїегесі гаїе). До ЛІБОР додається надбавка (спред) за кредитами. При цьому для розрахунків береться постійна або послідовно змінна база. В останньому випадку за базу береться сума, отримана на попередньому етапі нарощення, або дисконтування, інакше кажучи, проценти нараховуються на проценти. При постійній базі використовуються прості, а при змінній — складні процентні ставки. Процентні ставки можуть бути фіксованими або «плаваючими». В останньому випадку фіксується не сама ставка, а лише базова ставка і розмір надбавки до неї.

Позичковий процент виконує функції розподілу прибутку та збереження позичкового капіталу.

Щодо розподільної функції, то, як уже зазначалося, прибуток, отриманий позичальником з використанням позичкового капіталу, розподіляється на дві частини — позичковий процент і підприємницький дохід. Пропорція такого розподілу обумовлюється дією перелічених вище факторів і закріплюється кредитною угодою. Причому сплата і розмір позичкового процента мають імперативний характер, тобто його сплати в обумовленому розмірі не можна уникнути. Значить, позичальникові належить лише та частина прибутку, яка залишиться після сплати процентів кредиторю.

Банки як установи, що торгують грошима, здійснюють певні витрати на проведення своїх операцій, які покривають за рахунок власних доходів. Тому вони не можуть платити за кредити, надані їм підприємствами, організаціями, установами, населенням у вигляді залишків коштів на поточних рахунках або строкових депозитах чи вкладах, а також іншими банками, більше або стільки ж, як стягують самі. Процентна ставка за кредитні ресурси, що її сплачують банки, як правило, нижча від ставок за кредити, що їх надають банки, на розмір маржі.

Розподільна функція процента змушує позичальника раціонально використати надані йому кредитором у тимчасове користування кошти, щоб

не тільки їх повернути, а й отримати додатковий дохід. Цього доходу має вистачити на сплату процентів і одержання власного прибутку, заради якого позичальник вступив у кредитні відносини.

Функція збереження позичкового капіталу полягає в тому, що з допомогою процента кредиторю забезпечується повернення від позичальника як мінімум вартості, рівноцінної тій, яка була надана в кредит. Особливо дія цієї функції проявляється в періоди високих темпів інфляції. Адже інфляція породжує процентний ризик — небезпеку втрат: у кредиторів — унаслідок зниження номінальних і реальних процентних ставок за кредити відносно темпів інфляції, у боржників — при їх підвищенні. Процентний ризик банків виникає і у разі перевищення процентних ставок, що сплачуються ними за залучені кредитні ресурси, над ставками за наданими позичками. Тому під час інфляції процентна ставка за користування позичками зростає. У такий спосіб кредитор перекладає ризик знецінення позичкового капіталу на позичальника, а через нього — на все суспільство, адже сплачені підвищені проценти позичальник спробує відшкодувати шляхом підвищення цін на свої товари.

Щоб запобігти втратам або хоч зменшити ризик, банки в період інфляції застосовують такі способи: вводять плаваючі процентні ставки за кредит, які змінюються з урахуванням темпів інфляції, тобто переглядаються або через невеликі періоди — щомісячно чи щоквартально, або ж зі зміною центральним банком базової процентної ставки (ставки рефінансування), або ж зі зміною темпів інфляції; намагаються надавати не середньо- або довгострокові кредити, а переважно короткострокові; надають кредити не під проценти, а з умовою участі в прибутку від прокре-дитованого заходу тощо.

Функції процента визначають його роль у суспільстві. Насамперед процент сприяє більш ефективному використанню кредиту, зміцненню комерційного або господарського розрахунку. Адже повернути позичку і сплатити проценти легше тому, хто отримає більший прибуток від

прокредитованого проекту. Неефективні проекти просто відсікаються. Водночас процент збільшує доходи банків, сприяючи зміцненню їх стійкості.

Процент сприяє й більш ефективному використанню суб'єктами господарювання своїх власних грошових коштів. Тримаючи їх у банку на поточному чи депозитному рахунку, вони мають можливість отримати додаткові доходи. Певною мірою це полегшує для них можливість користування банківськими кредитами, а часто ще й на пільгових умовах, бо кожен комерційний банк заінтересований у клієнтах, які забезпечують його грошовими ресурсами.

Велику роль відіграє процент у стимулюванні населення вкладати свої заощадження в банки. По-перше, отриманий процент захищає ці заощадження від знецінення внаслідок інфляції. По-друге, процент на вклади є додатковим доходом населення. Вища процентна ставка за строковими вкладками стимулює вкладників розміщувати свої заощадження в банках на тривалі строки, відповідно зростають можливості банків надавати більше середньо-та довгострокових кредитів на розвиток економіки чи на підвищення життєвого рівня населення.

Водночас високі процентні ставки, які вже тривалий час застосовуються в Україні, не дають можливості багатьом суб'єктам господарювання користуватись банківськими кредитами. Це стримує розвиток економіки, вихід її з економічної кризи. Підприємства, які все ж таки користуються цими кредитами, високі проценти відносять на собівартість продукції, яку вони випускають, а це часто робить її неконкурентоспроможною не тільки на світовому, а й на національному ринку.